

Евген
Кротевичу

**КИЇВСЬКІ
ЗУСТРІЧІ**

Серген Кротевич

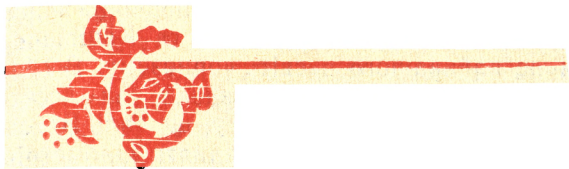

*Видавництво художньої
літератури „Дніпро“
Київ — 1965*

Один з найстаріших українських радянських письменників Євген Максимович Кротевич з другої половини 90-х років живе в Києві і за цей час мав нагоду бачити багатьох видатних представників української літератури і мистецтва. В своїх спогадах Євген Максимович не тільки відображає зустрічі з численними українськими діячами кінця ХІХ та початку ХХ століть, а й згадує чимало подій і фактів тієї доби — студентські демонстрації, справу Бейліса тощо.

Новели, що входять до цієї ж збірки, — це теж своєрідні спогади; вони написані на основі відомих авторові фактів.

ШЕВЧЕНКІВЩИНА

Народивсь я на Шевченківщині ще в першій половині 80-х років минулого століття — 23 січня 1884 року, в добу найчорнішої реакції за царя-городовика Олександра III, якого так влучно вивів на всенародне позорище своїм пам'ятником скульптор Павло Трубецькой. Отож довелося мені чимало років свого довгого життя прожити за царського ладу, бути свідком подій і фактів тієї доби мракобісся, побідоносівщини, поліцейських і жандармських утисків, жахливого соціального і національного гніту.

А народивсь я майже в центрі Шевченківщини, в колишньому Звенигородському повіті, Київської губернії, в селі Журавці, яке було на відстані десятидванадцяти кілометрів од сіл Моринці й Кирилівка, де змалку поневірявся у кріпацькій неволі наш великий поет Тарас Григорович Шевченко.

За твердженням агрономів, Звенигородщина з прилеглими до неї частинами Уманщини та Канівщини є краєм чи не найкращого в світі чорнозему. В село Журавку навіть пісок привозили здаля, за десять кілометрів, а сосни й ялини росли десь ще далі. Близько від мого села розлігся на вісімнадцять кілометрів, аж до самого Корсуня, великий чорний ліс, що мав назву «Темного», і весь був з дубів, грабів, берестів та ясенів. Край цього історичного лісу недалеко від Корсуня у так званій Глибокій балці Богдан Хмель розбив наголову польську шляхту, взяв у полон до десяти тисяч полонених і двох гетьманів.

«Звенигородський повіт — пишний куточок України, край садів, батьківщина Шевченка! Пишна Шевченкова пісня вилинула з розкішного краю, вбраного в розкішні сади!» — так писав у своєму творі «Бурлачка» Іван Семенович Нечуй-Левицький. У цьому ж творі було дуже мальовничо зображено моє рідне село Журавку, яке разом з Моринцями й Кирилівкою та ще з п'ятнадцятьма селами Звенигородщини належало нащадкам того ж Павла Енгельгардта, кріпаком якого був Шевченко.

Взагалі у всій навколишній місцевості та й у Журавці якимось особливо гостро відчувалась присутність великого поета. Навіть назви навколишніх містечок і сіл — Вільшана, Гнилець, Тарасівка, Лисянка, Гибалів Хутір тощо, згадувані в Шевченковій поемі «Гайдамаки», завжди так яскраво нагадували про творця поеми, ніби наближали до наших часів його життя. Проїжджаючи зовсім близько до Журавки Вільшаною, я завжди розпитував людей: «Де стояла хата титаря?» — вважаючи, що титар дійсно жив у Вільшані та що його нібито замучили конфедерати. А в

ставку на Гибаловому Хуторі я не раз купався. Зустрічався тут також малим (це було на початку 90-х років) з людьми, які бачили самого Тараса Григоровича, коли він приїжджав незадовго до смерті в Кирилівку до своєї рідні. В Журавці жив у той час псаломщик Азарій Климович Прудковський, який бачив поета і охоче розповідав про це. Тож після смерті Шевченка минуло тоді 32—35 років. Тому чимало людей було живих, що бачили й добре пам'ятали Тараса Григоровича.

Та й у самій Кирилівці мені довелося неодноразово побувати з матір'ю. Вона досить добре грала на фортепіано, і тому її часто запрошували на різні родинні свята до навколишніх посесорів, управителів, батюшок грати танці для молоді і завжди присилали по неї підводу. А мати, щоб не залишати хлопця самого, брала здебільшого і мене з собою. Отож я й побував тоді з матір'ю в багатьох місцях, а також і в Кирилівці — у батюшки Митрофана Кошиця, нащадка отого Григорія Кошиця, в якого деякий час підлітком працював Шевченко за погонича. У Митрофана Кошиця збиралося іноді чимале товариство і молоді, і літніх людей. Одного разу був тут сучасник великого поета, київський протоієрей П. Г. Лебединцев, який залишив спогади про Тараса Григоровича. Були тут, у Кирилівці, й інші сучасники Шевченкові; були, звичайно, і численні Кошиці не тільки з самої Кирилівки, а й з близького до неї села Тарасівки. З цього села походив відомий диригент київського студентського хору, а згодом театру Садовського — Олександр Антонович Кошиць. Він у 90-х роках був ще тільки юнаком-семінаристом, але

вже й тоді завжди, коли збиралася молодь і починала співати, керував хором.

Та найбільше зацікавлював мене дядько Митрофана Кошиця — відомий того часу оперний співак — тенор, якого звали, наскільки зберегла мені пам'ять Павло Іванович Кошиць. Артист мав, як писали тодішні газети, найніжніший ліричний тенор — *bell canto*. Дехто вважав його голос навіть кращим за голос славнозвісного українського оперного співака Олександра Пилиповича Мишуги. Але цей Павло Кошиць не пройшов майже ніякої співочої школи. Закінчивши тільки духовну семінарію, він за винятково чудовий голос був, після недовгого навчання в якогось випадкового «професора» співів, прийнятий у Київську оперу і майже зразу ж посів у ній перше місце. А незабаром його взяли навіть у Московський, так званий тоді імператорський Великий театр. Та, на жаль, не зважили там на те, що Кошиць мав суто ліричний, а не драматичний тенор, а також, що він не пройшов доброї співацької школи, і дали йому партії Леонгіна й Зігфріда у вагнерівських операх. А наслідком цього стало те, що Кошиць за недовгий час майже зовсім зірвав голос. Я саме бачив його тоді, коли він приїхав у Кирилівку, гадаючи, певно, що рідне повітря поверне йому хоч почасти втрачений голос. Перебуваючи в селі, Кошиць регулярно робив голосові вправи, а при гостях навіть співав іноді деякі речі — звичайно, фальцетом тільки. І все ж здавався мені той спів таким дивовижно прекрасним, таким чарівним, що я весь завмирав, слухаючи співака. Та й усі присутні завжди захоплено нагороджували Кошиця гучними вдячними оплесками. Але якось Кошиць заспівав Шевченкове «Огні горять»

в музичнім оформленні Лисенка, і раптом, обірвавши співати, голосно заривав і побіг у садок...

А взимку того ж року не тільки у всіх російських газетах, а й у багатьох закордонних з'явилися статті під заголовком «Трагедія артиста-співака». Не вислуживши пенсії, Кошиць був звільнений з театру і приречений з дружиною на голодне існування. Не витримавши звільнення та надто ще втрати голосу, Кошиць у відсутності дружини сів голитись і... перерізав собі горло бритвою.

Газети всього світу довго ще гомоніли про цю трагедію. Особливо про те, що адміністрація імператорського театру, змусивши Кошиця співати партії, створені для суто драматичного тенора, і, зірвавши цим голос артиста, викинула його без пенсії на вулицю, чим і призвела до самогубства...

У Кирилівці та й в інших місцях, де мені довелося побувати в дитинстві, у великій пошані була Шевченкова творчість. Тут часто молодь співала пісні на слова великого поета: «Рече та стогне...», «Заповіт», «Зацвіла в долині червона калина...» тощо. Часто також читали вголос вірші з «Кобзаря». Особливо полюбили поему «Ян Гус». І, можливо, саме тому я й досі знаю напам'ять з «Яна Гуса»: «Кругом неправда і не доля, народ замучений мовчить...» і всю поему.

Але повинен сказати, що, за моєї пам'яті, вже на початку 90-х років, не завжди народ на Шевченківщині тільки мовчав. Наведу чимало прикладів протилежного. Насамперед розповім про чудовий людський образ сліпої Катерини, який назавжди залишився в моїй пам'яті.

Сліпа Катерина походила з того ж села Моринець, де народився й Тарас Григорович Шевченко.

І, безумовно, найтвердіше запам'яталася вона мені своєю полум'яною пошаною і любов'ю до «нашого батенька Тараса», як завжди називала вона свого великого земляка.

Глибоко запалі й зовсім не зрячі очі Катерини все ж не були відразливі на її сухому і блідому доволі вродливому обличчі. Взагалі досить приємне враження справляла її худорлява, завжди випростана постать. Катерина навіть і ходила без поводиря, не згинаючись і високо держачи голову та майже непомітно намацуючи палицею дорогу, тому здаля начебто й не схожа була на сліпу. Ба й на ярмарках, і різних тодішніх святах стояла вона осторонь, така ж рівна й незворушно мовчазна, як і завжди. І ніколи не співала жалібним голосом псалмів та молитов, не причитувала, не простягала по-жебрацькому руки до людей. Одна лише біля ніг Катерини дерев'яна мисочка, куди кидали мідяки, скромно нагадувала про милостиню, на яку непоборно спонукали сліпу жінку жажливі умови тодішнього життя.

Одягалася Катерина теж не так, як інші сліпці — з якоюсь підкресленою охайністю й чистотою. Чепурна була на ній спідниця; така ж свіжовипрана хустина щільно пов'язувала її піднесену догори голову з трохи суворим і задумливим обличчям. А біло вигаптувана сорочка аж блищала на ній — і так хороше, по-давньоукраїнському червоніла стрічечка на комірі.

Катерина частенько заходила до моєї матері, народної вчительки. Бувало, іноді й ночувала у нас. І одного разу я, малий ще тоді, насмілився й запитав її:

— Чому це у вас... очі такі?

— Віспа з'їла,— по невеличкій паузі, мов зітхнула, тихо відповіла сліпа.

Так, віспа тоді зовсім вільно, як хуртовина в степу, гуляла по людях, перекидаючись із села в село, позбавляючи життя безліч людей та ще більше залишаючи їх цілком спотвореними й сліпими. За того чорного часу навіть так званого «куцого» земства не було на Правобережжі — і один лікар обслуговував мало не сотню тисяч селян.

Катерину, як я довідався від матері, ушкодила віспа вже дорослою — дев'ятнадцятилітньою дівчиною. Вона мала навіть нареченого, від якого сама ж відмовилась після нещастя.

— Ну й кому там у нашому гіркому житті отака каліка здалася б? — колись вирвалося в неї.

Та, безперечно, в серці її ніколи не загоювалася рана. І заспокоєння — віраду для душі — сліпа Катерина знаходила в творчості земляка Тараса Григоровича Шевченка. Багато віршів з його «Кобзаря» знала вона напам'ять: досить було прослухати їй кілька разів якийсь твір — і в гострій пам'яті сліпої він залишався назавжди. Отож і не було Катерині вищої радості, як прослухати щось нове з «Кобзаря» або самій проказати од слова до слова «Причинну», «Наймичку» або особливо ще — найулюбленішу їй «Катерину»...

Взагалі, повторюю, в усій навколишній місцевості і в селі Журавці якимось надто живо, надто гостро відчувалася присутність великого поета. А сліпа Катерина своїми розповідями ще більше це підкреслювала. Вона навіть запевняла мене, що «достеменно знає», де стояла у Вільшані хата титаря, замученого, як сказано в поемі, конфедератами. А про Гибалів

Хутір, де був великий ставок, обсаджений тоді стрункими тополями, Катерина казала, що нібито саме в цьому ставку втопилася Шевченкова Катерина. І я, малий, вірив її розповідям — з такою палкою переконливістю говорила вона про це все. Вірив і її словам, ніби Тарас Григорович живий.

— Він живий, наш батенько Тарас, живий! Тільки так! — уперто притискувала вона сухими губами. — Ось побачиш, побачиш, хлопчику, з'явиться він незабаром на голови та знищення отим дукам-панам!

Особливо гаряче почала вона відстоювати свою думку про те, що Тарас Григорович живий, коли в дев'яносто першому році упав на людей голод. І ось тоді вона таємничим голосом почала оповіщати людям:

— Бачила! Живого бачила нашого батенька Тараса! Присягаюся — бачила!..

І коли заперечували їй, як же ото могла вона, сліпа, бачити його, Катерина доводила:

— Обмацала йому всеньке обличчя руками — він, достеменно він! І казав мені: «Йди, Катерино, межі людей, сповіщай їм — скоро вже, скоро кінець тим панам-дукам надбіжить, скоро свята земелька тільки самим бідарям-мужикам дістанеться! Йди, Катерино, йди в люди, не гайся!..»

І розкотилися навколишніми селами слова сліпої, запалюючи солодкими надіями голодних людей.

Та докотилися слова її й до вільшанського урядника, а від нього — до пристава, справника, мирового посередника. Незабаром залунали вулицями Моринець дзвінки численних поштових трійок. Наїхало тоді багато поліцаїв, жандармів та вищих урядовців не тільки із Звенигородки, а й із самого Києва. І, за-

хопивши з собою сліпу Катерину, повезли в Київ, звідкіля тільки через п'ять місяців пішки повернулася вона, ще більш схудла й почорніла на обличчі. Та не закінчилися на цьому її злигодні. Під тиском урядника й волосного старшини сліпу Катерину все ж присудили у волості до ста різок «за розповсюдження зловмисних чуток», хоч навіть і за відомим мракобісним «Положенням про селян» 1873 року заборонялося присуджувати у волості до покарання різками жінок та відставних солдатів. Правда, присуд скасував мировий посередник, але тільки аж тоді, коли екзекуція над сліпою була виконана в присутності урядника.

А все ж не скорила духу Катерини та сотня різок, що їх витерпіла нещасна сліпа жінка, зціпивши зуби й ні разу не зойкнувши. Звівшись на ноги та насилу випроставшись, вона плюнула в обличчя урядникові і крикнула:

— А все-таки, все-таки наш батенько Тарас живий! Ти ж падлюкою завжди був, падлюкою і загинеш!

Передбачення сліпої Катерини таки здійснилося. На початку 900-х років спалахнули не тільки на Шевченківщині, а й по багатьох місцях селянські заколоти. І тоді цього урядника вбили кийками повсталі селяни, коли він захищав одну з численних економій панів Енгельгардтів.

Але до того часу не дожила Катерина. Незабаром після екзекуції вона померла, мабуть, не винесла отієї жорстокої наруги над собою.

Та слова сліпої, що Тарас живий, на багато літ пережили її. Вони ще й 1905 року, коли сама пам'ять про сліпу Катерину майже згубилася, все ж міцно жили між селянами, збуджуючи людей до заколотів.

А в моєму рідному селі Журавці навіть і в 90-х роках минулого століття виникали не раз і гострі сучічки з посесором, і навіть підпал економій.

Це село, справді-таки, як писав про нього в повісті «Бурлачка» Нечуй-Левицький, було дуже гарне. Воно все потопало в старих садах яблунь, черешень, слив, волоських горіхів. І всі мої дитячі уявлення — це дійсно розкішні сади, навесні суціль укриті молочно-білим або блідо-рожевим цвітом вишень, черешень, яблунь та слив.

Проте, незважаючи на багату природу, на глибокий та родючий чорнозем, у 1891 році почався справжній голод. І мені й тепер навіть, коли я згадую той час, ввижається на горбику проти села лисе поле. Вдуматись тільки, яка страшна біда була для селян оте «лисе поле»! На погорілій від спеки, ледве подряпаній з осені дерев'яним плужком бідняцькій нивці де-не-де на чверть метра одне від одного ледве піднімається зовсім кволе колосся, а між ним лише видко скрізь на нивці голу порепану землю. Тож більше половини селян не зібрали й того насіння, що вкинули в землю.

Що ж то довело таку чудову землю до повного неврожаю, а людей — до голоду?.. Бачив я часто тоді опухлих з голоду, посинілих людей, які, здавалось, од самого вітру хилилися, бачив також тверді і сплющені, як глина, хлібини з лободи, дубової кори та якогось лісового коріння, а головне — чув майже щодня дзвони журавської триглавої, ще козацької, церкви по померлих...

Безперечно, сталося все це внаслідок отого царського поліцейсько-поміщицького ладу. Дві з полови-

ною тисячі десятин кращого й рівного, як стільниця, степу в тому селі належало нащадкам Енгельгардта. Вони не обробляли самі безмежних ланів по всіх своїх сімнадцяти селах, а експлуатували землю похижацькому, здаючи її в оренду дрібним посесорам. А ті намагалися «з печінок» своїх наймитів вирвати не тільки орендну платню та землю, ба й ще велику здобич собі.

На дві ж тисячі людей села Журавки припадало надільної землі всього-на-всього 900 десятин, цебто на душу навіть менше за півдесятини, і то коли б поділити її порівну. Але там було чимало глитаїв, які всякими шахрайськими способами так обплутували бідного, що більшість землі привласнили і мали самі від десяти до сорока десятин в одному дворі. Отож переважна більшість селян лічили там землю свою «четвертинками», а то й менше, і, зрозуміло, зовсім неспроможні були мати ні коня, ні корови. Тому й угноєння бідняцька земля десятками років не бачила. А дряпали її дерев'яними плужками ті ж глитаї за третину. Сіяли ж насінням напівжита, напівпшениці, що було теж десятками років не одібране, вироджене вкінць — з куколем, з бур'янами, з суріпицею. Словом — дике поле в справжньому розумінні цього слова.

Та й не мало село ніякої агрономічної допомоги. Неподільно правили тоді селами мирові посередники з волосними писарями та старшинами-глитаями.

І до половини зими дільничий мировий посередник приховував страшну правду про голод на селі. Не допомагав нічим і місцевий посесор — орендатор поміщицької землі Кулицький. Навпаки, використовуючи голод, він зменшив платню наймитам, а частину

навіть звільнив серед зими. Хоч у самого посесора, незважаючи на посуху, був не зовсім поганий урожай. Незрівнянно ж краще обробляв він, і здобрював землю, та й кращим зерном засівав...

І ось сталася подія, що спочатку так жахнула мене. Однієї морозної ночі спалахнула на економії велика будівля з вигодованими на експорт для Австрії кабанями. Двері в будівлю були забиті міцними кілками та завалені колодами. І поки їх відбили, пожежа охопила всю дерев'яну будівлю так, що й жоден кабан не вихопився звідти та й задихнувся в чаду.

Вранці я з товаришами по школі бігав дивитись на пожарище. І справді-таки це було страшне видовище.

На перший погляд, дуже прикра картина. Принаймні добре пам'ятаю, мені стало жалко попечених кабанів, і, повернувшись додому, я із сльозами на очах розповів матері про своє враження. Але з уст її почув таке, що спочатку дуже здивувало мене. Мати наче виправдувала отих, хто підпалив хлів.

— Що ж, довели до відчаю людей,— сказала вона.

І тільки згодом я добре зрозумів, що підпал був не тільки якоюсь дикою помстою звільнених посесором наймитів, а й єдино можливим за того часу протестом проти його дій — виявом рішучості й волі не схилитись покірно перед паном, а й відплатити йому за знущання.

І це дало добрі наслідки. Коли другого дня наїхали власті і заарештували з підозри всіх, що були перед тим звільнені з економії, то сам посесор Кулицький заявив, що він переконаний у повній невин-

ності звільнених та що підозрює в цьому приїжджого купця, якому відмовився продати кабанів за визначену ним ціну.

Головне ж, знайшлися в селі численні люди, які посвідчили, що провели з заарештованими весь вечір до самого початку пожежі і що нібито навіть з ними прибігали гасити її. І слідчий змушений був випустити всіх запідозрених на волю. А незабаром посесор одного по одному прийняв звільнених знову на роботу.

«Жахнувся ж, ідол, щоб і самого колись не спалили, як тих кабанів!» — перекотилося-прогуло тоді по селі.

І не тільки в цьому пом'якшав посесор. Він почав давати зголоднілим людям у борг на відробіток борошно, правда, під затверджені волостю розписки.

А наступного дев'яносто другого року мало було не докотилася до Журавки холера. Вже з ранньої весни, як тільки виткнулась з землі перша зелень, люди накинулись на неї, і почалися гострі захворювання на шлунок. Село охопила справжня епідемія дизентерії та черевного тифу.

І знову стали дзвони журавської церкви сповіщати майже щодня про чергові жертви епідемії, від якої вмирало найбільше старих людей та дітей. До перших приморозків безборонно гуляла там епідемія, і тільки двічі бачили в селі фельдшера з Вільшани. А повітовий лікар аж наприкінці епідемії приїхав разом з мировим посередником. Вони вдвох так і не злазили з фаєтона, побувши з чверть години перед сільською «розправою», що містилася поряд із школою.

І не лікар, а сам посередник прокричав до старости й народу:

— Я-а, я-а вас, сякі-такі! Щоб не сміли їсти огірків і кавунів, та щоб обов'язково поливали гашеним вапном померлих від дизентерії і черевного тифу!

А за невиконання цього погрожував загнати туди, куди й Макар телят не ганяв. Отоді вперше я почув про того бідного Макара, та тільки згодом довідався, що це дуже далеко — аж у Сибір.

Прокричавши оте єдине застереження проти епідемії та помахавши товстою палицею, посередник звелів фурманові їхати до посесора, де й провів з лікарем ніч за преферансом.

Наведу ще один приклад появи в Журавці численого начальства. І не голод, не епідемія, не холера викликали сюди з десятків поштових трійок з дзвінками, що зчинили страшний переполох у всьому селі. А наїхали тоді знову не тільки всі власті із Звенигородки, а й чимало значних урядовців та жандармських офіцерів навіть із самого Києва ради одного чоловіка, з таким відомим гоголівським прізвищем — Бульба.

Натворив же той Бульба ось що: вилаяв нібито царя. Так принаймні доніс владі той же вільшанський урядник, можливо, теж з п'яних очей, а скоріше — щоб вислужитись. Дійсно, Бульба, напившись в одній з двох сільських корчом, вилаяв людину, що з дідапрадіда на в'їзді до села — на царині¹ проживала і звідти своє прізвище Царюка взяла.

¹ На кінці села при виїзді з нього, що звався царинюю, були в старих селах ворота, які замикав од конокрадів на замок той, що мав садибу біля воріт і звався Царенком або Царюком. (Примітка автора).

— Я отого Царюка, отого Царенка, отого проклятого Царя на квашу зітру та й з кашею проковтну! — кричав на все село Бульба.

Але, незважаючи на очевидну безглуздість доносу, Бульбу все ж повезли в Київ. У селі вирішили вже були, що він і кістки свої згубить там, де Макар телят не ганяв. Але навдивовижу всіх, через півроку пішки прибився додому весь зчорнілий Бульба і на запити людей тільки головою мотав — не велено, мовляв, нічого розповідати.

А другого дня напився знову в корчмі і, причвалявши до економії, почав кричати на посесора:

— Я самого царя лаяв, та й то, нарешті, помилювали. А тебе, гідоле, і поготів лаятиму!..

Та вискочили з економії два гайдуки й дали Бульбі такого духу, що він за місяць і помер! І цим ствердив народне визнання, що коли зрідка помилує й цар, то не помилує псар.

Та надто ще не помилюють глитаї! Ото було величезне зло старого села — глитаї! Вже змалку мені довелося добре придивитись до них в тій школі, що містилася поряд з сільською управою. Вірніше, з «розправою», як називали її в народі. Там усю владу правили на догоду начальству й глитаям староста з соцьким і писарем, обрані, власне, тими ж глитаями та їх поплічниками за горілку. З тої «розправи» часто серед заняття в школі долітали одчайдушні крики: то періщили різками когось, хто пішов проти глитаїв, посесора чи начальства, або билися між собою кийками п'яні сільські багатії-горлани, які не поділили між собою чогось. І ми, діти, тремтіли від жаху, що ось-ось вдеруться вони і в школу та почнуть і нас

сікти. Іноді й справді брязкали розбиті шибки і влітало до нас паліччя, грудки, а то й каміння.

Виникали страшні криваві побоїща і на самих сільських сходах, коли підпоєні багатіями забіяки розганяли дрюками сход, якщо він ішов проти, не хотів вирішувати чогось згідно з бажанням сільських багатіїв...

Я, тільки підрісши, зрозумів, чому могло статись отаке, що в селі, в якому переважна більшість людей належала до бідноти й до середняцтва, заправляли всім багатії.

Насамперед за багатіїв горою стояло все тодішнє начальство, починаючи з урядника і кінчаючи міністром внутрішніх справ, а то й самим прем'єр-міністром. Згадаймо Столипіна та його відому хуторську, — власне, куркульську — «реформу»...

Отож коли мені іноді зустрічалися в минулому статті про якесь єдине тодішнє селянство, то я рішуче відкидав їх геть. Переді мною враз поставали дві цілковито протилежні постаті: огрядна, з запливленими очима найбагатшого в тому селі куркуля Харченка та вкрай виснажена, пограбована ним — Марка Зайця...

Харченко в селі приятелем на час ставав усім, кого якесь лихо спіткало: пожежа, тяжка хвороба чи коня злодії вкрали. І давав він тим людям гроші під заставу землі на такі проценти, що незабаром земля назавжди залишалась у нього. Такими позичками довів він не одного до повного зубожіння — в тому числі й Маркового батька. Одібрав у нього за борг хату та й усю, навіть і городню, землю. А Марко по тому, як батько захворів, з одчаю й загинув, вийшов за село на вигін і там викопав землянку. А потім і сам він,

і всі його діти, починаючи з семи років, змушені були йти працювати в найми.

Та крім цих двох крайніх представників тодішнього села, я не можу не згадати в Журавці ще одного — високоблагородної душі своєрідного протестанта Івана Масюка, що його переважно звали на селі Іваном Москалем. Служив він у солдатах у так званому тодішньому Царстві Польському і, відслуживши свій строк, залишився був там працювати на якомусь заводі. Не захотів, певно, повертатись на батьківщину, де на велику сім'ю була лише четвертина землі. Там же, в Царстві Польському, Масюк одружився з дочкою робітника Анелею — її потім на селі прозвали московкою або ляшкою, хоч і була вона скоріше білорускою чи навіть литвинкою.

Та сталась якась «протестанція», за словами Анелі, на тому заводі, очевидно, страйк. І Івана Москаля вислали в своє село «під урядницьку опіку».

А в селі залишалась тільки мачуха Іванова з дітьми від померлого вже його батька. І мало не місяць на все село галасувала мачуха — баба Хотина, що не дасть — «ріжте її!» — пасинкові ані скибки землі, бо їй самій з трьома синами «навіть обернутися ніде на городці своєму та на тій злиденній нивці пісній...» Все ж кінець кінцем змушена була дати-таки частинку городця Іванові. Добившись цього від мачухи, вирив Масюк на цій частині так само землянку, як і пограбований Марко Заєць. Оселився в ній і незабаром виявив себе таки справді якимсь своєрідним протестантом проти всякої тодішньої мерзотності і кривди. Свої протести Іван Москаль висловлював у численних скаргах та заявах до різних установ про

всяке безладдя й образи, що їх терпіла за того часу звідусіль сільська голота.

І сходились не тільки із Журавки, а й з навколишніх сіл чимось ображені, в чомусь потерпілі люди. А Масюк писав їм скарги на все і на всіх: на посесора, на урядника, на старосту й соцького, на волость, попів, лихварів, багатіїв. Сила ж тоді справді була тих, що люто ображали, страшним гнітом пригнічували бідноту.

Зрозуміло, що далеко й далеко не все з того писання мало які-небудь добрі наслідки. А втім, завжди надзвичайно обурювало всіх, на кого подавалися скарги. Особливо ще, коли вони викликали зрідка якесь розслідування або навіть задоволення вимог. Тоді вже спалахувала шалена ненависть проти Масюка. Його не раз закликали до урядника, до пристава, у волость, в управу, в контору економії, сказано лаяли, погрожували, намагались взяти розписку, що не писатиме далі нічого.

Навіть одного разу підпоїли горланів і склали вже були на сільському сході вирок висікти його різками. Та на всі ці погрози Іван Москаль тільки всміхався у свої підстрижені вуса, бо не мали ж то дійсно права сікти різками відставного солдата.

Але ця остання невдача остаточно розлютувала багатіїв, а надто Харченка, прозваного Путалом. Справді, завдяки Масюку зірвалось Харченкові обплутати двох бідняків, що попалися були в його лабеті.

І ось одного зимового ранку здригнулося все село від жахливої новини: на льоду невеличкого ставка забив хтось кілками Івана Москаля, коли він лізнього вечора повертався від свого приятеля...

Видно, дуже допик сільським глителям отой благородний протестант — люто, по-вовчому розправилися вони з людиною, що посміла виступати проти них, їхні хижацькі наміри викривати.

Слідство не виявило винних, хоч усе село називало Харченка призвідником, а чотирьох багатіїв виконавцями цієї звірячої розправи з Масюком. Не любили ж і власті такого протестанта — дуже раді були його здихатись. Та й потрусив-таки тоді кишенею Харченко — відкупився Путало золотом і подарунками. А прозвали Харченка Путалом тому, що він, повернувшись з військової служби, де служив у інтенданстві, сплутав рідну бабу залізним кінським путом, яким путають коні на ніч од конокрадів. Це навело на бабу, яка поїдом їла всіх у хаті, такий жах, що вона враз оддала ключі від скрині Харченкові, а з ними і всю владу свою над грошима. І почав Путало обплутувати різними шахрайствами бідноту на селі, розорив дощенту чимало людей.

А після смерті Івана Масюка залишилася в страшних злиднях на чужині Анеля-московка вдовою з трьома дітками, сприймаючи від багатьох людей або велику ненависть до свого чоловіка, або смішки й глузування з її цокання, католицької віри, чужої одежі тощо. Та витримала все це така низенька на зріст Анеля-московка, така немічна на вигляд, винесла на своїх худеньких плечах усі жахливі життєві злигодні і довела-таки дітей своїх до пуття. Нарешті визнало в Анелі-московці село — звичайно бідняцька частина його — рівну собі трудівницю, припинило глузувати з неї, іноді й допомагало їй, іноді й ставало в оборону її...

Не можу не розповісти в своїх спогадах з сільського життя і про одну журавську дівчину, прізвище якої не пам'ятаю, а залишилося тільки назавжди її ім'я — Маринка.

Цю Маринку я знав ще хлопчиком, коли мені було лише дев'ять років. Я, звичайно, не пам'ятаю тепер, чи була вона гарна обличчям. Тільки очі її, великі й темно-сині, як сливи-угорки, так яскраво згадуються мені, ніби я ось-ось бачу її перед собою...

Я довгий час не помічав Маринки, хоч доволі часто й забігав у вбогу, похилену, як старенька бабуся, хатинку до молодшого брата Маринчиного — Хведька, мого близького товариша по народній школі. Та враз так чітко визначилася Маринка в моїх очах, коли сталася з нею біда.

У сусідній з її батьками багатій садибі жив сільський староста Тит Дзюбенко, що теж міцно вбився в мою пам'ять своїми маленькими, заплилими щілинками-оченятами та особливо ще сміхом. Чомусь здається мені, що людину іноді найкраще, найповніше можна пізнати з того, як сміється вона. А Дзюбенко сміявся, ніби гекав, відривно, презирливо і надто впевнено...

Нагло в три дні померла з пологів його дружина. Саме проти робочого літа, навесні, коли яблуні зацвіли...

І видно, впала в око підстаркуватому, ситому Дзюбенкові тоненька, струнка постать сімнадцятилітньої Маринки — застав до неї сватів. А батьки її — вбогі й темні, — не питаючи дочки, враз погодилися віддати її за багатиря.

Та несподівано для всіх завжди покірна й мовчазна Маринка вчинила батькам рішучий опір. Як потім

виявилось, вона мала коханого — наймита з панської економії — Василя. І, може, саме тому, а може, найбільш, що надто гидка юній дівчині була постать пузиря Дзюбенка з його сміхом, вона на всі умовляння і навіть побої відповідала одним:

— Не підуй!

Метнулась була Маринка і до свого Василя на економію. Та впіймали її на дорозі, притягли додому. А Василя-наймита, нібито за погрози старості, побили соцькі та десяцькі і вкинули у холодну на три дні.

Шукаючи рятунку, у розпуці, прибігла Маринка з дому, вибравши час, до своєї матері — вчительки, в якій вона, одна з небагатьох тоді дівчат, училася змалку. Прибігши, почала благати піти до батюшки і умовити його не вінчать її — не зв'язувати з багатирем-старостою навіки, бо що вінчане було тоді в церкві, те розлучалось тільки самою смертю...

І хоч моя мати, знаючи попову вдачу, не сподівалася від нього доброго, все ж негайно пішла прохати за дівчину. А ми втрьох — Маринка, я й Хведько — непорушно просиділи весь час мовчки, трепетно чекаючи повернення матері.

І ось тоді саме помітив я Маринчині очі: вони, певно, стали ще більшими, ще темнішими на її змученому враз, за одну добу, дуже схудлому маленькому обличчі...

Здавалося, що так довго-довго немає матері, та ось повернулась вона. Швидко й трохи розгублено розповідала нам: батюшка й думати не хоче ставати проти дуки Дзюбенка. Він і їй, матері, не радить іти проти начальства.

І, певно, тому, що мати все ж не переставала умовляти батюшку, навіть гримнув на неї, щоб не втручалася не в свою справу, не турбувала його...

Маринка начебто й зовсім спокійно сприйняла розповідь, тільки нижня губа її хутко-хутко затремтіла, та ще виразнішими, ще ніби суворішими стали тоді її великі очі.

І, обнявши її, повела моя мати Маринку з собою, замкнулася в іншій кімнаті, про щось довго розмовляла з нею.

Вийшла Маринка звідти, і дивно — начебто вищою й веселішою стала — блиснула очима:

— Ну, добре ж тоді!..

Подякувала матері, зникла з Хведьком.

Чомусь і я був пройнявся надією, що все справді обійдеться добре...

Та незабаром прибіг до мене Хведько і весь у сльозах сповістив, що знову довго й люто примушували Маринку, вкинули навіть її в льох — і нібито не витримала вона, дала згоду піти за Дзюбенка.

Справді, першого ж недільного дня (поспішав староста з весіллям!) привели Маринку до церкви, поставили на рушник. Почалося вінчання...

І ось раптом на встановлене обрядом запитання попа, чи хоче вона взяти собі за мужа Дзюбенка — голосно й твердо відповіла Маринка:

— Ні, не хочу!

Ураз струснуло, як вибухом, увесь великий натовп людей, що збіглись до церкви на старостине вінчання. Сам батюшка мало не впав, поточився назад, простяг руки догори — тож справді-таки щось нечувано дивовижне було за всю його довголітню практику!

Шаснула стара мати Маринки до неї, почала бла-
гати не страмить її таким страшним соромом, не чор-
нити її. Та стояла Маринка непорушно, мов скам'я-
ніла,— не здалася на всі умовляння і прокльони.

І змушений був батюшка не вінчати її — скинув
ризи.

Хитнувся весь натовп, з вигуками повалив із церк-
ви за Маринкою та її розлюченою вкрай ріднею.

Але ще двічі того ж таки дня після побоїв сило-
миць приводили Маринку з дому до церкви, ставили
на рушник. І двічі також твердо вимовляла вона:

— Не хочу!

Та в четвертий раз, уже пізнього весняного вечо-
ра, коли так солодко розіллialiсь по селу пахощі
розквітлих яблунь та бузку, притягли до церкви Ма-
ринку — всю в сін'яхах, з підбитими, запухлими зов-
сім очима. І промовчала тоді, в четвертий раз, Ма-
ринка, не сказала ні слова...

Мовчання ж — знак згоди. І повінчав її піп з ду-
кою, хоч і добре бачив, якими засобами домоглися
від Маринки її мовчання.

Нашвидку відгуляли весілля, замкнули молодих
у комору. А вдосвіта здригнулося село від нової но-
вини...

Міцно заснув п'яний староста,— і видерлась через
стріху Маринка, розпатлана побігла до економії, до
свого Василя. Вів напувати панські коні Василь-най-
мит, побачив Маринку, кинув коні, помчав назустріч
Маринці. Та не встиг...

Налетів гурт приятелів старостиних, попереду,
тяжко гекаючи, сам староста Дзюбенко з налитими
кров'ю, роз'яреними щілинками-очима. І вдарив
з розгону староста Дзюбенко важким своїм чоботом

у живіт тоненьку Маринку, збив її з ніг. Схопив потім червоно-жилавою рукою за коси Маринку, потяг її городами по грудках та торішніх реп'яхах до себе, у свою власну багату оселю.

І гикав дико й пронозисто натовп приятелів старости Дзюбенка, кидав грудням, плював на Маринку — чорно бруднив худеньке, німічне тіло її...

А другої ночі знову викралася Маринка, втекла від старости, примчала до попа в садок і повісилась вінчалним рушником на найкращій з його яблунь. Не маючи змоги за тих, страшної пам'яті, часів нічим іншим помститися попові, вона в передсмертній тузі хоч цим, мабуть, гадала допекти йому.

І, певно, допекла-таки трохи. Звелів збентежений батюшка зрубати негайно ж свою найкращу — всю в пишних блідо-рожевих квітах тоді — стару гіллясту яблуню, що її «осквернила грішниця-самогубиця»...

Тієї ж осені, в глуху ніч, раптом спалахнуло все небо над селом загрозливою багрянницею. То зайнялись і згоріли цілком рясні стіжки старости Дзюбенка.

І покотилося селом:

— Це за Маринку так Василь-наймит...

І справді-таки, притягли були до управи Василя-наймита, та всі інші наймити одностайно довели на суді, що нібито Василь, не відлучаючись, спав з ними всю ту ніч у панській казармі...

Маринку я знав ще хлопчиком, коли мені було лише дев'ять років, але забути її — ніколи не забуду!

Довго пам'ятав я і слова сліпої Катерини про те,

що Тарас Григорович живий — так же хотілося тоді вірити цьому! Але дід мій, корсунський козак-лісник Овсій Кріт, запевнив мене, що великого Кобзаря Тараса справді-таки поховали на високій горі в Каневі. Дід навіть був на похоронах поета, куди їздив з Корсуня разом з Варфоломієм Шевченком. І не раз, як гостював я в корсунському Темному лісі у діда, він з великою урочистістю розповідав про Шевченків похорон.

А гостювати в діда Овсія мені доводилося дуже часто. Батько мій помер, коли мені було всього півтора року, а мати, залишившись вдовою з чималою сім'єю, одержувала як народна учителька всього двадцять карбованців платні на місяць. Та при школі не було приміщення для вчительки, і матері доводилося ще платити з свого утримання по три карбованці щомісяця за будиночок місцевому псаломщику Прудковському, який, крім казенної, мав свою власну садибу. Зрозуміло, дуже скрутно жилося б нам, коли б не допомагав нам дід Овсій Кріт, в якого ми підхарчувувалися.

Дід служив у корсунському лісі князів Лопухіних-Демидових лісником-козаком. Сам він був життєрадісної поетичної вдачі — безмежно любив ліс, садок, квіти, полювання. В свої понад сімдесят років він бездоганно стріляв — міг двома пострілами підряд з своєї гаківниці-двостволки покласти на місці двох зайців на всім їхньому скаку в різних напрямках. Любив також приказки, прислів'я, добрі співи, а над усе — спогади про минуле: про Хмельниччину, гайдамаків, кріпацтво. Часто також розповідав він про свого діда — мого прапрадіда Хому Крота, який пристав у Смілі з козацького загону до гайдамаків.

Коли ж цариця Катерина II видала повстанців на поталу польській шляхті, Хома був четвертований у відомому своєю хижою розправою польських панів над гайдамаками містечку Кодні. А дружина Хоми прийшла з малим сином Грицьком із Сміли до Корсуня шукати чоловіка, та, почувши про кодненську трагедію, перелякалась і не повернулась додому. Тут же, в Корсуні, стали служити за козаків-лісників Грицько, а значно пізніше — і його син Овсій.

Спочатку мав він прізвище тільки Овсія Крота, а Кротевичем став за таких обставин. Корсунський палац князів Лопухіних-Демидових, а саме колишній потьомкінський палац на острові між двома рукавами річки Росі, потрібно було реставрувати. Для цього запросили із Львова досвідченого художника-архітектора. Він не тільки реставрував палац та дві башти біля переїзду в парк через міст, але й оздобив стелю і стіни палацу різними панно та барельєфами, а також збудував у венеціанському стилі велику оранжерею для квітів.

Архітектор приїхав на роботу до Корсуня з дружиною і двома доньками, але дуже гарна дружина його раптово померла з пологів. Архітектор так зацікавився сумою по дружині, що й сам незабаром помер, залишивши доньок круглими сиротами. Князі взяли їх до себе на виховання, і старшу Олімпію, яка була подібна до матері і така ж гарна, як і вона, князі видали заміж за свого конторника, що за допомогою князів вийшов у великі пани. А молодша Антоніна, за її власними словами, була дуже негарна і навіть, як казала вона, посивіла б у дівках, коли б не Овсій Кріт. Коли сказали Антоніні, чи хоче вона піти заміж

за Крота, який був дуже ставним і гарним на вроду лісником-егерем, то дівчина з радістю погодилася. Та й Овсій теж погодився одружитися з вихованкою князів. Отак вони і подружилися. А всемогутні тоді князі Лопухіни, вважаючи, що не слід доньці видатного архітектора-художника бути заміжньою за простим Кротом, додали йому до прізвища закінчення «евич», і, так би мовити, ошляхетили козака-егеря.

Жили ж Овсій і Антоніна у великій злагоді. Овсій дуже поважав дружину і завжди навчав мене з братом поважати її, заявляючи, що кожне слово баби Антоніни таке ніби мудре і значне, як «червоне золото». І справді баба Антоніна була доволі мудра жінка, тому дід Овсій у всьому слухався її. Вона знала силу прислів'їв, приказок, різних вказівок на всякі життєві пригоди, любила повторювати нам: «Насамперед поважайте, хлопці, свою гідність, бо якщо не станете поважати її, то з вас вийде невість що, і ніхто тоді не поважатиме вас, навіть і ви самі себе!»

І від діда Овсія дістав я чимало. Він не тільки часто розповідав нам з братом Володимиром про минуле, а й водив нас під Корсунем в урочище Гайдамацьке, де нібито табором стояли гайдамаки на чолі з Швачкою.

«Тут і ваш прапрадід Хома теж був»,— говорив дід.

Там же, під Корсунем, край Темного лісу, на Глибокій балці, показував він нам з братом, де Богдан Хмельницький, за місцевими переказами, розбив на горло панів-ляхів, полонив обох гетьманів і багато війська. Ці дві доби — Хмельниччина й гайдамаччина — у діда якимось міцно зв'язувалися в одне: в мо-

гутній вибух народного гніву проти поневолення, гніту, закріпачення.

«Отож Хмель побачив,— з відповідною урочистістю розповідав дід Овсій,— що нема волі й на четь, нема просвітлої години простим людям, що гнітом гнітять їх, поїдом їдять лядські пани, то й підняв людей проти них, потрошив на гамуз та й приєднав Україну до Москви. А згодом зміцніли знов на Правобережжі пани-ляхи, то вже Максим Залізняк захотів волю людям здобуть — з ланцюгів їх розкути. І дала йому цариця Катерина золоту грамоту на це. Але потім злякалася, щоб і в неї самої кріпаки не повстали проти своїх панів, та й зрадила Максима. Тож і вона безліч людей поневолила — козацькій старшині на поталу віддала в кріпаки. А наші дуки-пани ще, можливо, гірш від чужих давили своїх же братів. Та й слово царське, як і панське, мов вітер в степу: тільки й чув, що загув,— не впіймаєш нізачо!..»

Багато також розповідав дід про кріпацтво, за яким прожив більшу половину свого довгого життя. І хоч не був він ніколи кріпаком, але ненавидів кріпацтво всією своєю волелюбною душею. Силу прикладів жахливого поводження панів з кріпаками пригадав він нам — і часто у нас з братом ставало волосся дибки від жалю та співчуття до скривджених людей, до їхніх поневірянь і мук.

Отакі ранні впливи мали на мене баба Антоніна та дід Овсій Кріт, що став нарешті Кротевичем.

Але, можливо, не менше вплинули на мене незабутні мені ніколи сліпа Катерина, сільський протестант Іван Масюк і його дружина Анеля, загибель

нескореної Маринки та особливо пожежі на економії і в багатія Дзюбенка.

Отже, незважаючи на жахливі утиски й зовнішню немовби тишу, вже й тоді, в дев'яностих роках минулого століття, на Шевченківщині наростали по селах і протести, і часто горіли економії та куркульські садиби.

КИЇВСЬКІ ЗУСТРІЧІ

З другої половини 90-х років, а саме з літа 1898 року я вже почав жити в Києві. Ще заздалегідь багато чув і читав про це стародавнє і вічне місто — про його численні парки і сквери, про Володимирську гірку і Аскольдову могилу над Дніпром, про Золоті ворота, стару Софію, пам'ятник Богданові Хмельницькому. І перші дні я ходив по місту як заворожений — багато такого було, що чудувало мене.

Правда, головну вулицю міста — Хрещатик — я уявляв собі іншою — широченною, з величними, з дуже високими й гарними будинками. А в дійсності на Хрещатику тоді були тільки двоповерхові мішаного стилю будинки, а проти теперішньої вулиці Свердлова — навіть довгий одноповерховий будинок, в якому містилася велика приватна бібліотека Леона Ідзіковського. Найвищим тоді на всьому Хрещатику був триповерховий будинок дворянського зібрання,

в якому міститься тепер Будинок учителя. А теперішню вулицю Карла Маркса тільки прорізали тоді та почали забудовувати. Вище по вулиці було навіть болото, там, де тепер скверик, перед колишнім театром Соловцова, а теперішнім ім. Франка. Сточні води з Банківської вулиці застоювались перед театром, і там паслися скрізь кози, а замість будинків зяяли пустопорожні місця. Тільки протягом останніх років ХІХ століття та перших ХХ вирости великі будинки Мерінга, Гінзбурга, Демченка, цирк Крутикова та готель «Континенталь».

Але не тільки на Хрещатику, а й скрізь на Подолі та в старому місті були тоді майже всюди одноповерхові та найбільше двоповерхові будинки.

І життя у Києві за тих часів, як і на селі, мало багато лихого. Численні арешти, закриття газет, переслідування українського слова...

Єдиним світлим явищем був тоді театр. Але Київський оперний театр згорів за кілька років перед тим, і лише 1900 року був збудований новий, що існує й нині. Приміщення Соловцовського театру, де тепер працює театр імені Франка, ще тільки закінчували споруджувати; урочисте відкриття його відбулося 11 жовтня (ст. ст.) 1898 року. А Народного театру, в якому працює музкомедія, не існувало зовсім. І в усьому місті працював лише один театр братів Бергонье (теперішнє приміщення російського театру імені Лесі Українки). Цей театр був перебудований з цирку, і в ньому то часом працювала російська трупа М. М. Соловцова, то оперета, то так звані малоруські трупи. А з осені 1898 року почало грати тут об'єднане товариство українських артистів під керів-

ництвом братів Тобілевичів — Саксаганського й Садовського — та з участю Карпенка-Карого.

Крім цього театру, значним вогнищем української культури в Києві було тоді засноване за кілька років до мого приїзду сюди Літературно-артистичне товариство, яке мало приміщення на Рогнединській вулиці в будинку № 3. Членами цього товариства були письменники, артисти, композитори, художники. В ньому працювали секції: російська, українська, польська та єврейська. Спеціально для українських вечорів призначалися четверги. Існували тут українські гуртки — хоровий та драматичний. Хоровий гурток працював під керівництвом Миколи Віталійовича Лисенка. А українським драматичним гуртком, який складався з молодих робітників-залізничників та студентів університету, керував Михайло Петрович Старицький. Гурток цей поставив навіть драму на чотири дії І. Тогобочного «Борці за мрії». Вистава ця мала великий успіх і йшла багато разів у народних аудиторіях — луг'янівській, галицькій, залізничній.

Взагалі найактивнішими діячами літературно-артистичного товариства та його старшинами були М. В. Лисенко й М. П. Старицький. Багато допомагала їм в улаштуванні українських вечорів мати Лесі Українки Олена Пчілка. Та й сама Лариса Петрівна виступала з доповідями на літературні теми на цих українських «четвергах».

Вперше попав я в Літературно-артистичне товариство 28 листопада 1898 року в знаменний день святкування столітнього ювілею «Енеїди» І. П. Котляревського. Відвідував потім організовані в цьому товаристві Шевченківські вечори, часто бував тут на українських «четвергах», співав згодом у хорі

М. В. Лисенка, бачив на вечорах Лесю Українку і слухав її доповідь про буковинських письменників, чув тут співи Олександра Мишуги.

Чимало дав мені також український театр, що з 1898 по 1905 рік під керівництвом Саксаганського й Садовського незмінно працював у Бергонье майже з осені до великого посту (навесні), коли припинялися всі театральні вистави. А з 1900 року в цьому товаристві працювали і Кропивницький та Заньковецька. Отож я мав щасливу нагоду бачити й слухати тоді в Києві багатьох видатних діячів української культури — письменників, композиторів, артистів і художників.

З декотрими з них я навіть був добре знайомий, як, наприклад, з М. П. Старицьким, І. С. Нечуем-Левицьким, С. В. Васильченком, П. К. Саксаганським, К. Г. Стеценком... А співаючи в хорі Лисенка, був на ювілеї його в грудні 1903 року, побував також з хором і на відкритті пам'ятника І. П. Котляревському у Полтаві, відвідав також з групою хористів Панаса Мирного. У Києві ж бачив, правда, єдиний тільки раз усього, Івана Франка, та кілька разів Михайла Михайловича Коцюбинського і під час справи Бейліса — Володимира Галактіоновича Короленка.

Тож про видатних діячів, з якими зустрічався чи навіть тільки бачив того далекого часу, я й хочу розповісти в своїх спогадах якнайповніше та найоб'єктивніше — розповісти взагалі все те, що зберегла про них моя пам'ять та що чув вірогіднішого про них од людей.

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ СТАРИЦЬКИЙ

Той час — друга половина 90-х років минулого століття, коли я почав жити в Києві,— був жахливою добою царювання Миколи II, добою жорстоких поліцейських утисків, сваволі, гоніння на представників передової думки. Тільки й чути було про арешти, обшуки, висилки адміністративним порядком. Лютувала цензура, нещадно викреслюючи з кращих творів усе підозріле, а то й зовсім не пропускаючи їх до друку. Ні в Києві, ні по усій Україні не було жодної української школи, ба навіть за читання українських книжок виключали учнів зі шкіл і гімназій. За читання ж закордонних видань та особливо повного Шевченкового «Кобзаря» з суворо забороненими в Росії його творами «Сон», «Кавказ», «Розрита могила» тощо, а також за читання багатьох творів Франка, роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» учнів виключали з так званим вовчим білетом, цебто без права вступу до будь-якої іншої школи чи гімназії.

На цьому чорному фоні того часу надзвичайно світлим виникає в моїй пам'яті незабутній образ Михайла Петровича Старицького. Мені не раз доводилося бачити його, не раз побувати навіть у нього дома та слухати його поради. І не забути мені ніколи ні цих порад, ні його високої, стрункої постаті, глибоких вдумливих очей, довгих білосніжних вусів, його завжди молодого й дзвінкого голосу.

Та перше ніж розповісти про зустрічі з ним, я спинуся на дивовижно широкій, корисній і різнобічній громадській діяльності Михайла Петровича. Можу впевнено сказати, що жодна культурна подія, жодне свято в українському літературному й громадському житті ніколи не відбувалися в Києві без участі Старицького та його великого друга й родича Миколи Віталійовича Лисенка. Тільки після наполегливих і довгих їхніх клопотань та під персональну відповідальність обох як старшин Літературно-артистичного товариства дозволяла тодішня влада проводити так звані українські вечори.

А з якою ж радістю ходили ми, юнаки, на ці вечори за тої задушної реакційної доби! Я й досі так яскраво й живо пам'ятаю їх. Доволі просторий зал Літературно-артистичного товариства на Рогнединській вулиці бував переповнений вкрай здебільшого молоддю. І от після якоїсь доповіді, співів хору М. В. Лисенка та ряду виступів на невеликій естраді — Михайло Петрович. Його спочатку зустрічають досить стримано, пам'ятаючи попередження «не робити гучних оплесків, щоб не зірвала вечора поліція». Та на рідкість чудовий читець віршів Старицький так запалює слухачів, що попередження зовсім забувається. Справді, ніхто так добре не читав Шевченкових

творів, особливо його «Гамалію», «Гуса» й «Ченця», як Михайло Петрович. Не менш захоплено реагувала молодь і на читання Старицьким його власних поезій. Дуже палко сприймали слухачі вірш Старицького:

На вас, завзяті-юнаки,
Що возлюбили Україну,
Кладу найкращії гадки,
Мою сподіванку єдину...

Чимало ще декламував Михайло Петрович і нарешті просив слухачів відпустити вже його, показуючи на своє стомлене горло, але зал весь час вибухає оплесками, і Старицький наостанці звертається до аудиторії з Шевченковими рядками:

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

Справжня овація вибухає після цього в залі. Тільки перенісшись хоч на мить в оте старе життя, можна уявити собі, як сприймали ці слова присутні.

Не забути й того вечора, на який ледве дістали від губернатора дозвіл М. П. Старицький і М. В. Лисенко, вечора на відзначення столітнього ювілею з часу надрукування «Енеїди» І. П. Котляревського. Ясно, що на цей ювілейний вечір уже заздалегідь розкупили всі квитки, а я, п'ятнадцятилітній тоді (в кінці 1898 року) юнак, попав на урочистий вечір, лише дякуючи старшому моему братові, студенту Київського університету, який співав у хорі Лисенка і провів мене з собою.

Ювілей «Енеїди» перетворився на справжнє свято української культури. І тут, певна річ, теж виступав

Михайло Петрович Старицький

Михайло Петрович. Цього разу він прочитав принагідні до святкування відомі вірші Лесі Українки «У кожного люду, у кожній країні...» Особливо вразили слухачів прочитані Старицьким з великим піднесенням рядки з цього Лесинога вірша:

Чоло не вінчали лавровії віти,
Тернів не скрашали ні злото, ні квіти,
Страждали співці в самоті...

І зміст цього натхненного вірша, і чудова декламація його Старицьким, і піднесений настрій слухачів сприяли тій бурі оплесків, що перекочувалась з краю в край зали, тим бурхливим вигуком: «Авторку, авторку!..» Отоді я вперше побачив і Лесю Українку — Ларису Петрівну Косач, яку Михайло Петрович на захоплені прохання публіки вивів з собою на поміст.

Пізніше довідався я від старшої дочки Старицького Марії Михайлівни, що Леся Українка дуже хороше ставилася до Михайла Петровича, часто була в нього, любила розмовляти з ним. До Михайла Петровича горнулися передові представники тодішнього українського суспільства: Доманицький, Квітка, Тучапський, Мержинський, Крижанівська... А праві українські кола, навпаки, часто зовсім недоброзичливо зустрічали його невсипуші заходи до унормування української літературної мови, вважали, що він новими своїми словами відволікає українську мову від селянської і цим ніби псує її. Та ми можемо тільки з вдячністю згадати тепер, що такі слова, як мрія, мрійний, байдужий, байдужість, задумливість, околиця, околичний, співчуття, попередник тощо — це справжні новотвори Старицького, вони твердо й

назавжди ввійшли в наш словник, і без них навіть важко було б обійтися. А скільки глузувань за ці новотвори перетерпів Михайло Петрович від різних писак з чорносотенного «Киевлянина», керованого Піхном та Шульгіним! Але Михайло Петрович тільки іронічно посміхався в свої білосніжні вуса...

Ще значнішим вкладом Старицького в нашу культуру, безумовно, була його театральна діяльність.

Михайло Петрович не тільки організував першу кваліфіковану професійну українську драматичну трупу, віддавши на це все своє майно, але й сам багато попрацював, щоб створити потрібний український театральний репертуар. Не обмежуючись написанням ряду оригінальних п'єс, він творчо переробляв, незрівнянно поліпшуючи з сценічного боку п'єси інших авторів, мало обізнаних з основними правилами драматургії.

Тож сценічно обробив він на краще «Чорноморці» Кухаренка, «За двома зайцями» («На Кожум'яках») Івана Нечуя-Левицького, «Ніч під Івана Купала», «Зимовий вечір» Е. Ожешко.

За цю корисну працю Старицького театральний рецензент «Киевлянина» Ізмаїл Александровський грубо образив Михайла Петровича. І Старицький притягнув до відповідальності Александровського. Суд довів наклеп критика та брехню чорносотенної газети.

А з власних п'єс Старицького найбільший успіх мали такі твори, як «Не судилося», «Талан», історична драма «Богдан Хмельницький». В цій п'єсі він вивів Богдана як національного героя України, що визволив її з шляхетського ярма і об'єднав з братнім російським народом. Як відомо, Михайло Петрович

викликав цим вороже ставлення з боку українських націоналістів. Особливо нападали вони на апофеоз — «Переяславську раду», яким закінчувалася п'єса. Від близьких знайомих Старицького я чув, що він одержував навіть погрозливі листи.

Ставлячись з глибокою ненавистю до царського ладу й будучи великим українським патріотом, Михайло Петрович щиро любив російський народ та його літературу, завжди закликав до братнього співдружжя з ним:

«Недолі нас кровно з'єднали — не буде між нами розради», — писав він у своєму вірші «До слов'ян».

За останній період своєї творчої діяльності Старицький навіть написав кілька романів російською мовою, зробив багато перекладів на українську з творів видатних російських письменників — Пушкіна, Лермонтова та особливо Некрасова: вірші «Друзям», «Думи при вельможних дверях», поему «Мороз» тощо. Творчість Некрасова, цього видатного революційного демократа, була, очевидно, дуже близька серцю класика української літератури.

Коли в 1901 році царський уряд віддав у солдати 183 студенти Київського університету «За учинення скопом безпорядков», то подія ця викликала в громадськості велике обурення. Становище арештованих студентів було дуже тяжке. На допомогу їм, з ініціативи М. П. Старицького, композитор М. В. Лисенко улаштував великий концерт з спеціально підбраною ними обома програмою.

За свідченням сучасників Старицького, своє приміщення Михайло Петрович не раз віддавав для нелегальних громадських зборів. Тож у серпні 1899 року у нього зібралось чимало українських громадських

діячів і старих, і молоді — всього чоловік з тридцять. Були тоді представники з Одеси, Житомира, Полтави, Харкова, Чернігова, Умані та інших міст. Після вступної привітальної промови Михайла Петровича почали виступати присутні, розповідаючи про те, що в їхніх містах робиться, яке становище, які плани й т. ін. Від Житомира прибув Г. Мачтет, від Чернігова — М. Коцюбинський, з самого Києва — Т. Рильський та доктор Юркевич, з Херсонщини кооператор Микола Левицький. У своїй доповіді М. Коцюбинський від гуртків молоді з Чернігова й Одеси вніс пропозицію видавати нелегальну газету. Думка ця викликала гарячу підтримку з боку молоді, але не знайшла співчуття серед учасників зборів старшого віку, які мотивували свою думку браком коштів і головне — небезпекою всієї справи. Тоді старий, сивий, з розкішною шевелюрою Тадей Рильський запропонував, якщо не можна видавати газети, то випускати нелегальні брошури з політичних і економічних питань, особливо про становище сільськогосподарських робітників. Цю пропозицію було ухвалено, але здійснити її пощастило лише за кордоном, і то почасти уже через два-три роки.

Не можна обминути ще в діяльності Старицького його чуйного ставлення до молоді, до початківців на літературній ниві, що я наочно відчув особисто на собі. Не раз я бував у Михайла Петровича з першими віршованими творами, особливо з лібретто до опери «Полонянка», музику на яку почав писати тоді композитор К. Г. Стеценко.

Ось і тепер, коли я пишу ці рядки, так живо спливає в моїй пам'яті 1902 рік. Я, дев'ятнадцятилітній тоді юнак, стою на площадці одного з будинків на

Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, теперішній Сакаганського. Довго-довго не наслідуюся подзвонити і нарешті злегка доторкуюсь до кнопки дзвінка. Відчиняються двері. Одна з дочок Михайла Петровича каже мені, оберігаючи здоров'я доволі недужого вже тоді батька:

— Тато хворий.

Але в цей час у передпокій заглядає сам Михайло Петрович і ласкаво говорить:

— А, це ти, юначе! Ні, мені вже краще. Заходь, заходь! — і пропускає мене в кабінет.— Ну, покажуй, юначе, як ти виправив другу дію «Полонянки» після моїх вказівок.

Приносять чай з ванільними сухариками (це вже завжди так було у старого письменника, коли він зустрічався з молоддю). І який же він уважний був до кожного з нас, як зокрема багато попрацював зі мною, як терпляче виправляв мої помилки у віршуванні, пояснюючи техніку його, починаючи з ямбів, хореїв, дактилів.

Не забути мені ніколи його порад любити слово, шукати його в народній творчості, старанно працювати над кожною фразою, кожним рядком. Взагалі його поради завжди були пройняті палким закликком до праці і найсерйознішого ставлення до своєї роботи.

Не забути мені і його порад завжди вчитися і вчитися, а найперше — любити народ і жити для нього! А сам він усе своє життя віддавав українському народові, який так безмежно і ніжно любив.

Віддавши все своє майно на український драматичний театр, Михайло Петрович жив тільки з гонорарів, одержуваних за свої п'єси, жив дуже скромно.

Взагалі був у всьому надзвичайно скромною й привітною людиною. Єдиною пристрастю його, крім, звичайно, театру, були шахи, і грав він в них дуже добре. Грав навіть з корифеями шахів у невеличкій кав'ярні, яка містилася внизу на колишній Лютеранській, а теперішній вулиці Енгельса. Іноді й вигравав у цих корифеїв. Мав, здається, навіть третю категорію.

У нього була велика бібліотека, більшу частину якої в 1934 році купила Ленінградська публічна бібліотека.

Отож у моїй пам'яті Михайло Петрович Старицький залишився назавжди не тільки як видатний драматург, п'єси котрого вже 60 років після смерті його з успіхом ставляться на багатьох українських сценах, а теж як великий громадський діяч, учитель молодих письменників і взагалі як чудова людина.

МИКОЛА ВІТАЛІЙОВИЧ ЛИСЕНКО

Можна без перебільшення сказати, що в свій час найпочеснішим представником української громадськості в Києві був наш славетний композитор Микола Віталійович Лисенко. Рівним йому в цьому вважалися тільки письменник-демократ Михайло Петрович Старицький та наша поетеса Леся Українка. Всі троє були зв'язані великою дружбою, спільними інтересами та метою, часто відвідували одне одного і навіть жили близько на теперішній вулиці Саксаганського в будинках №№ 93, 95 та 97.

Важко пригадати хоч би одне культурне свято, ініціатором і організатором якого не був би Микола Віталійович. А добитися дозволу навіть на звичайний український концерт було не так-то легко. Лисенкові доводилось іноді разом з Старицьким кілька разів оббивати пороги у губернатора і навіть у самого генерал-губернатора М. І. Драгомирова. Траплялося іноді, що, скажімо, день смерті нашого великого Тараса

вже минув два-три тижні тому, і аж тоді тільки серед нас, молоді, пролетить радісна звістка: Микола Віталійович з Михайлом Петровичем таки добилися дозволу на відзначення того дня, і то не в просторому Колонному залі теперішньої філармонії, а в приміщенні Літературно-артистичного товариства. Людей сюди набивалося тоді стільки, що й дихнути було важко.

І ось на ювілей «Енеїди», а потім і на Шевченкові роковини навесні 1899 року я побачив Миколу Віталійовича на чолі хору, який під керівництвом самого композитора виконував його твори на слова великого Кобзаря. Ясною й ніби живою збереглася в моїй пам'яті висока й струнка постать Лисенка — завжди на концертах у фракку, білій жилетці й білому галстуку-метелику, що так пасував до його майже білого волосся та білих підстрижених вусів на миловидному і, незважаючи на літній вік, досить моложавому обличчі.

Згодом я сам почав співати в його хорі, частенько бачив Миколу Віталійовича і на самих концертах, і на попередніх вправах хору. Я ніби й тепер ще чую то лагідний, веселий, дзвінкий голос композитора-диригента, коли хор «давав звучок», пристойний і цілком злагоджений, то навпаки — збуджений, підвищений і трохи навіть деренчливий, коли хор не давав потрібного Миколі Віталійовичу тонкого і головне проникливого, як він казав нам, звучання. Постають у пам'яті також окремі яскраві, на мою думку, випадки.

Якось, коли вивчали ми «Гамалію», октавіст у відомій фразі «Розвій нашу тугу» (тут октава повинна покрити весь хор і виразити справжню тугу козаків, що сиділи в кайданах у турецькій неволі в Скутарі)

Микола Віталійович Лисенко

не дав потрібної туги. Тоді Лисенко кинув диригентську паличку і закричав:

— Та це ж не дячки, не дячки співають панахиду, а запорозькі козаки тужать!.. Розумієте — тужать у турецькій злій неволі!.. Кириле Григоровичу, провадьте далі репетицію,— звернувся він до свого субдиригента Стеценка і, розгніваний, покинув репетицію...

Згадую ще інший випадок, коли Микола Віталійович надзвичайно обурився,— перед самим від'їздом хору влітку на гастролі по Волинській і Полтавській губерніях. У хорі співало чимало семінаристів Київської семінарії, що теж погодилися їхати. Співаки мали одержувати не певно встановлену платню, а марки. І ось декотрі з семінаристів почали допитуватись у Лисенка, чи вистачить марок тільки на подорожні витрати, чи й на придбання пристойних костюмів тощо.

— Та я ж не антрепренер якийсь вам, а сам одержуватиму марки! — розсердився Микола Віталійович. — Хіба ж вам не ясно, що наша подорож — це не комерційна афера, а велике культурне явище! Чули? Ми їдемо не ярмаркувати, а пропагувати наше рідне мистецтво! Словом, у кого не болить, кого не цікавить це, той може не їхати, а їсти книші на печі!

І його збуджені слова так присоромили «книшодів», що не знайшлося жодного, хто б відмовився від поїздки.

Подорож мала винятковий, навіть тріумфальний успіх. На концерти в повітові міста, не кажучи вже про губернські, з'їжджалися за десятки верст. А після концертів улаштовували Миколі Віталійовичу й хору гарячі овації.

Не обходилося, звісно, і без курйозів та несподіваних прикростей.

В одному з полтавських повітових міст на концерт з'явився сам начальник повіту пан справник з своєю дебелою дружиною у величезному модному тоді капелюсі, що скидався на великий кошик з квітами. Певна річ, справник з своєю половиною сиділи в першому ряду, і треба сказати, що обоє вони досить гаряче аплодували після кожного номера. Але після першого відділу концерту на сцену пробрався якийсь старосвітський у синьому жупані панок і схвильовано почав був українською мовою виголошувати подяку Лисенкові і хору. Тоді, як ошпарений, скочив з місця справник і верескливим голосом закричав, що коли промовець не залишить говорити малоросійською мовою, то він негайно ж припинить зовсім концерт.

— Але ж ви дозволили співати малоросійські пісні,— хтось підкреслено зауважив справникові.

— Так, дозволив,— по-макіавеллівськи відповів той,— бо вони офіційно дозволені!..

Тоді старосвітський пан підійшов до Миколи Віталійовича, низенько вклонився йому і під бурхливі оплески всього залу сказав двома мовами:

— Дякую і благодарю!

Коли після концерту громадськість міста улаштувала банкет на честь гастролерів, то на нього несподівано з'явився і справник. Виявивши неабиякі здібності щодо коньяку, він не тільки вже не заперечував проти того, щоб висловлювати тости й промови українською мовою, а раптом і сам заговорив по-українськи, заявивши:

— Я також малорос і дуже люблю оцю саму..

рідну мову, але ж, на жаль, виступати нею в публічному місці з різними промовами — не дозволено!

— Так, на превеликий жаль, це в нас таки не дозволено,— іронічно підкреслив Микола Віталійович.

Взагалі він умів з великою гідністю розмовляти з тодішніми «владами предержавними», і тому до нього мусили шанобливо ставитись не лише якісь там пристави й справники, а навіть і губернатори та й сам начальник Південно-Західного краю генерал-губернатор Драгомиров. На підтвердження цього варто навести лист київського губернатора Гірса 1911 року до Лисенка, як до «почесного голови ювілейного комітету по відзначенню 50-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка». В листі, що починався традиційним зверненням: «Милостивий государь, Николай Витальевич»,— говорилося, що начальник краю (вже тоді, здається, Клейгельс) не дозволив приїзду на ювілейні торжества гостей з Австрії, а також попереджалося, щоб ювілей «не носил характера пропаганды малороссийских учений». А закінчувався лист: «С совершенным почтением к Вам. Гирс».

Взагалі популярність Миколи Віталійовича Лисенка була величезна в усіх верствах тодішнього суспільства і не тільки серед українців, росіян, білорусів, а й серед поляків, євреїв, грузинів тощо.

У своїй музичній школі Микола Віталійович звільняв майже половину учнів від плати за навчання, давши змогу багатьом біднякам вчитися музиці й співам зовсім безплатно. А збірники його пісень розходилися не тільки по всій Україні, а й по всій Росії. Я ще семилітнім хлопчиком бачив ці збірники, а також слухав пісні його, як співав старший брат мій. Та й не було такого концерту чи навіть вечірки, де б

не виконувались Лисенкові твори «Сонце низенько» або «Віють вітри» тощо.

Великої пошани досяг Микола Віталійович своєю відданістю і особливо ніжною любов'ю до рідної музики й пісні. І в стосунках з учасниками хору, в оцінці кожного з них Лисенко великого значення надавав тому, як ставився до пісні той чи інший хорист. Наведу такий приклад. Незмінним старостою хору був дрібний службовець управління Південно-Західних залізниць на прізвище Гулак-Артемівський, який заявив, що він родич автора «Запорожця за Дунаєм», і дуже похвалювався цим. Він мав великі козацькі вуса й, навпаки, маленький, так званий другий тенорець. Одного разу хтось зауважив Лисенкові, яка, мовляв, користь для його хору від такого співака, як Гулак, а Микола Віталійович відповів:

— У нього справді дуже маленький голос, зате велика й надзвичайно ніжна любов до нашої пісні.

Цей Гулак-Артемівський дуже прислужився під час тридцятип'ятирічного творчого ювілею Лисенка в грудні 1903 року. Саме тоді я співав у хорі Лисенка, і все ювілейне святкування відбувалося у мене на очах. Основне відзначення проходило в Київському оперному театрі. Після урочистої частини й кантати на честь ювіляра, яку написав композитор Горелов (під його головуванням кантату і проспівав зведений чоловічий хор з 120 осіб), показано було оперу Лисенка «Різдвяна ніч». Святкування потім продовжувалось і в нинішній філармонії, в українському театрі Садовського й Саксаганського, де ставилася «Наталка Полтавка» з музикою Лисенка, і по всіх так званих народних домах — в лук'янівському, галицькому, на Сінному базарі та в залізничному клубі на

теперішній вулиці Воровського. Такий широкий діапазон ювілею теж свідчить про велику популярність Лисенка, на що мусила зважити і влада.

Яскраво пригадується мені відзначення ювілею в залізничному клубі, яке організував згаданий уже Гулак-Артемівський. Тут я вперше почув Миколу Віталійовича як видатного піаніста. Хтось із запрошених співаків запізнився на концерт, і Лисенко сам сів за рояль і майстерно виконав кілька своїх речей. Вдячна аудиторія нагородила його бурхливими, довго не стихаючими оплесками. Справді, Микола Віталійович був першокласним піаністом, але чомусь рідко виступав прилюдно.

Варто додати, що до дня ювілею українська громадськість збрала Лисенкові кілька тисяч карбованців на придбання для нього дачі, але Микола Віталійович відмовився од дачі і на ці гроші відкрив свою музично-артистичну школу, в якій виховано цілий ряд видатних співаків і драматичних артистів. Серед них назву лише — Литвиненко-Вольгемут, Микишу, Ватулю тощо. Варто зазначити, що в Лисенковій школі працював професором співів всесвітньовідомий артист-співак Олександр Пилипович Мишуга.

Шестидесятник, носій ідеалів Шевченка, Чернишевського, Добролюбова, Лисенко часто допомагав підпільним революційним діячам. Яскравим прикладом цього був концерт його хору на користь засланих у солдати на початку 1901 року ста вісімдесяти трьох студентів Київського університету за їхній мужній протест проти царського уряду. Якраз у той день, коли родичі й друзі проводжали оточених вартою студентів у солдати, Микола Віталійович увечері влаштував у купецькому зібранні (теперішній філармо-

нії) концерт, збір з якого повністю призначався на користь засланих. Сам Лисенко був організатором концерту, диригентом і відповідальною за нього особою, а також разом з хворим уже тоді М. П. Старицьким складав програму концерту. До неї ввійшли такі речі, як хор на слова Шевченка «Кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить», народна пісня про загибель козака «Та забіліли сніги» тощо, а в кінці — пісня карпатських українських селян з п'єси «Горяни»:

Гей, та й посохла тирса в горах
І квіти на полі.
Гей, та й не буде нам, горянам,
Уже світлої волі.
Гей, поженуть нас із гір у долину
З ланцюгом на шиї.
Гей, не задзвонять уже нам
Та дзвони Коломиї...

Як тільки пролунало «поженуть нас з ланцюгом на шиї», у залі почулися голосні ридання, очевидно, рідних і близьких засланих студентів. Вмить підбіг тоді до Лисенка, розмахуючи руками, поліцейський пристав, який завжди був присутній на українських вечорах. Але композитор спокійно тицьнув приставу під ніс дозволений царською цензурою текст. Вона, безперечно, не передбачила того, що пісню, спрямовану проти австрійських жандармів, можуть з успіхом використати і проти царських охоронників. Приставу залишилося тільки позадкувати від Миколи Віталійовича. Співав я тоді в хорі Лисенка і як тепер бачу Миколу Віталійовича спокійного, урівноваженого, як завжди. Таким він і залишився у моїй пам'яті.

Пізніше, в 1907 році, Лисенко влаштував концерт на користь студентів і робітників, адміністративно висланих у Вологодську й Архангельську губернії.

Не можна не відзначити також і того, що першій українській музично-драматичній школі, заснованій Миколою Віталійовичем, він віддавав усі знання й енергію аж до останніх днів свого життя. Вже цілком прикутий до ліжка, він робив розпорядження по школі та просив принести йому зведення про хід навчання в ній.

І старий Київ не бачив таких багатолюдних похоронів, які відбулися, коли помер Лисенко. Всі вулиці до Байкового кладовища на шляху сумного кортежу з тілом улюбленого композитора-громадянина були переповнені сотнями тисяч киян та багатьма приїжджими.

Український народ свято зберігає пам'ять про видатного композитора і громадського діяча-демократа Миколу Віталійовича Лисенка, який багато зробив не тільки для музики, а й взагалі для всієї передової української культури.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Я не знаю в світовій літературі імені жінки-письменниці, яка б художнім і соціальним змістом своїх творів могла б зрівнятись з нашою великою поетесою й драматургом Лесею Українкою. Вона перша в українській літературі не тільки з-поміж жінок, але, окрім Франка й Коцюбинського, і серед чоловіків-письменників виступила за найпередовіші демократичні ідеали. Справді, не кажучи вже про те, що Лариса Петрівна Косач була видатною поетесою й драматургом, вона виявила себе також передовим мислителем, борцем за найкращі поривання і мрії людства. Вже в 90-х роках ореол слави Лесі Українки серед українського суспільства, а надто серед молоді був величезний, особливо після того, коли Каменяр Іван Франко назвав її наймужнішим письменником на всій Україні.

І я безмірно щасливий, що мені довелось кілька разів бачити Лесею Українку за її життя. Але кож-

ного разу зовнішній образ геніальної поетеси здавався мені немовби іншим. Можливо, це тому, що самі обставини, за яких доводилося бачити Ларису Петрівну, щоразу змінювалися.

Перший раз сталося це, як я вже згадував, на відзначенні столітнього ювілею «Енеїди» І. П. Котляревського, яке в умовах тодішнього жорстокого пригнічення царським урядом української національної культури набуло значення справжнього свята. Сам ювілей відбувся 28 листопада 1898 року в залі Літературно-артистичного товариства. А в українських «четвергах» цього товариства в 90-х роках часто брала безпосередню участь Леся Українка.

Після доповіді про українську літературу за столітній період відбувся великий концерт. Виступали хор Миколи Віталійовича Лисенка, видатний оперний співак Олександр Мишуга, славетний корифей українського театру Микола Садовський, який з властивою йому теплою й щирістю прочитав Шевченкове «На вічну пам'ять І. П. Котляревському». І нарешті виступив надзвичайно майстерний читець Старицький. Цього разу Михайло Петрович прочитав, крім свого власного вірша, присвяченого Котляревському, також і присвячені ювілею вірші Лесі Українки «У кожного люду, у кожній країні...»

Захоплені натхненним віршем слухачі влаштували справжню овацію поетесі. Здавалося, наче аж вікна дзвеніли і сама стеля гула від невгамовних криків: «Авторку, авторку!..» Михайло Петрович зійшов з естради і вивів поетесу на поміст. Лариса Петрівна ніби й зовсім спокійно стояла поруч із Старицьким, також спокійно вклонилася публіці, тільки зашарілася вся, та великі очі її якось особливо зосереджено

вдивлялися в аудиторію, немовби хотіла письменниця вивчити оте надзвичайне піднесення, отой екстаз людської маси, який охопив слухачів...

Була поетеса струнка і ніби трохи вища за середній зріст, принаймні не здавалася мені тоді низькою в порівнянні з високим Михайлом Петровичем.

Урочистий вечір закінчився далеко за північ. Мовчки повертався я з своїм товаришем на Поділ, де жив тоді. Тільки вже прощаючись зі мною, він порушив тривалу мовчанку і тихо промовив:

— Які в неї очі...

І я не спитав, про кого він каже: мені й самому на все життя запали в душу оті зосереджені — такі глибокі й променисті, що ніби всього тебе проймають, очі Лесі Українки.

Вдруге я побачив Ларису Петрівну через рік, 9 грудня 1899 року, в тому ж Літературно-артистичному товаристві, коли вона робила доповідь про буковинських письменників. Доповідь мала винятковий успіх: Лесю обступили не тільки українці, а й росіяни та студенти-грузини, тисли їй руки, дякували за те, що вона так яскраво й ґрунтовно познайомила їх з маловідомою тоді творчістю літераторів-буковинців, особливо з творами такої передової письменниці, як Ольга Кобилянська.

Надто зацікавила мене доповідачка творчістю Кобилянської, і не так ще її творами про жінку—«Царівна», «Некультурна» тощо,— як оповіданням «Битва», бо в ньому, за словами Лесі Українки, «з простого факту знищення заповідного лісу торговою фірмою письменниця зуміла створити справжню трагічну й високохудожню картину» — картину хижацького господарювання в Карпатах промисловців культур-

трегерів-капіталістів. А сама Лариса Петрівна і цього разу справила на мене велике враження, хоч була вона бліда і стомлена після довгої доповіді та здавалася значно худішою і нижчою ніж на ювілейному вечорі.

Незабаром по тому, в січні чи в лютому, я потрапив у купецьке зібрання на концерт відомого тоді віденського піаніста Рейзенауера. Коли, по закінченні концерту, я зійшов з хорів униз і став в одну з довгих черг по верхню одягу — раптом побачив Ларису Петрівну. Вона стояла осторонь, спершись на колону і чекаючи, видно, що хтось знайомий принесе їй одяг. Задумливий вигляд Лесі Українки з трохи опущеною головою та напівпримруженими очима свідчив, що поетеса вся була ще під могутнім враженням чудової музики. Та ось підійшов до Лариси Петрівни з одягом високий, дуже худий, худіший навіть за неї, молодий чоловік з темною борідкою й глибоко запалими на блідому обличчі очима. Леся Українка стрепенулася, хутко зодяглася й під руку з своїм супутником вийшла на вулицю, жваво розмовляючи з ним, мабуть, про свої враження від концерту.

Тільки згодом у книжці спогадів політкаторжанина Юзефа Мошинського я побачив портрет члена київської підпільної соціал-демократичної групи Сергія Костянтиновича Мержинського і впізнав того молодого чоловіка, з яким ходила на концерт Лариса Петрівна. А від свого старшого брата (він був знайомий з сестрою Лесі Українки Ольгою Косач і відвідував Косачів, коли вони жили на Стрілецькій вулиці в будинку № 9), я знав, що поетеса підтримувала дружні стосунки з Мержинським та з іншими членами київської соціал-демократичної групи, особливо з делега-

тами I з'їзду РСДРП Павлом Лукичем Тучапським і Казимиром Адамовичем Петрусевичем, а також з керівницею київського жіночого соціал-демократичного гуртка Вірою Григорівною Крижанівською-Тучапською.

Ще на початку 90-х років Леся Українка перебувала в Києві в оточенні підпільників-марксистів, близько сприймала їхні прагнення й інтереси, навіть перекладала, володіючи добре іноземними мовами, деякі марксистські твори на російську й українську мови. Про це свідчать і окремі її листи. Так, в одному з листів до свого брата Михайла вона сповіщає його про арешт київським жандармським управлінням Павла Тучапського, дружньо називаючи його «бідним хлопцем». Але, як розповідала В. Г. Крижанівська-Тучапська, поетесу навмисне не втягували в підпільну групу, оберігаючи її від жандармів, які все ж тримали Ларису Петрівну весь час під таємним наглядом.

Востаннє я побачив зовсім несподівано Ларису Петрівну, коли вже був студентом, на одному концерті якоїсь видатної піаністки. Концерт відбувся в тому ж приміщенні колонного залу колишнього купецького зібрання — теперішньої філармонії. Підіймаючись на другий поверх, я побачив на площадці Ларису Петрівну в оточенні кількох людей, з-поміж яких була трохи знайома мені одна з дочок М. П. Старицького — Марія Михайлівна. Вклонившись їй, я хутко пройшов до зали. Але навіть за такий дуже короткий час я помітив величезну зміну, що сталася з Лесею Українкою, в її зовнішньому вигляді. Обличчя в неї схудло, пожовтіло і не мало того немовби квітучого вигляду, що здався мені за першого разу на ювілеї «Енеїди». Навіть і очі стомлено мружились,

здавалися меншими. І в перерві знову побачив Ларису Петрівну внизу, де був тоді чайний буфет. Я сидів за столиком з ученим-лісоводом І. М. Соколовим та його дружиною, в яких я працював тоді репетитором їхніх дітей. До сусіднього столика підійшла Лариса Петрівна з своєю компанією. Виявилось, що Соколови, які жили раніше на Волині десь біля Дзвягіля (Новограда-Волинського), були добре знайомі з Косачами і самою Лесею Українкою. Поміж ними зав'язалася бесіда про Волинь, і Лариса Петрівна зразу ж пожвавішала. Обличчя її ніби помолодшало, стало майже подібним до того, яке я бачив у Літературно-артистичному товаристві. Очі розширилися і здалися мені ще начебто більшими й виразнішими — можливо, від тих темних смуг, які лягли під ними. Це ж було вже тоді, коли люта хвороба підточувала останні сили Лесі Українки, коли видатні берлінські професори визначили їй усього два роки жити, не більше. Вона ж силою свого мужнього, виняткового духу не піддавалася смерті — ще шість років переборювала її...

Від подружжя Соколових, а згодом і від Марії Михайлівни Старицької я дізнався про багато цікавих і значних пригод з життя Лесі Українки, які, на мою думку, якимось ніби живіше розкривають її величній образ. Передам дещо з цього.

Леся Українка дуже рано виявила нестримний потяг до пісень та взагалі до музики. І мати її, Олена Пчілка, придбала рояль, на якому з п'ятилітнього віку й почала вчитися грати дівчинка. Його потім у родині Косачів так і називали «Лесин рояль». Це те фортепіано, якому вона присвятила зворушливу елегію, назвавши його в цьому вірші «своім вірним другом». Але люта хвороба часто припиняла навчання.

Застудивши ноги й руки взимку на іордані — на водохрещу, Леся захворіла на туберкульоз кісток, що прикував її до ліжка. Іноді місяцями лежала вона з загіпсованими руками й ногою, перебуваючи в ліжку без слова скарги на свою долю. І ось одного разу тітка її, Олександра Антонівна Косач, яка вчила дівчину грі на фортепіано, помітила, що Леся, лежачи в постелі, досить упевнено вибиває вільною від гіпсу ніжною такт.

«Що це ти робиш, Лесю?» — запитала здивована тітка. «Граю... на роялі», — тихо відповіла дівчинка. Очевидно, голова її була повна звуків, якими жила вона тоді.

Взагалі Леся Українка часто мислила музичними образами. Та ж Марія Михайлівна Старицька переказала мені кілька характерних висловів Лариси Петрівни: «Хмарки пливли і пливли крізь місяць, одна за одною піччікато»¹; «в саду стояла така співоча тишина, ніби грали піаніссімо² в найніжнішому адажію». А в одному з листів з Італії вона писала: «Вчора тут вибухнула суто вагнерівська гроза, громи нарощувалися крещендо...»³ Така близька і в цьому була наша славетна поетеса до великого Кобзаря — Тараса Григоровича Шевченка, який у своєму щоденнику писав про Бетховена й Моцарта як про представників «чутної гармонії».

Самий процес творчості Лесі Українки був міцно пов'язаний з піснею, з музикою. Дуже часто, пишучи

¹ Піччікато — спосіб виконання музичного твору щипком на струнному смичковому інструменті.

² Піаніссімо — дуже тихе звучання.

³ Крещендо — поступове підсилення звучання. — Тут і далі прим. автора.

вірші чи поеми, поетеса схоплювалася від столика до свого фортепіано, сідала за нього й починала імпровізацію — музичний супровід для своїх віршів, одночасно стиха виголошуючи їх і граючи на роялі.

За спогадами близьких друзів Лесі Українки, особливо сестер Старицьких, у яких вона часто була, поетеса не тільки на самоті, але іноді і в тісному колі найближчих приятелів сідала за рояль і, декламуючи свої вірші, імпровізувала до них акомпанемент.

А незабаром після смерті Лариси Петрівни в Літературно-науковому віснику в кінці 1913 року розповідалося про такий факт із життя поетеси. Письменник Г. А. Мачтет, який завжди захоплено ставився до творчості Лесі Українки, попросив її спробувати написати вірші російською мовою. Лариса Петрівна нічого не відповіла Мачтетові, але, поки і сам письменник, і всі присутні захопилися бесідою та, мабуть, зовсім уже забули про просьбу Мачтета, поетеса сиділа мовчки в кутку і щось непомітно писала. За словами Марії Михайлівни Старицької, яка була тоді серед присутніх, Леся раптом встала, підійшла до рояля, сіла за нього і, імпровізуючи до віршів музику на роялі, жартома продекламувала по-російськи таке рондо:

Когда цветет никотиана,
Все, все тогда полно обмана:
Опасна ночи тишина,
Как то затишье роковое,
Когда коварная волна
Хранит молчанье гробовое;
И если вы тогда вдвоем,
И перед вами светят очи,
Как отраженье звездной ночи,
И голос милый вам звучит,
Как будто в тишине журчит

Струя забытого фонтана —
Бегите прочь от этих чар:
Они зажгут в душе пожар,
Когда цветет никотиана.

Всі присутні захоплено зустріли цей експромт Лесі Українки. Разом з тим здивувалися вони, як легко й швидко вилилося в поетеси російською мовою це звучне рондо. Взагалі Лариса Петрівна чудово володіла російською мовою і чимало написала нею статей для журналу «Жизнь». Та й з юних уже років Лесі Українці легко й невимушено давалося віршування. Хоч іноді, як сама поетеса писала до своїх рідних та близьких друзів, вона так глибоко й ретельно опрацьовувала свої твори, що в неї аж підвищувалася температура, і Леся Українка стомлювалася до того, що лежала нерухомо. Особливо багато праці поклала Лариса Петрівна на свою найулюбленішу річ — «Лісову пісню». В одному з листів до своєї сестри Ольги вона писала, що, коли скінчила цей натхненний твір — цю словесно-пісенну симфонію, у неї підвищилася температура до 38 з лишком градусів і вона зовсім знесилилася...

Ще кілька фактів з її життя. Батько Лесі Українки — Петро Антонович Косач, служачи на Волині, любив полювати. Якось привіз він з полювання малу кізочку, що відбилася від матері. Дванадцятилітня Леся, яка вже почала писати вірші, взяла кізку під свою опіку і незабаром так приручила її до себе, що та бігала за нею, мов собачка. Підрісши, кізка вискочила з садиби Косачів у сусідній ліс, і там її роздерли вовки.

Довідавшись про це, Леся спочатку гірко плакала, а потім, блиснувши очима, скрикнула:

Леся Українка

— О, я б сама задавила того вовка враз!..

— А ти ж, Лесю,— зауважив їй хтось,— була завжди проти полювання та й взагалі проти вбивства звірів.

— Ні, ні, треба нищити хижаків, щоб вони не змогли нищити отакеньких, слабіших за себе! — палко вигукнула дівчина.

Сама Леся була зразком виняткової мужності. Недарма ж то цю хвору, завжди таку слабку здоров'ям жінку вважав Іван Франко наймужнішою людиною України. Ще зовсім малою, не боячись хижих звірів, Леся бігала місячної ночі в сусідній ліс, бажаючи побачити там оту мавку, про яку розповідала їй колись у ранньому дитинстві мати і ніжний образ якої відтворила поетеса в своїй «Лісовій пісні».

Незважаючи на свою хворість і взагалі фізичну слабкість, Лариса Петрівна вміла однією-двома фразами дати відсіч будь-кому. Колись багата волинська поміщиця, графиня Колонно-Чосновська спитала її:

— Чому це ви, Ларисо Петрівно, вживаєте майже завжди мужицьку мову?

— А ось ви, графиня,— всміхнувшись, відповіла Леся Українка,— не боїтесь вживати мужицький хліб, і цей хліб не отрує вас.

Мужність і ясний розум не покидали поетесу до самих останніх хвилин її страдницького життя. Тож в останні роки, коли «бацили», за її висловом, вкрай підточували її життя, вона створила такі шедеври, як «Камінний господар», «Руфін і Прісцилла», «Лісова пісня».

Отак до кінця своїх днів, переборюючи страшну хворість тіла, могутня духом Леся Українка творила свої натхненні поетичні перлини. Вже зовсім підто-

чена туберкульозом, за кілька тижнів до смерті вона писала в Єгипті повість про арабську жінку під назвою «Екгальганем». Гідні подиву і захоплення її рядки: «Починався єгипетський захід. Там сонце уміє вдавати переможця в останній час перед неминучою поразкою, і так гордо, так весело, без найменшої тіні вечірнього суму сипле барвисті дари на небо, на пустиню, на велику ріку і на кожную дрібницю своєї улюбленої країни, що навіть за одну хвилину перед навалом темряви не йметься віри в її неминучості...»

Та це ж образ самої поетеси, що до останньої хвилини свого життя була переможцем над страшною недугою, що до останньої хвилини зберегла великий дух, свої сили,— сонце її творчості ніколи не вмере, не загине в серцях зачарованих і глибоко вдячних їй, нашій Лесі Українці, людей! Насичена піснями, думами, народною мудрістю, ознайомена з найкращими досягненнями світової літератури й думки, ознайомена з марксизмом, з ленінською «Искрой», велика дочка українського народу Леся Українка дала світові свої натхненні видатні твори. Більшовицька газета «Правда» в 1913 році писала, що Леся Українка «стоячи близько до визвольного суспільного руху взагалі й до пролетарського зокрема, віддавала йому всі сили...»

Тому ж то так люблять і шанують високо її пам'ять не тільки на Україні, а й у всьому Радянському Союзі, в усьому світі.

ІВАН СЕМЕНОВИЧ НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

Ще хлопчаком я багато чув про видатного письменника Івана Семеновича Левицького, який у своїй повісті «Бурлачка» так художньо описав моє рідне село Журавку на Звенигородщині. Сам Левицький, що спочатку друкувався під прізвищем Нечуя, народився в дуже близькому від нашого села містечку Стеблеві, яке відстояло від Журавки всього на десять кілометрів. Він був добре знайомий з моєю матір'ю, навіть подарував їй з автографами свої твори: п'єсу «На Кожум'яках» і згадану вже повість «Бурлачка». Крім того, у матері було ще чимало творів Івана Семеновича — «Микола Джеря», «Старосвітські батюшки й матушки», «Рибалка Панаас Круть» тощо. У всіх тих книжках дія відбувається в близьких до нас місцевостях — Вербівці, Комарівці, Вільшаниці, Богуславі, Хохітві — і, можливо, тому ці твори здавалися мені якимись особливо близькими, особливо цікавими.

А побачив я вперше Івана Семеновича вже трохи пізніше, коли був юнаком. Мати, найжджаючи до Києва, іноді відвідувала Левицького на його старій квартирі і не тільки сказала мені його адресу, але й напоумила неодмінно піти до нього на пораду. В той час я вже робив перші спроби писати — і не вірші, як це властиво більшості початківців-письменників, а п'єсу. За того часу гастролювало в Києві, як уже згадувалося, товариство українських акторів під орудою П. Саксаганського й М. Садовського, і я дуже захопився театром. Під впливом його я і взявся написати п'єсу про один трагічний випадок, що стався в моєму селі, а саме — про звіряче вбивство багатіями, на чолі з Харченком-Путалом, Івана Масюка, який викривав шахрайства глитаїв та здирства. Отож я в свої шістнадцять років самовпевнено взявся написати драму «Путало» та ще й пішов з нею, за порадою матері, до Івана Семеновича.

Жив він тоді на Пушкінський вулиці у дворі будинку за теперішнім театром імені Лесі Українки. Приміщення, в якому проживав тоді Левицький, було перероблене, як мені казали, з сарая і мало всього дві кімнатки з невеличким передпокоем, але без кухні. Коли я зайшов усередину, мене вразила сила-силенна книжок: вони буквально заповнювали всю першу кімнату. Книжки не тільки стояли скрізь на полицях, а й лежали на столі і навіть цілими стосами на підлозі.

Йдучи до відомого письменника, я почував себе дуже ніяково, навіть боявся, що він зустрине мене холодно й odmовиться читати моє писання. Але тільки-но переступив поріг передпокою, як побачив на

обличчі Івана Семеновича таку привітну й добру усмішку, що враз заспокоївся і відчув себе, як у рідної людини.

Іван Семенович за того часу був ще досить бадьорий, а в його круглій борідці не густо світилися сріблясті волосинки. Він зовсім не скидався на похмурого анахорета, за якого дехто його вважав. Я відчув стільки тепла та справжньої доброзичливості, що зовсім розвіялось оте упередження щодо старого Нечуя.

Почувши, що я приніс йому на суд свою п'єсу, письменник коротко сказав:

— Ну що ж, юначе, станемо читати твою річ раз же разом. Сідай і читай.

Це було несподівано для мене, а головне — зовсім не в манері багатьох інших маститих літераторів, які або взагалі відмовлялися читати твір початківця, або милостиво пропонували «залишити їм цю річ». Отож я розгубився і почав читати невиразно, заїкаючись. Та Іван Семенович терпляче слухав, і це збадьорило мене. Не пам'ятаю вже тепер, що точно він сказав, дослухавши п'єсу до кінця, але, очевидно, знайшов у ній якесь пристойне зернятко. Бо не розраїв зовсім писати, а навпаки — порадив спершу пробувати свої сили в оповіданнях, а потім уже переходити до чогось більшого.

— Ти, юначе, взявся одразу за найтрудніше — драматичний твір, а треба спочатку набити собі руку на оповіданнях та повістях, — казав старий Нечуй. — Я от написав уже чимало прозових речей, поки взявся за комедію «На Кожум'яках». Тож неодмінно пиши, юначе, оповідання і кожного разу принось мені. Я постараюсь десь улаштувати...

І справді влаштував. У мене зберігся й досі лист редактора журналу «Світова зірниця» Волошинівського, в якому сповіщалося: «Іван Семенович прислав мені Ваше оповідання «Діждавсь-таки помочі». Напишіть, скільки Вам прислати за нього. Наша редакція бідна...»

Коли я читав свою п'єсу, раптом щось у кімнаті немовби вибухнуло з пістолета. Іван Семенович так голосно й радісно вигукнув «е!», як вигукують тепер уболівальники, коли їхня улюблена команда забиває гол у сітку супротивника. І ото поки я прочитав п'єсу до кінця, ще кілька разів стріляло в різних кутках, і господар щоразу вигукував «е!», а потім брав із пастки за хвіст убиту мишу, та, винісши в передпокій, кидав у відро з водою. Миші до того обсіли приміщення, що серед дня бігали по кімнатах і гризли палітурки книжок...

Про Івана Семеновича ходило багато всяких чуток, іноді й зовсім неправдоподібних. Все ж треба визнати: було в його звичках чимало такого, що викликало подив. Скажімо, сусіди могли по ньому перевіряти годинник: щодня за будь-якої погоди рівно о третій він виходив після обіду з своєї квартири, йшов на Фундуклеївську вулицю (нинішня вулиця Леніна), поволі піднімався до театрального майдану, потім завертав праворуч біля аптеки і так само поволі рухався вперед Володимирською вулицею, аж до «підйомника», який тепер чомусь звать по-іншомовному фунікулером, де звертав на Володимирську гірку. Там сидів; милувався Дніпром, думав свої думи аж до шостої години; тоді спускався вниз на Хрещатик, та вже цією вулицею повертався назад. Вечеряв—і, щоб там не було, рівно о дев'ятій лягав спати.

Сам я не був 1904 року на ювілеї Нечуя-Левицького, але мені розповідали люди, присутні на тому урочистому вечорі й банкеті, що саме тоді, як Стещенко ще виголошував свою доповідь про життя

РЕДАКЦІЯ І КОНТОРА
ТІЖЕННИКА
„СВІТОВА ЗІРНИЦЯ“

7/11 о 1904 року

№

Кривий Ріг, 1904.

Миколашу Добродію?

1) Миколашу Добродію, приєднав до
Микола Добродію (Добродію
тако ж іноді) найкращий список Микола
ж хотів ужити Микола Добродію
Добродію так ужити до Микола.
Микола Добродію: Микола Добродію
Добродію Добродію Микола Добродію

~~Микола Добродію~~
Микола Добродію приєднав Микола
Добродію до Микола Микола Добродію. Микола
Добродію - р. Микола.

Добродію Добродію

1) Микола - Микола

Лист редактора журналу «Світова зірниця»
Волошинівського до Є. М. Кретевица

і творчість письменника, ювіляр підвівся з почесного місця в президії й рушив до виходу. Коли ж його хотіли спинити, він на всі умовляння заявляв: «Уже скоро дев'ять годин»,— і таки пішов додому.

Багатьма своїми творами, такими, як «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я», «Баба Па-

лажка й баба Параска», визначний художник слова ще в 90-х роках здобув собі величезну популярність. Пригадую одну доповідь про його творчість у Київському університеті. Доповідач сказав, що ні в українській, ні навіть у великій російській літературі не було так послідовно й яскраво відображено повстанця-селянина, який не тільки повстав проти поміщика, але й після так званої волі 1861 року не змирився, бо та реформа не дала селянам справжньої волі, не дала землі.

Справді, тільки людина, вихована на ідеалах Шевченка, Добролюбова й Чернишевського, могла написати такий видатний твір про непримиренного бунтаря-селянина, як «Микола Джержа».

Нечуй-Левицький також перший побачив після реформи початок вимушеного, завдяки безземеллю, відходу хліборобів з села на фабрики й заводи і відгукнувся на цей масовий рух «Бурлачкою». Він же перший художньо відобразив розшарування на селі в повісті «Кайдашева сім'я». А які справді гоголівські типи виведені на суд людський у «Бабі Парасці та бабі Палажці», також почасти і в «Старосвітських батюшках і матушках», ба і в п'єсі «На Кожум'яках»...

Взагалі світогляд Нечуя-Левицького формувався в часи відомих «великих реформ» шістдесятих років, і старий письменник не дарма переконано називав себе шестидесятником. Саме ж у тих роках він, скінчивши Київську духовну академію, не схотів піти в попи, що давало б йому, як академістові, чималі матеріальні прибутки, а став працювати вчителем жіночих гімназій, хоч там учителі одержували наба-

Іван Семенович Нечуй-Левицький

гато меншу платню, ніж у чоловічих гімназіях. Сам Іван Семенович із сарказмом зазначав: «Якщо жінок, вважає наша влада, вчити не слід, то й учителям їхнім не варто платити стільки ж, як учителям чоловічих гімназій». Тому й пенсію він, відслуживши, здається, аж тридцять п'ять років, дістав дуже мізерну... Отож письменник, що мав у своєму доробку низку прекрасних творів, насичених передовим глибоким змістом, жив зовсім бідно, користуючись послугами старенької жінки двірника, яка лише вдень трохи прибирала в двох його кімнатках. А харчувався він так: брав в когось так звані домашні обіди.

Звичайно, Іван Семенович сам знав собі ціну, та разом з тим він являв собою приклад надзвичайно скромної людини. Пам'ятаю, коли вже студентом Київського університету я зайшов до нього після 1905 року на нову квартиру на Львівській (теперішній Артема) вулиці в будинку № 41, він радісно розповідав мені про твори Михайла Коцюбинського.

— Оце твори! Які людські яскраві образи, яка художня мова! — захоплено говорив старий Нечуй.— Написати б мені ще подібне щось, та потім і вмирати можна...

Щиро радів Іван Семенович взагалі появі кожної пристойної речі будь-якого українського автора. Любив він і багатьох російських письменників, особливо Льва Толстого і Миколу Лескова.

— От велетень цей яснополянський мудрець! — казав він про Л. Толстого.— Читаєш його твори, то іноді аж мурахи по спині бігають. Так заглибитися в переживання жінки, як він заглибився в своїй «Анні Кареніній», жоден геніальний письменник не зміг би.

Куди там Флоберові з його «Мадам Боварі»! Одного не люблю в Толстому — чого то він носить з тим богом? Дивно! Я ось учився по духовних школах, а бог мені, як кажуть київські міщани на Кожум'яках, «без надобності». А от Лєсков — той ніби в бога і вірить, але й сам іронізує з нього. А фабуліст який, а мова яка! От у кого вчиться, юначе...

Ще до вступу в Київський університет я кілька років працював на Канівщині народним учителем у двокласній школі великого села Шендерівки, яке відстояло всього в семи кілометрах од Стеблева. А в цьому невеличкому містечку Стеблеві існували і поштове відділення, і аптека, тому я частенько бував там. Від декого із стеблівців, а також і від близьких знайомих Івана Семеновича я чимало цікавого почув про письменника. Мені самому ніколи не доводилося бачити його в товаристві, але від отих близьких до нього людей довідався, що й у будь-якому товаристві письменник поведився завжди дуже невимушено, привітно, з легкою добродушною іронією.

Якось, гостюючи влітку у свого брата в Стеблеві, він поїхав з одним батюшкою на його підводі кудись на іменини. А в гостях батюшка почав оповідати якусь неймовірну історію і викликав у всіх недовіря; тоді оповідач став звертатися за підтвердженням до Івана Семеновича, і той щоразу ствердно хитав головою. Коли ж батюшка закінчив, Нечуй мовив до гурту:

— А тепер дозвольте розповісти вам про двох кумів, які поїхали в гості разом на конях одного з них. І той кум, що мав коні, почав плести таку нісенітницю, що ніхто й віри не йняв. Тоді брехунець сказав кумові:

— Правда ж, куме, так було, правда?

— Правда, кумасю, правда,— відповів той, бо боявся, що назад пішки піде.

— А ви, Іване Семеновичу, на чийх же конях приїхали? — спитав хтось.

— Та на кумових же! — під загальний регіт показав Левицький на батюшку.

Одна стара сварлива матушка, зустрівши Івана Семеновича також десь у товаристві, стала дорікати письменникові, що він у своїх «Старосвітських батюшках і матушках» осміяв духівництво.

— Ви ж самі духовного походження,— сказала вона.— Як же то можна було вам насміхатись з свого кореня?

— Ох, пробачте, дорога моя, вірте мені, я й не знав, що то я вас там відобразив! — ніби добродушно усміхаючись, розвів руками старий Нечуй.— Далєбі, нізашо не пригадаю, кого ж то ви в моїй повісті нагадуєте? Можливо, Онисю чи когось іншого!..

І матушка так само під гомеричний сміх присутніх змушена була тікати від Івана Семеновича. А з того часу її так і прозвали Онисею, хоч справжнє ім'я її було Неоніла.

...Почалася імперіалістична війна, і хоч я був ратник другого розряду ополчення, цебто визнаний за цілком не придатного до стрійової служби, мене все ж мобілізували на Кавказький фронт, де й довелося мені пробути понад три роки аж до червня 1918 року. Повернувшись звідти в липні того ж року, під час гетьманщини, я не схотів залишатися в Києві, а спішно виїхав до Богуслава працювати вчителем української гімназії. Отож мені не пощастило застати жи-

вим Івана Семеновича. Дізнався тільки згодом, в якій великій нужді помер класик української літератури. Звичайно, ні Центральна рада, що так розпиналася на словах за «всеукраїнське», ні надто ще горезвісний гетьман Скоропадський пальцем об палець не вдарили, щоб допомогти в похилі роки видатному українському письменникові-класикові.

МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ КОЦЮБИНСЬКИЙ

В перше мені довелося побачити Михайла Михайловича Коцюбинського на київському вокзалі 28 серпня 1903 року (за старим стилем) перед відходом поїзда до Полтави на урочище відкриття пам'ятника Івану Петровичу Котляревському. Тоді на пероні зібралася мало не вся окраса української інтелігенції не тільки з самого Києва, а й з Чернігова, Житомира, Вінниці, Кам'янця-Подільського та й з-за кордону — із Львова й Чернівців.

І ось серед отих усіх тодішніх культурних діячів, як з Наддніпрянської України, так і з Галичини та Буковини, зразу ж впадав у вічі Михайло Михайлович. Він уже самим своїм зовнішнім виглядом наче навмисно спростовував оту поширену тоді серед деяких кіл думку, що українська література має бути обмеженою, суто селянською, і навіть представники її, українські літератори, повинні зовнішньо не наба-

гато відрізнятись од селян. Доволі високий, в міру кременний і стрункий, у світло-сірому м'якому капелюсі та в літньому такого ж кольору пальті, старанно виголений, з підкрученими догори невеликими вусами, Коцюбинський мав, за тодішнім виразом, цілком європейську зовнішність. Варто додати, що за того часу Михайло Михайлович почував себе ще зовсім добре: в здоров'ї його не помічалось нічого загрозливого. До того ж, сама подорож на відкриття пам'ятника першому представникові нової української літератури і одному з кращих попередників основоположника її Тараса Григоровича Шевченка впливала піднесено на всіх, особливо на Коцюбинського. Принаймні він так і сипав дотепами: навколо нього весь час, поки й одійшов поїзд, вибухав веселий сміх. Між іншим, саме Михайлові Михайловичу належали слова, що «якби з тим поїздом сталася катастрофа, то загинула б уся крамольна в очах царської поліції українська інтелігенція...»

Я їхав із співаками хору М. В. Лисенка в іншому, ніж Коцюбинський, вагоні, але від композитора Я. М. Яценевича чув потім, що всю дорогу до Полтави Михайло Михайлович перебував у такому ж піднесеному настрої, і до його купе сходилося чимало людей послухати його дотепи й жарти.

Та коли ми наступного дня прибули до Полтави, настрої у багатьох різко змінився. Зразу ж серед приїжджих поширилася чутка, що від тодішнього міністра внутрішніх справ — відомого мракобіса Плеве — надійшла телеграфна заборона виголошувати у зв'язку з відкриттям пам'ятника Котляревському промови й адреси українською мовою. Тоді ж відбулася в якогось полтавського адвоката нарада пред-

ставників різних українських угруповань та культурно-мистецьких товариств. На цій нараді ухвалено було демонстративно зірвати урочисте офіційне засідання, якщо заборонять виступати українською мовою.

Через день, 30 серпня (ст. ст.) ще зрання на бульварі перед пам'ятником зібралась сила народу. Крім численної інтелігенції, не тільки бульвар, а й сусідні вулиці вкрили тисячі селян з Полтавщини та сусідніх губерній, а також робітники-залізничники й різні ремісники. І вся ця маса людей вибухнула оплесками та криками «слава!» й «ура!», коли спала з пам'ятника пелена і відкрилося на досить високій колоні з горельєфами академіка Позена біля підніжжя погруддя першого представника української новітньої літератури Івана Петровича Котляревського. Довго-довго не вщухали оплески та вигуки, а в цей час численні делегації підносили й складали до підніжжя пам'ятника вінки. Їх було близько півсотні.

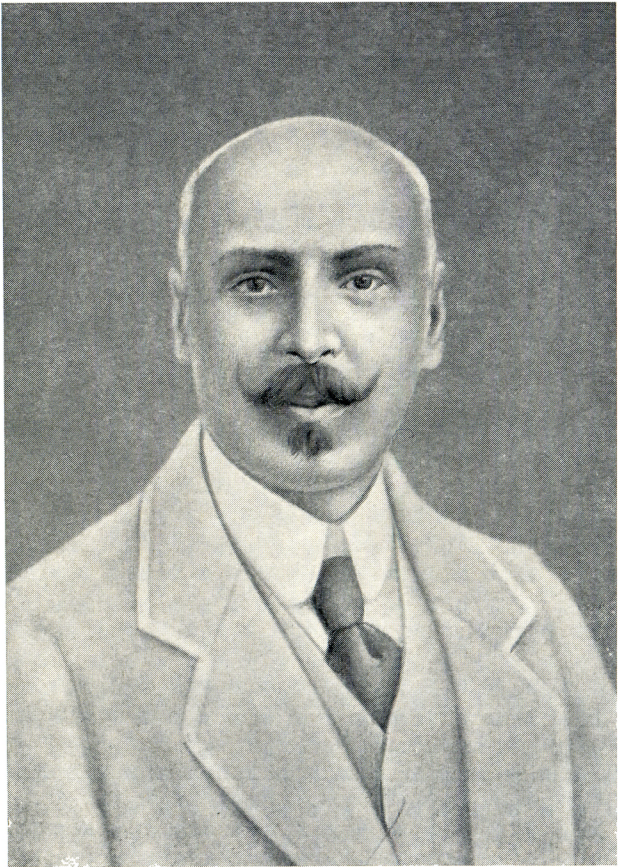
Після відкриття погруддя Котляревського в залі театру імені Гоголя відбулося засідання міської думи, на якому радник думи Маркевич зачитав звіт про збудування пам'ятника. З того звіту стало відомо, що для цієї мети пощастило зібрати сто сорок тисяч карбованців золотом і що це був перший пам'ятник, споруджений буквально на всенародні кошти. Більше половини всієї суми збору надійшло від робітників і селян. Якась сліпа жінка Харитина принесла на пам'ятник до Гадяцького повітового земства 72 копійки, які вона збрала самими тільки копійками...

З доповідей про значення творчості Котляревського мені чомусь пригадується тільки стислий, але дуже яскравий виступ відомої авторки історії українського

народу Олександри Єфименкової. Зразу ж після її виступу почалися зачитання українською мовою привітань та адресів делегатів з Галичини і Буковини. А з делегатів од Наддніпрянської України тільки один Михайло Михайлович Коцюбинський, якого прийняли за буковинця, зміг виголосити українською мовою чудово складену адресу від чернігівського музично-драматичного гуртка. Та тільки він під бурхливі оплески всіх присутніх закінчив читати свою адресу, як головуючий на засіданні голова полтавської міської думи Трегубов заявив, що міністр внутрішніх справ заборонив виголошувати привітання й адреси українською мовою. Зразу ж вибухнули гарячі протести. Знайомий Коцюбинського, якийсь чернігівський адвокат, вигукнув, що оскаржить цей утиск у сенаті. Сам Михайло Михайлович дуже різко реагував на заборону і перший покинув зал. А за ним і всі делегати мовчки, без жодного слова поклали адреси на стіл президії і вийшли з театру. Засідання думи було зірвано, і ця демонстрація протесту виявилась одностайною і яскравою.

Шість років минуло після пам'ятного засідання в полтавському театрі, і за цей час мені ні разу не довелося бачити Михайла Михайловича. Але лише при самій згадці про ті події він впливав у моїй пам'яті то веселий, життєрадісний, дотепний на київському вокзалі, то урочисто піднесений, коли зачитував на засіданні думи адресу від чернігівського музично-драматичного гуртка, то обурений, коли виходив із залу театру.

Вдруге я випадково побачив Михайла Михайловича вже тільки 1909 року. Сталося це справді цілком випадково. Я йшов з лекцій в університеті до

Михайло Михайлович Коцюбинський

українського клубу «Родина», що містився на нижньому поверсі в будинку на розі Володимирської вулиці № 42 й Золотоворітського скверу. В клубі можна було досить дешево щось перекусити і, головне, почитати українські часописи й журнали. І ось уже біля самого клубу я побачив Коцюбинського,— він виходив звітлія в оточенні кількох київських літераторів та журналістів, з якими про щось жваво розмовляв. Я спішно пройшов у клуб, та все ж і за короткий час помітив, яка різюча зміна сталася з письменником: спочатку не легко було навіть впізнати його. Він і цього разу був гарно одягнутий, але модне пальто висіло на ньому, як на вішалці, та й зовсім запали його ретельно виголені щоки: видно було, що він дуже схуд.

А в клубі я зустрів декого з тодішніх молодих письменників і поміж ними добре мені знайомого Леоніда Пахаревського. Від нього і дізнався, що, незважаючи на нездужання, сам Михайло Михайлович казав, ніби він почуває себе непогано, відпочивши на острові Капрі в Горького. Взагалі Коцюбинський багато розповідав тоді про свою подорож, про свої враження від подорожі, про самого Олексія Максимовича.

Наступного року в кінці літа Коцюбинський знову був недовгий час у Києві. Після відвідання на острові Капрі Горького, він разом з Гнатюком подорожував по Гуцульщині. Ця подорож надзвичайно піднесла його — він навіть зовнішньо ніби поздоровішав. Усі, хто бачився з ним тоді, сходились на думці, що Гуцульщина стала для нього коштовним поетичним скарбом, вивчення якого давало високу насолоду. З величезним захопленням розповідав він про гу-

цувльські звичаї, побут, пісні, приказки. Силу фольклорних записів та описів природи зробив Михайло Михайлович за цю свою подорож.

Як відомо, все це лягло в основу його твору «Тіні забутих предків». А захоплюючі розповіді Коцюбинського про Гуцульщину у клубі «Родина» дуже впливали на українських письменників, особливо на Олеся, який старанно записував у блокнот усе сказане і в своїх творах не раз наслідував у гуцульській тематиці Коцюбинського.

Але що далі, то все гіршало здоров'я Михайла Михайловича. До того ж, письменника надто обтяжувала його служба в статистичному відділі Чернігівського земства, яка, власне, й давала йому кошти на життя, бо тодішні авторські гонорари були дуже низькі. Лише з 1912 року зміг він, нарешті, залишити службу, одержавши матеріальну допомогу од відомого українського філантропа В. Ф. Симиренка. На жаль, ця допомога, поліпшивши матеріальне становище Коцюбинського, все ж не поліпшила його підірваного здоров'я.

Нова подорож на острів влітку 1912 року, хоч і послужила великою моральною підтримкою письменникові, але не дала добрих наслідків для здоров'я Михайла Михайловича. І восени того року Коцюбинський змушений був приїхати до Києва й лягти в університетську терапевтичну клініку, в якій головним лікарем працював відомий професор В. П. Образцов, а асистентом його — М. Д. Стражеско. Незважаючи на прекрасне лікування, підірване здоров'я Михайла Михайловича не кращало. Він мужньо перемагав свої страждання і рідко кому одмовляв з тих, хто хотів відвідати його. А таких було багато — великої ж по-

пулярності набуло ім'я письменника не тільки на Україні, але й скрізь у Росії, де більшість його творів уже тоді було перекладено на російську мову.

Найчастіше ж приходили до нього студенти й курсистки, які завжди приносили йому квіти.

Пощастило й мені раз відвідати хворого. Я вже тоді закінчив університет і працював помічником присяжного повіреного. Пішов я до Коцюбинського разом з двома студентами, які вже були колись у Михайла Михайловича і знали, як дістати дозвіл на відвідини хворого.

Можу сказати, що спочатку Коцюбинський справив тоді на мене враження, ніби переді мною була не хвора людина — так жваво й весело привітався з нами Михайло Михайлович. Очевидно, йому надокучило лежати самому, і прихід молодих людей дещо розважив його. Принаймні він сказав навіть якийсь дотеп, причому його очі заблищали зовсім по-молодому.

Але коли я трохи придивився до нього, то помітив, які темні смуги лягли під очима та як зморщилась шкіра на шиї. Особливо ясно стало нам, що Коцюбинський тільки перемагає себе, коли він хотів підвестись на ліжку, і враз його обличчя перекошилося від різкого болю. Ми поспішили тоді попрощатися з ним.

Недовго прожив після того чудовий майстер українського художнього слова. Але в моїй пам'яті він завжди залишиться таким піднесеним і бадьорим, яким я бачив його у Полтаві, коли він виголошував адресу на вшанування пам'яті Котляревського.

ІВАН ЯКОВИЧ ФРАНКО

Великий Каменяр — Іван Якович Франко — вже на початку 90-х років минулого століття користувався надзвичайною пошаною серед тодішнього українського суспільства, особливо серед молоді. Та багато його натхненних творів знали напам'ять не тільки молоді люди. Творчості його приписували й таку річ, як «Шалійте, шалійте, скажені кати!..» Принаймні багато моїх товаришів і я довгий час цілком упевнені були, що саме Франкові належить цей твір, який завжди урочисто виконували в Києві на масових політичних демонстраціях та святкуваннях Першого травня разом з такими тодішніми революційними піснями, як «Ви жертвою пали», «Варшав'янка» тощо.

Зрідка Іван Якович приїздив і до Києва, але робилося це без усякого розголосу, бо до Франка надто вороже ставилися царська жандармерія й поліція. Як потім я довідався, іноді приїздив він у Київ навіть

нелегально. Не раз нелегально переходив Іван Якович кордон, щоб побувати на Волині в селі Колодяжному, у свого великого друга, батька Лесі Українки Петра Антоновича Косача. Дружина Франка в одному з листів до сестри писала: «Жандарми чатують Франка на кордоні, а він тим часом уже ловить окунів у ставку в Колодяжному у Косачів...»

Отож я й побачив Івана Яковича в Києві вперше вже тільки після революції 1905 року, аж у 1909 році, коли Франко приїхав сюди на похорон свого друга Петра Антоновича Косача. Зустрів я Івана Яковича зовсім випадково в невеликому книжковому магазині «Киевская старина», що містився праворуч по теперішній вулиці Комінтерна (тодішній Безаківській), на самому розі бульвару Тараса Шевченка. Завідувачем цієї крамниці та разом, здається, й єдиним її продавцем був Аркадій Степаненко. Ходив він завжди в українському синьому жупані і в такого ж кольору широких штанях та вишиваній сорочці з великою стрічкою, носив довгі козацькі вуса і влітку на вулиці солом'яного бриля. До молодих письменників-початківців, взагалі до молоді ставився він досить звисока, а до відомих письменників дуже шанобливо.

І от саме того разу я побачив, як Степаненко впадав перед якимось невідомим покупцем, що стояв спиною до мене разом з одним знайомим мені студентом Київського університету. Покупець одібрав кілька книжок і, розплатившись, вийшов з книгарні. Студент взяв в одну руку книжки, а другою під руку покупця і разом з ним поволі вийшов з крамниці. Степаненко, низько кланяючись, провів їх аж на вулицю. Я, дуже зацікавлений тим, що побачив, запитав його:

— Хто це був, Аркадію Степановичу?

— Як — хто?.. — знизав він плечима і навіть розвів руками, очевидно, вражений, що я запитав його про це. — Та це ж... це Франко, Іван Якович, он хто!

Мене мов струснуло всього. Великий Каменяр — Франко! А я навіть і не розглянув його добре. Мерщій вибіг з книгарні та й побачив, що Франко, спираючись на руку свого супутника-студента, поволі йшов угору попід дерев'яним і ветхим тодішнім парканом ботанічного університетського саду. Я надав ходу і незабаром наздогнав супутників та, перегнавши їх, оглянувся назад. Мабуть, я зробив це раптово, бо Іван Якович здивовано спинився і трохи навіть підозріло глянув на мене. Зрозумівши, що вчинив певну нетактовність, я пішов уперед, а проти Пироговської вулиці перейшов навмисно на другий бік бульвару і, опинившись уже трохи позаду Франка й студента, став іти за ними до Володимирської вулиці, не спускаючи їх з свого зору. Все ж навіть за той короткий час, коли бачив я Франка в книгарні та на вулиці, мені назавжди запам'яталися його великі ясно-голубі з проникливим поглядом очі та густі підстрижені вуса.

Коли супутники після книгарні вийшли на Велику Володимирську вулицю, як звали її тоді, то зразу ж перейшли на її другий бік і сіли в трамвай, який ходив до самого Михайлівського монастиря, що стояв над Володимирською гіркою. Не бажаючи потрапити вдруге в ніякове становище, я не сів у той же трамвай, а почекав другого. Коли я під'їхав до Золото-ворітського скверу, то побачив у вікно, що Франко з своїм супутником, перейшовши вулицю, зайшли в український клуб. І хоч як хотілося мені тоді піти вслід за Франком, я все ж переміг себе і не зайшов

туди, щоб знов не збудити в Іванові Яковичу підозріння, що за ним хтось стежить.

Того ж вечора я таки не втримався та й пішов до клубу і там од когось, не пам'ятаю вже тепер, від кого саме, довідався, що Іван Якович зовсім недовго пробув у клубі, бо його запросили в Українське товариство сприяння науці, літературі й мистецтву, яке разом з книгарнею «Літературно-наукового вісника» містилося в будинку № 12 по Фундуклеївській вулиці (теперішній вулиці Леніна). Іван Якович, незважаючи на хворобу, приїздив до Києва, і нізачо не хотів сидіти десь спокійно, а весь час вимагав водити його по місту. Він побував навіть біля пам'ятника Самсона з левом, що стояв проти гостиних рядів на Подолі. Це був пам'ятник на відзнаку перемоги Петра I над шведами. Коло цього пам'ятника в той час стояли з рідкісними старовинними книжками численні букіністи. Франко вибрав собі кілька книжок і тут.

Взагалі Івана Яковича цікавили не тільки рідкісні старовинні книжки, а також і тодішні київські бібліотеки та музеї. І хоч за станом свого здоров'я він не міг їх усіх одвідати, та все ж з великим інтересом розпитував про них. Ще більш цікавили його преса й література, а також і київські літератори.

Іван Якович Франко постійно допомагав переправляти через кордон до Наддніпрянської України численні заборонені тоді не тільки українські книжки, а й багато революційних видань. Од композитора Якова Михайловича Яценевича я чув про одну таку подорож до Львова по заборонені книжки і про те чудове ставлення до нього та його свояка, яке виявив тоді Іван Якович. Без нього, по-перше, вони обидва не змогли б дістати потрібної їм літератури, а по-друге,

Франко зв'язав їх з тими людьми, які й переправили через кордон усе.

Взагалі передавав він нелегальну літературу не тільки через людей, посланих по неї, а навіть почасти і через знайомих, а також і через відомого співака Олександра Пилиповича Мишугу.

Я за свого життя чимало бачив портретів великого Каменяра, але жоден з них, по-моєму, не передавав усієї величі цього геніального письменника-борця. Навіть бачивши його вже і досить літнього та ще й хворого, я назавжди зберіг у своїй пам'яті той глибокий і разом з тим владний погляд його великих очей. Чомусь мені здається, що найподібніше змалював Франка художник Фотій Красицький, він ніби заглибився в саму душу письменника.

Художник показав Івана Яковича таким, яким бачив і я його, на схилі літ. Дивлячись на цей портрет, можна уявити собі Франка як великого мислителя, як палкого борця, непримиренного ворога всякої неправди.

ПАНАС МИРНИЙ (П. Я. РУДЧЕНКО)

(Зустрічі з письменником у Полтаві)

Я зовсім добре пам'ятаю кінець дев'ятого і початок двадцятого століть — роки жорстоких утисків та переслідувань з боку царського уряду в суспільно-політичному і культурному житті Росії. Той час, я певен, навіть важко уявити собі нашій радянській молоді. Українська література була для учнів під цілковитою забороною.

Великим злочином вважалося в ті жахливі часи читання творів Панааса Яковича Мирного, особливо його роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Та, незважаючи на загрозу назавжди позбутися права на освіту, роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» переходив із рук в руки, читався й перечитувався молоддю, старанно приховувався від очей поліції, численних шпигунів та класних вихователів — так званих «педелів».

І вплив роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного на тодішню молодь був дуже великий. Тож уперше так вірно відкрилися перед нею

страшні картини бідняцького селянського життя. Дійсно, вперше в українській художній літературі було так яскраво і, головне, так правдиво відображено повне зубожіння переважної частини селян після примарної «воли» 61 року. Вперше також переконливо показано було, що виступи таких одинаків, як Чипка, що бажали поліпшити долю бідняцтва, приречені на провал. А це підказувало молоді, що революційний рух селянства призведе до успішного завершення тільки в спільній боротьбі разом з пролетаріатом та під його керівництвом.

Такий видатний твір в українській літературі мав, зрозуміло, великий вплив і на молодих письменників того часу. І новизна художніх прийомів, і прагнення відчутти й передати найтонші відтінки у психології відображуваних людських постатей, і цілком ясна й виразна соціальна тематика не могли, безумовно, не справити такого впливу.

Мені пощастило двічі бачити Панаса Яковича в Полтаві, де він постійно і майже безвиїзно жив. Принаймні ніколи не був він у Києві, як це точно встановлено.

Панас Якович мав у Києві молодшого брата Луку Яковича, який служив так само в казенній палаті, але письменник не любив Луку за його доволі реакційні праві погляди і не хотів з ним зустрітись. Розійшовся Панас Мирний і з старшим своїм братом Іваном, який під псевдонімом Івана Білика працював разом з письменником над романом «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

А бачив я Мирного в день відкриття в Полтаві пам'ятника Івану Петровичу Котляревському — 12 вересня (н. ст.) 1903 року.

Це був насправді виключний день. І навіть тепер ось, згадуючи знову його, я в який уже раз схвилювано переживаю всі події того дня, бачу так ясно всі такі дорогі, незабутні обличчя Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Михайла Старицького, Миколи Лисенка, Марка Кропивницького, Панаса Саксаганського, Любові Линицької. І також Панаса Яковича Рудченка — Панаса Мирного.

Я й тепер начебто відчуваю те зрушення, що стрепенуло весь величезний натовп народу, коли спала пелена з монумента Котляревському; я немовби й тепер чую ті захватні вигуки «слава!» й «ура!», які довгими хвилями перекочувалися скрізь на площі та вздовж бульвару.

З нетерпінням чекали виступу Панаса Мирного, але він не виступив зовсім у залі театру імені Гоголя. І, безумовно, сталося це в зв'язку з заборонаю Плеве говорити українською мовою. Та й взагалі Панас Якович, очевидно, не любив прилюдно виявляти чимсь свою літературну діяльність, особливо ще як українського передового революційно-демократичного письменника. Надто ж ненавиділи тодішні царські сатрапи автора роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і всіма способами намагалися твердо дізнатись, хто саме пише під таким ненависним для них псевдонімом Панаса Мирного, не сподіваючись, звичайно, що написав такі небезпечні для них твори дійсний штатський радник, цебто штатський генерал, управитель полтавської казенної палати.

Кирило Стеценко, який працював субрегентом у хорі Миколи Віталійовича Лисенка й через нього був знайомий з Панасом Яковичем, запропонував декому із співаків того хору, в тому числі й мені, відвідати

Панаса Мирного вдома в Полтаві. Ми всі захоплено сприйняли цю пропозицію. І повів нас до цього видатного українського письменника сам Кирило Григорович, автор уже тоді відомих українських пісень.

З напруженням пригадую тепер тиху вуличку, всю в садках. Будиночок з віконницями. Невеличкий ганок. Здивоване обличчя якоїсь жінки у вхідних дверях. Нашу збентеженість, ніяковість...

Та все це враз зникло, коли нас у невеликому залі, по-старовинному заставленому попід стінами стільцями, зустрів сам Панас Якович.

Його тепер часто зображають на портретах в окулярах. Та я добре пам'ятаю, що тоді їх не було на ньому. Вони не прикривали його променистих, з привітною усмішкою очей. І ота його ласкава і промениста усмішка зразу ж покорила наші серця, і ми якось дуже швидко освоїлися з цією уже й тоді зовсім не молодою людиною.

Мені особливо впала в око виняткова скромність Панаса Мирного — він дуже неохоче говорив про свої твори. А про своє авторство Чіпчиного образу висловився навіть так, ніби він не визнає його своїм. Можливо, він давав нам цим зрозуміти, щоб і ми не дуже розголошували про його авторство роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Навпаки, Панас Якович настійливо радив нам читати твори Пушкіна, Льва Толстого, Чехова і нашого Івана Франка. Він кілька разів повторив нам ці імена. А коли ми вже виходили від нього, підкреслив: «Та, безперечно, завжди читайте нашого незабутнього великого Тараса Шевченка, вчіться у нього, як любити й служити народові...»

Те, що Панас Мирний неохоче говорив з нами про своє авторство, цілком зрозуміло, коли пригадати, як ненавиділи поліція і жандармерія автора Чіпки, як хотіла добратись до нього, щоб припинити назавжди його творчу діяльність повною забороною та засланням у віддалені місця.

У зв'язку з цим наведу дуже знаменний офіціальний лист до Панаса Яковича від начальника губернської поліції — полтавського поліцмейстера. Листа цього одержав письменник ще в 90-х роках, і його було списано з оригіналу ще за життя Панаса Мирного у нього самого одним урядовцем Полтавського окружного суду. Поліцмейстер звертався до письменника як до управителя Полтавської казенної палати.

«Маю честь покірно просити Ваше превосходительство провести негласне дізнання, чи немає серед службовців дорученої Вам установи людини, яка під псевдонімом Панаса Мирного дозволяє собі писати зловмисні твори...»¹

Особливо під час революції 1905 року полтавські поліція і жандармерія намагались виявити, хто ж це насправді проживає в Полтаві під таким одіозним для них прізвищем, щоб ув'язнити цю людину.

Копію з листа поліцмейстера до Панаса Яковича бачив у судового службовця і переписав текст її мій рідний брат Кость Максимович, який працював у тому ж Полтавському окружному суді. Брат був добре знайомий з Панасом Яковичем і навіть разом з ним, уже після революції 1917 року, знятий на одному фото після мітингу, на якому Панас Якович виступав востаннє з промовою. На жаль, фото це ні в

¹ Подано в перекладі.— Е. К.

брата, ні в його сина не збереглося, чому й не зміг я прислати його в музей письменника, незважаючи на просьбу працівників музею до мене.

Другий раз я бачив Панаса Яковича незадовго до його смерті, в 1919 році, коли я приїздив у Полтаву до брата. Письменник, як і раніше, жив у Полтаві, але далеко від центру, на одному з численних полтавських передмість під назвою Кобищани. І мені довго довелося блукати кривими й горбатими вуличками, поки нарешті я відшукав скромний будиночок Панаса Мирного, щоб поговорити з письменником про один твір, висланий йому на перегляд.

Панас Мирний знову дуже люб'язно зустрів мене, навіть пригадав нашу зустріч у 1903 році. Очевидно, пам'ять, незважаючи на похилий вік, була у нього ще дуже добра.

Назавжди запам'ятав я його слова, сказані на прощання:

— Вчіться у незабутнього нашого великого Тараса любити рідне слово, а найпаче — народ!

Як відомо, своїм першим учителем Панас Якович сам вважав великого Кобзаря.

ВОЛОДИМИР ГАЛАКТИОНОВИЧ КОРОЛЕНКО

Величезною пошаною у своїх прогресивних сучасників користувався видатний письменник-демократ Володимир Галактіонович Короленко з його нескореністю, принциповістю, непримиренною боротьбою проти всякої неправди, проти поліцейських та жандармських утисків, свавілля і знущань, проти взагалі всякої гнилизни і мерзотності самодержавного ладу. Уже відмова Короленка в 1881 році дати присягу «вінценосному самодержавцю» Олександрю III після вбивства Олександра II свідчила про виняткові принциповість і мужність Володимира Галактіоновича. Мільйони людей, вся Росія змушена була присягнути новому деспотові-царю, але Короленко безбоязно відмовляється од присяги, за що й вислали його аж у Якутський край. А діяльність Володимира Галактіоновича в голодні 1891—1892 роки, коли він їде в Лукоянівський повіт, Нижньонгородської губернії і з властивою йому різкою критикою викриває справжню причину голоду—

експлуатацію народних мас поміщиками, земськими начальниками і багатіями. А яку воїстину високу й благородну роль виявив письменник у так званій Мултанській справі та в справі Бейліса, розкривши провокаційні заходи царського уряду в його жахливих середньовічних кривавих наклепах проти вотяків та євреїв. А вбивча стаття Короленка про провокаційну діяльність попа Гапона й жандарма Зубатова, які мали намір «запрягти молодий робітничий рух у поліцейську колісницю». Так само підніс Короленко свій могутній голос у 1907 році проти свавілля і знущань карального поліцейського загону під керівництвом Філонова, який вчинив криваву розправу над повсталими селянами з села Великі Сорочинці, Полтавської губернії.

Навіть за часу найвищого розпалу столипінської реакції в 1910 році, за рік до вбивства Столипіна, Володимир Галактіонович не побоявся тодішнього диктатора і написав статтю «Побутове явище», в якій рішуче викривав реакційний столипінський режим. Ця стаття мала величезне громадське значення, мала вплив на людей тодішньої царської Росії.

Я саме за того часу вчився в Київському університеті на юридичному факультеті і мав уже через рік, у 1911 році, закінчити його. Під впливом отієї статті Володимира Галактіоновича «Побутове явище», в якій говорилося і про жахливі дії каральних військових загонів, я написав драму «Поручик Пятачков». У ній виведено було офіцера, що брав участь у каральному загоні та в масових розстрілах. Повернувшись з цієї жахливої експедиції, офіцер-поручик Пятачков зустрічається з своєю нареченою, і дівчина гостро засуджує поведінку Пятачкова та пориває з

ним. Під впливом її вчинку і пробудженої совісті офіцер застрілюється.

Цю п'єсу я в квітні 1911 року надіслав до журналу «Русское богатство», в якому редактором літературного відділу працював Володимир Галактіонович. Одночасно я написав письменникові листа, а в ньому, критикуючи тодішні юридичні норми, що служили на користь не простому народові, а буржуазії, я висловлював бажання кинути університет майже напередодні закінчення і піти знову в село, де я кілька років перед тим працював народним учителем. У відповідь на це я одержав од Короленка ось якого листа, що з нього стане зовсім ясний зміст і мого листа.

«Русское богатство»
С.-Петербург

30 августа 1911 года

Милостивый государь!

По-видимому, это письмо рискует Вас не застать на прежнем месте, Вы написали еще 4 апреля, но мне пришлось много разъезжать, кроме того, я порой совершенно не могу справиться с огромной перепиской.

Драму Вам уже, наверное, отослали мои товарищи по редакции. Журнал наш вообще драм не печатает, а мне с нею ознакомиться не пришлось, да я в этом роде литературы считаю себя не компетентным.

На Ваш вопрос — о деревне. В таких делах советовать трудно, но, — если могут иметь какую-нибудь цену общие соображения, я скажу, что Ваше решение правильным не считаю. Деревня для Вас — это неизвестное и неопределенное — бросить для такой неопределенности столько лет труда, особенно за несколько месяцев до окончания курса, я бы решительно не советовал. То, что Вы пишете о юридических

С. ПЕТЕРБУРГЪ

Басковя ул., 9. Телеф. 20-83.

Милостивый Государь

Почтенному моему товарищу Ивану Васильевичу

Вот не удается ли прислать какой-нибудь
материал еще Чехову, но для присылки
много разговаривать и, кроме того, я порою
совершенно не могу справиться с прозой
перестала

Арану Васильевичу, который, впрочем, и
материал по редакции Журнала и
везде Арану не полагается, а лишь с
кого спрашивать не присылать, да я в
этом деле совершенно уверен себе
совершенно неопределился.

На Ваши вопросы о дереве. В таком
дешево светитованье трудно, но, сами знаете
какие халеры над ценой вещей светитованья
я скажу, что Ваши вопросы правдивы
не стоит. Деревце же Ваш - это кону

нормах, может быть, с известной отвлеченной точки зрения и правильно, но в деревне, куда Вы стремитесь, Вы все-таки встретитесь опять с юридическими нормами, только неоформленными, неопределившимися, неосознанными, нечто вроде юридического знахарства. Я не принадлежу к числу людей, предпочитающих знахарство научной медицине, как бы последняя ни была несовершенна.

Желаю Вам всего хорошего.

В л. Короленко

Р. С. Если захотите прислать что-нибудь не в драматической форме, редакция отнесется к присланному со вниманием.

Після такого листа я послав Короленкові дві новели: «Конокрад» і «Дзвін» («Колокол»), які й були надруковані за його допомогою в альманасі молодих письменників. Це сталося незабаром після того, як я таки закінчив уже університет, і, не побажавши стати судовим урядовцем, почав працювати помічником присяжного повіреного в так званій тоді вільній професії — в адвокатурі.

Мої зв'язки з Володимиром Галактіоновичем не переривалися, особливо восени 1913 року під час відомого у всьому світі процесу Бейліса, що провадився в Києві цілий місяць — з кінця вересня по кінець жовтня. Як і в Мултанській справі, Короленко активно втрутився в цей мерзенний процес, інспірований царською владою,— власне, з відома царя,— тодішнім міністром юстиції Щегловитовим.

Нагадаю коротко про цей процес Бейліса. В одній із глибоких ям київського цегельного заводу Зайцева, що був на Лук'янівці, знайшли труп учня духов-

ного училища Андрія Ющинського, смерть якого стала від нанесених йому численних ран. Спочатку слідчі органи на чолі з слідчим у найважливіших справах київського окружного суду Фененком та завідувачем кримінального розшуку Красовським ішли правильним шляхом. Вони запідозрили в убивстві Ющинського зграю бандитів, що збиралися в так званій «малині» (кублі) Віри Чеберяк, син якої Женя дружив з убитим Андрюшею. Але якось хлопці посварилися, і Андрюша щось сказав про те, що у Женіної матері збираються темні люди. Очевидно, Женя розповів про це матері, а та вирішила знищити такого небезпечного хлопця, що й було виконано нею і трьома бандитами. Щоб дізнатись од Андрюші, кого й що він видав, бандити довго мучили хлопця і нанесли йому рани, а потім уже мертвого вкинули в яму на заводі Зайцева. Одночасно в чорносотенних колах Києва виникли розмови, що численні рани на тілі хлопця доводять, ніби вбили його євреї, і що це є ритуальне вбивство. Таку версію підхопив «Союз істинно руського народу» і такі газети, як «Знамя», «Двухглавий орел» тощо. В цю справу втрутився царський уряд на чолі з міністром юстиції Щегловитовим. Фененко і Красовський були зняті з посад. А сама Чеберяк замість обвинувачуваної стала свідком і, звичайно, використала це, щоб спрямувати слідство по неправильному шляху. Тут знайшлися й свідки — освітлювачі ліхтарів п'яниці Шаховські, чоловік і жінка, які ніби бачили, що сторож цегельного заводу Бейліс розганяв дітей біля заводу, навіть тягнув їх кудись з собою. Отож і розпочали справу Бейліса, обвинувачуючи його в убивстві Ющинського. А чорносотенська зграя, на чолі з гласним Київської

міської думи Розмітальським та співробітником редакційної газети «Киевлянин» Савенком, чимдужче роздмухувала цей мерзенний наговор на євреїв. Царський же уряд, бажаючи відвернути наростаючий революційний рух, вирішив за всяку ціну виграти справу. Знайшли для головування в цьому середньовічному процесі відомого антисеміта й реакціонера голову Уманського окружного суду Ф. О. Болдирева. Крім того, повністю не покладаючись на київський прокурорський склад, обвинувачувати Бейліса прислали товариша прокурора з тодішнього Петербурга — великого кар'єриста остзейського німця Віпера, який ставився зверхньо навіть до росіян і зовсім презирливо до так званих іногородців: українців, поляків, вірменів, грузинів, євреїв тощо. А всю справу під безпосереднім наглядом Щегловитова підготовляв прокурор київської судової палати Г. Г. Чаплинський. На допомогу Віперу стали від імені матері вбитого Андрюші Ющинського два цивільні позивачі: Шмаков і Замисловський. Підібраний був також склад присяжних засідателів — дуже темних селян та міщан, які, власне, й повинні були сказати своє останнє слово на процесі, винести остаточний вирок. Словом, процес цей ретельно підготовлявся, починаючи з літа 1911 року, коли був заарештований Бейліс, аж два роки. І нарешті був виготовлений під керівництвом прокурора судової палати Чаплинського та під наглядом самого міністра юстиції Щегловитова обвинувальний акт. Цей акт можна було цілком назвати апофеозом вигаданих побічних доказів. Справді, крім обмови Бейліса двома п'яницями-ламповщиками Шаховськими, які тричі міняли свої показання, ніяких більше фактичних даних проти обвинувачуваного не було в акті.

Зате весь довгий акт був наповнений дійсно-таки всякими туманними натяками на те, що навколо заводу Зайцева колись бачили хасидів, цадиків, євреїв у довгій одежі та навіть якихось фантастичних різників з кривими ножами. Все це абсолютно не мало ніякого відношення до самого Бейліса і навіть не можна було назвати побічними доказами проти нього, а, за відсутністю справжніх доказів, простим накопиченням злісної обмови євреїв. Такий обвинувальний акт міг справити враження лише на цілком відсталих темних людей і виглядав диким в очах не тільки юристів, але й звичайних обивателів. Добре пам'ятаю, що в адвокатській кімнаті глузували з цього акта. Дійсно, адвокати, які в повсякденній роботі своїй мали справу з більш-менш обгрунтованими доказами обвинувачення, вважали цей «обвинувальний акт» проти Бейліса просто вигаданим, висмоктаним з пальця. А член президії ради присяжних повірених Микола Дем'янович Пухтинський навіть голосно при всіх висловився:

— Як не сором урядові виставляти перед усім світом отаку нісенітницю?..

І не знайшлось жодного присяжного повіреного, який би насмілився тоді заперечити йому.

Отож і розпочався цей ганебний процес. Мені, хоч я вже був помічником присяжного повіреного, не довелося ні разу бути на цьому процесі. Перепустки на нього давав сам головуючий на процесі Болдирев. Зала для засідань була дуже мала, а приїхало на процес сила-силенна не тільки російських кореспондентів, а й закордонних, тому пропускали з великим обмеженням. А навкруги залу стояла сувора варта, яка нізащо не пропускала без перепусток.

Приїхав, звичайно, на процес, незважаючи на хворість, Короленко. Приїхав він разом з дружиною та дочкою і спинився в готелі «Франція», який містився на Хрещатику в будинку № 30, саме навпроти теперішньої вулиці Карла Маркса. З номера, в якому оселився Короленко, видно було цю вулицю аж до цирку. Отоді вперше я побачив Володимира Галактіоновича. Чомусь я вважав його зовсім не таким, яким був він насправді. Я зовсім не чекав побачити його з таким серйозним, навіть суворим обличчям, з уже доволі посрібленим на голові густим волоссям, яке лежало над його високим чолом. Але досить було всміхнутися Короленкові, як суворість безслідно зникла. Володимир Галактіонович зразу ж поцікавився в мене, як ставляться до процесу Бейліса місцеві адвокати. Я відповів, що всі ті, з якими розмовляв я, ставляться негативно до цього ганебного процесу і навіть дивуються, як могла підписати цілком безпідставний обвинувальний акт прокуратура. «Підписати такий акт міг тільки той, хто не поважає себе як юриста»,— говорили вони. Розповів я також Короленкові, що багато з адвокатів їздили на Лук'янівку, побували на всіх місцях, чимось пов'язаних з процесом, і, довідавшись про все, тепер одноставно говорять про те, що не тільки вони самі, а кожний лук'янівський мешканець цілком упевнений у вбивстві Андрюші Юшинського Вірою Чеберяк та злочинцями з її компанії. Такі ж висновки зробив і я сам, побувавши на Лук'янівці.

Потім я ще раз бачився з Короленком, а ще більше чув про його поведінку на процесі. За письменником валкою ходили кореспонденти і ловили кожне слово його. Володимир Галактіонович буквально став

душею всіх, хто обурювався з цього процесу. Як передавали ті, хто мав перепустки та був на самому процесі в залі засідань окружного суду, Короленко, який сидів на хорах, завжди майже голосно й убивчогостро насміхався з позивачів: товстого, як кабан, Шмакова та верткого депутата Державної думи чорносотенця Замисловського, що постійно своїми запитаннями намагався вплинути на присяжних засідателів щодо обвинувачення Бейліса.

Та ось раптом кілька днів підряд Володимир Галактіонович не з'являвся на процес. Це дуже здивувало кореспондентів і присутніх на процесі. Пішли чутки, що Короленко захворів. Але я довідався, що письменник вирішив поїздити по тих селах і передмістях Києва, звідкіля були присяжні засідателі на цьому процесі, і детально дізнатися про них, хто вони такі, яка їхня освіта, якої думки про них їхні сусіди тощо. Незабаром після цієї поїздки з'явилася в багатьох прогресивних газетах як у Росії, так і за кордоном стаття Короленка про те, яких темних людей підібрали спеціально для цього процесу в присяжні засідателі. Ця стаття мала велике значення, майже таке ж саме, як і стаття з закликом до російського суспільства, надрукована в журналі «Русское богатство» ще в 1911 році, написана, очевидно, тим же Короленком. У тій статті висловлювався різкий протест проти підготовлюваного середньовічного процесу Бейліса. До цього протесту зразу ж приєдналися письменники Андреев, Бунін, Купрін, Чириков, Вересаєв й інші та безліч професорів, видатних громадських діячів. Наскільки мені відомо від Н. П. Ліницької, до протесту приєдналися також М. К. Заньковецька, Г. П. Затиркевич-Карпинська, М. К. Садов-

ський і сама Г. П. Ліницька. Чимало й українських письменників на чолі з М. М. Коцюбинським так само підписалось під протестом. Все прогресивне, передове в Росії суспільство рішуче засудило провокаційний намір царського уряду обвинуватити через справу Бейліса єврейський народ у ритуальних вбивствах та викрило шовіністичну й провокаційну політику царського уряду. Організований цим передовим суспільством на чолі з Горьким та Короленком комітет засудив ганебну антисемітську політику царської влади і запросив найкращих адвокатів для захисту на суді Менделя Бейліса. Тому як не старався товариш прокурора Віпер та його помічники, цивільні позивачі Шмаков і Замисловський, як не старався і головуючий на процесі Болдирев, що так само в своєму резюме обвинувачував Бейліса в убивстві Андрюші Ющинського,— ніщо не допомогло. Присяжні засідателі, українські темні селяни та міщани з київських передмість чудово розібралися, де правда,— і таки виправдали Менделя Бейліса! Їх, отих присяжних засідателів, тримали ізольованими під час процесу від усього зовнішнього світу, щоб на них ніхто не міг впливати, їм давали тільки чорносотенні газети. І все ж їхня совість витримала всі впливи і чорносотенних газет, і чорносотенних промов Віпера, Шмакова, Замисловського й Болдирева. На них вплинула та доброзичлива до Бейліса атмосфера в залі засідання, вплинули загальне схвалення з боку присутніх — промов та реплік оборонців підсудного... Словом, як не намагався царський уряд використати темних людей, щоб засудити Бейліса, а з ним і єврейський народ, ці «темні» люди сказали: «Ні, Ющинського вбив не Бейліс!..»

І другого дня після виправдувального вироку зібралися десятки тисяч людей на Хрещатику та на Миколаївській, теперішній вулиці Карла Маркса, перед готелем, де жив Володимир Галактіонович, який так багато зробив для викриття всієї ганебності даного процесу. Народу було стільки, що навіть спинилися трамваї, які ходили тоді по Хрещатику. Численні голоси з натовпу у захваті стали викликати на балкон готелю Володимира Галактіоновича. І письменник незабаром вийшов на балкон та на захоплені вигуки здійняв з голови, незважаючи на доволі холодний день, капелюха і довго розмахував ним, низько кланяючись народові. Незабутні для мене хвилини!

Не пригадаю вже тепер добре, чи того ж самого вечора, чи наступного з таким же захопленням та оваціями проводжали численні люди Володимира Галактіоновича на київському вокзалі. І я, попрощавшись тоді з цією чудовою людиною, більше вже не побачив її. Незабаром розпочалася імперіалістична війна, і мене трохи згодом мобілізували на Кавказький фронт, хоч я й був синьобілетником. Три з половиною роки пробувши на фронті, я тільки влітку 1918 року повернувся до Києва, з якого відразу ж виїхав у Богуслав. А там з приходом на початку 1919 року радянської влади почав працювати в ревкомі завідуючим відділу народної освіти. Потім буремні роки громадянської війни і саме в такому місті, як Богуслав, котрий разів двадцять переходив з рук у руки. І ось раптом у самому кінці 1921 року дійшла вістка про смерть Володимира Галактіоновича. Великим сумом вона наповнила моє серце.

КАРПЕНКО-КАРИЙ
(ІВАН КАРПОВИЧ ТОБЛЕВИЧ)

З того часу, як став з 1898 року жити в Києві, я й почав з осені відвідувати, звичайно на гальорці, театр Бергонье, що в ньому грала українська трупа, так зване Товариство українських артистів під керівництвом П. Саксаганського й М. Садовського та з участю І. Карпенка-Карого. Це видатне угрупування українських артистів працювало потім у тому ж театрі кожної зими аж до 1905 року. От за ці вісім років я й мав можливість бачити Івана Карповича і на виставах у численних ролях, і після вистав у вестибюлі та зрідка й на вулиці. Доволі високого зросту, широкоплечий, могутньої будови чоловік з густими вусами, він, як живий, стоїть перед моїми очима. Добре пам'ятні мені і його висока шапка з коричневих смушків, і такий же коричневий смушковий комір на пальті.

Про братів Івана Карповича — Панаса Саксаганського та Миколу Садовського багато писали як про винятково талановитих акторів. Так само дуже талановитим сценічним митцем був і Карпенко-Карий.

Він грав напрочуд просто, без будь-якого натискування і афектації, старанно опрацьовував кожну деталь і якимось дуже тонко й разом глибоко розкривав справжню суть тієї дійової особи, яку відображав. Найкраще вдавалися йому такі образи, як образ старшини Михайла Михайловича, з драми «Бурлачка», Калитки з комедії «Сто тисяч» і Пузиря з комедії «Хазяїн». Незабутньо яскраві й колоритні в його виконанні були також Мартин Боруля з однойменної п'єси, Терешко Сурма з «Суєти» та Шмигельський з трагедії «Сава Чалий».

Мені довелося за життя Івана Карповича бачити на сцені майже всі його п'єси, навіть такі, як «Понад Дніпром» та «Батькова казка», що взагалі недовго протрималися в репертуарі дореволюційного українського театру. На радянській сцені ці п'єси, здається, не ставились. Але жоден з творів Тобілевича не мав свого часу такого виключного, такого бурхливого успіху, як п'єса «Суєта», на першій виставі якої мені довелося бути. Панас Карпович Саксаганський у своїх мемуарах про перші вистави цієї п'єси занотовує: «П'єсу сприйняло громадянство як сенсацію. Збори повнісінькі. Карпенко після кожної вистави одержував десятки листів...»¹

І справді, не тільки київська громадськість, а й тодішня київська преса, окрім такої правої газети, як «Киевлянин», з надзвичайним захопленням писала про п'єсу «Суєта». Величезне піднесення панувало і на прем'єрі її, і на дальших виставах, що в повному розумінні цього слова можна назвати тріумфом.

¹ П. К. Саксаганський. По шляху життя. Держлітвидав, К., 1935, стор. 206.

Чим же пояснити такий успіх «Суети»? Адже ця п'еса, незважаючи на великі достоїнства, все ж не є вершиною творчого доробку Карпенка-Карого і певною мірою поступається перед такими, скажімо, перлинами, як комедії «Сто тисяч» і «Хазяїн». Пояснити тодішній величезний успіх її тільки прекрасним ансамблем прем'єри та участю в ній автора аж ніяк не можна. Правда, в прем'єрі, що відбулася в Києві 7(20) січня 1904 року в бенефіс П. К. Саксаганського, брали участь, крім автора та бенефіціанта, такі актори, як Садовський, Ліницька, Софія Тобілевич, Суслова, Дзбановський, Куликівська... Садовський грав Михайла не тільки як сина своїх батьків — заможних козаків Барильченків, що «вибивається всіма засобами в люди», себто розкриваючи основну тему «Суети» про «батьків і дітей», але також і як сина своєї доби зо всіма породженими цим перехідним часом негативними рисами.

Потрібно сказати і про виконання самим автором ролі Терешка Сурми. Без зайвої метушні, без усякого натяку на «комікування», весь сяючи від успіхів свого Матюші, Терешко у блискучім виконанні Карпенка-Карого являє собою таку колоритну постать, що ставило його в ряд з основними персонажами п'єси — з Іваном та Михайлом Барильченками.

І все ж величезний успіх перших вистав «Суети» зумовлювався не тільки хорошою постановою її та прекрасною грою акторів. Ці ж актори грали і в інших п'єсах Івана Карповича, що хоч і мали теж здебільшого видатний успіх, та все ж не такий, як «Суета». Основна причина такого надзвичайного сприйняття публікою цієї п'єси, як сенсації, полягає в самих особливостях того часу. Як відомо, Карпенко-

Карий написав «Суету» 1903 року, саме тоді, коли в затхлій атмосфері царської Росії війнуло новим повітрям, коли перекотилися майже по всій імперії перші буруни революції 1905 року, а на Україні відбулися селянські заколоти.

Чутливий художник слова, реаліст Тобілевич не став осторонь від соціальних явищ свого часу і не міг не відбити їх у тій чи іншій мірі в своїй творчості. Тобілевич розумів ті зміни, які сталися на селі на початку ХХ століття, бачив почасти і ті рушійні сили, що вже почали розхитувати старий підгнилий царський устрій.

Зрозуміло, що далеко не все з того, що відбувалося тоді в житті, і не завжди в цілком правильному світлі відображено в п'єсі. Але автор виходив не з вузьких позицій народництва, просвітянства. Іван Карпович, навпаки, в'їдливо висміює в п'єсі чайні, дома тверезості, вистави в них тощо — всі ті «просвітянські малі діла», які й Чехов теж не раз осміював, особливо в своєму «Доме с мезонином». І драматург в особі свого основного героя—бунтаря Івана Барильченка — знаходить порятенок у «робочій дисципліні».

Сама тодішня постановка та виконавці підкреслили соціальну суть п'єси, висунули її на перший план. І тому так бурхливо реагували глядачі майже на кожну фразу Івана Барильченка у виконанні Саксаганського, сприймаючи цю постать як справді-таки нову людину, що не примирилася з тодішньою дійсністю, бунтує проти неї. Дарма що Іван із п'єси «Суета», як і Аня та Трофімов із п'єси Чехова «Вишневий сад», зовсім не були революціонерами, але все ж для багатьох глядачів вони являли нових для того часу людей.

Додамо ще кілька слів про виконання Карпенком-

Карим ролі Терешка. Коли виходив у виконанні Карпенка-Карого на сцену Терешко Сурма в дуже куценькій свитці, що мало не тріщала на дебелих плечах виконавця, який був підперезаний жовтогарячим поясом, усі глядачі вже не зводили очей саме з цього персонажа. А його вираз «Матюшко, катай — гуси» за якихось два-три дні можна було почути скрізь у Києві: і серед студентів, і серед урядовців, і серед візників, і на Хрещатику, і на Кожум'яках...

Взагалі про Івана Карповича як про актора можна було б написати дуже багато хвального. Але мені хотілося б хоч частково освітити образ цього першорозрядного драматурга й актора як людини, наскільки зберегла моя пам'ять цю видатну постать в українській культурі.

Характерними рисами були в Івана Карповича своєрідна постійна стриманість, внутрішня зібраність, вміння володіти собою. Насамперед хочеться відзначити його надзвичайну скромність. Виходячи на виклики глядачів, захоплених і його творами, і його грою, він завжди стояв збоку або й за іншими акторами, намагаючись залишатися непоміченим. Після вистав молодь довго чекала у вестибюлі виходу акторів, щоб ще раз привітати їх, зокрема Карпенка-Карого. Та я добре пам'ятаю, що Іван Карпович добрав способу завжди непомітно проскочити за спиною когось із своїх колег і швидко податися на вулицю. А після прем'єр або так званого бенефісу свого він і зовсім не виходив з театру через вестибюль, а зникав через запасний хід, який вів на Пушкінську вулицю. Деякий час Іван Тобілевич взагалі жив у театрі, бо там на другому поверсі було кілька мебльованих кімнат.

Брати Тобілевичі — Микола Карпович,
Іван Карпович та Панас Карпович

Пригадується мені і такий яскравий епізод, що чи не найповніше розкривав образ цієї передової людини-громадянина. Коли в зимовий сезон 1900—1901 років почалася робота над щойно повернутою з цензури його п'єсою «Хазяїн», у Києві поширилися чутки, ніби в цій комедії в образі Пузиря відображено відомого українського архімільонера Терещенка. Справді, епізод з купуванням халата для скнари-багатія в п'єсі взято було з життя цього товстосума. Але взагалі в образі Пузиря автор змалював узагальнений тип мільйонера-хижака, в якому були зібрані характерні риси багатьох осіб. Та одну деталь в сцені з халатом було таки справді взято безпосередньо з життя Терещенка. Довідавшись про це та бажаючи «зберегти свою честь», чи сам Терещенко, чи хтось з його родини через сторонніх осіб запропонував Іванові Карповичу велику суму грошей, говорили навіть — аж тридцять тисяч карбованців золотом, щоб той не ставив свою п'єсу на сцені. Автор обурено відкинув підкупну пропозицію мільйонера, який на пошиття халата собі жалкував навіть кількох карбованців, а тепер пропонує тисячі... Чутки про це зразу ж поширилися в Києві.

Вже за радянських часів мені довелося завідувати літературною частиною в щойно організованому тоді театрі імені Заньковецької. Там актори Ліницька та Чичорський ствердили мені, що справді Терещенко силкувався всякими способами перешкодити постановці «Хазяїна» і пропонував Карпенку-Карому велику суму грошей. Згодом дружина Івана Карповича Софія Віталіївна Тобілевич та дочка його Марія Іванівна, з якими довелось мені бути в добрих

взаєминах і мати значну переписку, теж підтвердили цей факт.

Від Софії Віталіївни та Марії Іванівни я довідався і про те, як твердо обстоював Іван Карпович репертуар театру від різних бездарних і навіть вульгарних п'єс, що наводнювали інші українські театри. Про цю ж рису корифея української драматургії Карпенка-Карого — високу принциповість його щодо вибору репертуару — не раз мені розповідав Панас Карпович Саксаганський, що брав участь в гастрольній поїзді до Полтави, Кременчука й Черкас театру імені Заньковецької, в якому тоді працював і я. За словами Саксаганського, Іван Карпович виконував у театрі обов'язки скарбника і одночасно завідував літературною частиною, цебто вибирав для репертуару певні п'єси. І Карпенко-Карий був непохитно суворий у виборі п'єс для постановки. Це й спричинилось до повного розриву на початку 1900 року з групою членів театру, які виявили бажання ввести до репертуару для збільшення зборів оперети «Циганський барон» і «Гейша».

Такою ж високою принциповістю визначалася доповідь Карпенка-Карого про становище провінціального театру, зокрема українського, в умовах жахливої царської дійсності. За нього цю доповідь прочитав П. К. Саксаганський у Москві на Першому Всеросійському з'їзді артистів, і вона викликала велике схвалення учасників з'їзду.

Багато чого розповідав Панас Карпович також про наполегливу, старанну роботу свого найстаршого брата над ролями, про його велику любов до літератури як української і російської, так і світової. Найулюбленішими його письменниками були Шевченко,

Лев Толстой і Шекспір. До Льва Миколайовича Толстого Іван Карпович навіть їздив з одною депутацією, щоб висловити йому співчуття, коли 1902 року синод оголосив Толстому анафему.

Одного разу мені пощастило побувати і вдома у Івана Карповича. Власне, не вдома, бо видатний драматург жив тоді в окремому театральному номері, досить скромно обставленому, як звичайний номер у небагатому готелі. Пригадую тільки, що на столі лежало чимало книжок, а на стінах висіли численні афіші. Поніс же я йому тоді драматичне лібретто опери «Полонянка», яке я писав для композитора К. Г. Стеценка, і хотів почути думку такого досвідченого драматурга, як Іван Карпович Тобілевич.

Люб'язно прийнявши мене та перегорнувши сторінку рукопису, Іван Карпович знизав своїми могутніми плечима і з привітною усмішкою зауважив:

— Та це ж, друже мій, віршами написано. Тоді краще порадитись з поетом Михайлом Петровичем Старицьким...

І навіть пообіцяв він сказати Старицькому про мене й мою роботу. Як виявилось потім, він таки виконав свою обіцянку, сказав Михайлові Петровичу, і Старицький, хоч був уже хворий, все ж прийняв мене разом з Кирилом Стеценком.

Цілком природно, що молодь з величезною повагою ставилася до Івана Карповича і як до видатного драматурга, і також як до першорядного актора. Таким знали його сучасники, і таким завжди буде він жити в пам'яті вдячного народу за його чудові п'єси, що й за нашого часу не втратили ціни і ставляться в багатьох радянських театрах.

МИКОЛА КАРПОВИЧ САДОВСЬКИЙ
(ТОБІЛЕВИЧ)

Болись у кінці 20-х років нашого століття зустрівся зі мною на вулиці Леніна один з кращих акторів театру імені Франка, тепер уже покійний Олекса Михайлович Ватуля, і запропонував мені піти з ним на виставу, в якій брав участь Микола Карпович Садовський.

— Нам, можливо, в останній раз доведеться побачити цього видатного майстра сцени, цього великого художника, надзвичайно щирого актора,— сказав Ватуля.— Так володіти, як Садовський, найтоншими відтінками в передачі драматичних, навіть трагічних переживань людини, на мою думку, мало хто спроможний,— додав він.

Садовський, справді, виступав тоді востаннє. Сидячи з Олексою Михайловичем у крайній до сцени ложі теперішнього театру імені Лесі Українки, я відчув у собі величезне захоплення надзвичайно щирою і повною найтонших нюансів грою Миколи Карповича

у виконанні ним ролі Подорожнього в п'єсі «Зимовий вечір» Старицького за твором Е. Ожешко.

Стисло нагадаю зміст цієї невеличкої п'єси. Під завивання зимової хуртовини зібралася ввечері вся родина засланого на каторгу селянина. Молодь уже забула про батька. Згадує його з великим сумом тільки дружина. Раптом доливають у хату якісь крики. То ловлять втікача з каторги. Молодь не витримує і собі вибігає з хати на дорогу. Залишається сама дружина засланого, мати родини, яка, сумуючи, згадує свого нещасного чоловіка, безневинно засудженого. І ось несподівано відчиняються двері з сіней, і на порозі з'являється у ветхій одежі Подорожній. Він мовчки стоїть біля сінешніх дверей у позі людини з відомої картини Репіна «Не ждали». Дружина, згорбившись, підводиться на ноги і, вся тремтячи, пильно вдивляється в Подорожнього. Вже з перших реплік, вимовлених артистом, аж морозом проймає всього. В цій простоті виконання насправді виявляється такий біль, такі муки затравленої людини, що весь зал, всі глядачі проймаються невимовним співчуттям і жалем до її страждань. А цим мистецтвом простоти і найтонших нюансів у відображенні душевних переживань людини неперевершено-таки володів Микола Карпович.

За життя братів Тобілевичів—Миколи Садовського й Панаса Саксаганського — іноді серед глядачів виникали розмови, хто з цих двох братів талановитіший: Саксаганський чи Садовський. І часто говорили, що Саксаганський грає завжди однаково добре, бо він, мовляв, ретельно працює над роллю. Я сам, буди в гастрольній подорожі театру імені Заньковецької і живучи поряд з Панасом Карповичем у

сусідньому номері готелю, пересвідчився, як багато працював артист навіть над тими ролями, які вже десятки разів виконував. А про Миколу Карповича здебільшого чомусь зазначали, що він артист настрою: іноді неперевершено грає, а іноді одну й ту ж роль виконує зовсім посередньо. А це залежить від того, додавали, що він не опрацьовує як слід кожную деталь у виконаній ролі, не дбає про удосконалення своєї гри. І мені завжди доводилося гостро заперечувати проти таких поглядів на Садовського. Бо не міг би артист давати у своїй грі таку неперевершену простоту, такі щонайтонші психологічні відтінки у виконанні певної ролі, коли б він у своїй грі залежав тільки від самого настрою, а не опрацьовував якнайретьельніше виконувані ним ролі. Така простота дається навіть високообдарованому акторові лише внаслідок величезної праці.

У зв'язку з цим мимоволі пригадувався мені любий вислів Саксаганського: «Талант є труд, помножений на труд...»

Хочу навести ще один приклад талановитої гри Миколи Карповича. Це виконання ним у драмі Тогобочного «Жидівка-вихрестка» ролі старого батька вихрестки, якого, наскільки пам'ятаю, звали ніби Лейбою. І ось у сцені, коли збожеволілий Лейба (Садовський) зустрічає вигнану на вулицю свою дочку-вихрестку, всю в страшному горі та сльозах,— і так просто, начебто й зовсім звичайно промовляє до неї: «Молодице, чого плачеш ти?...» — театр сковує мертва тиша, яка панує цілу хвилину, аж поки хтось з глядачів не схлипне, уражений до глибини душі невимовним співчуттям і жалем до нещасних — боже-

вільного та його дочки. Тільки великий майстер сцени міг так одною фразою полонити весь театр!..

Такою «страшною силою» безпосереднього впливу на глядачів, окрім Заньковецької й Садовського, владав за моєї пам'яті ще тільки радянський актор Амвросій Бучма. Пригадую сцену з драми «Макар Діброва» Корнійчука, в якій Бучма тримає теж цілу хвилину в замерлій тиші весь театр, держачи в руках принесену йому скривавлену одіж забитого гітлерівцями сина, і потім так само надзвичайно просто вимовляє: «Сину мій, сину!..» Але від цієї простоти стискається у глядачів серце, переповнене великим співчуттям до батьківського горя...

Та Садовський не тільки чудово виконував драматичні, так звані психологічні ролі, але й у героїчних ролях, як Богдан Хмельницький, Сава Чалий, Бурлака в однойменних творах Старицького й Карпенка-Карого, він грав теж надзвичайно хороше, без зайвого натискування голосом, підкреслювання. Своєю ставною високою фігурою, своїми владними рухами, своїм чудовим баритоном Микола Карпович, як то кажуть, немовби вродився для таких ролей. І дійсно, скільки я не бачив виконавців цих ролей, я не зустрічав жодного, щоб міг зрівнятися своєю грою Садовському.

Та, власне, все його життя, починаючи з юних років, було героїчним. Ще за російсько-турецької війни 1877—1878 років Микола Карпович кинув Єлисаветградське реальне училище і пішов добровольцем на війну. Воюючи в складі 58-го піхотного Житомирського полку, юнак на відомій Шипці вступає з іншими бійцями проти турків у рукопашний бій. І ось якийсь аскер — турецький солдат — вихоплює з рук за-

битого нашого бійця полковий прапор. Та під градом куль Садовський вириває з рук турка прапор і врятує його. За цей героїчний подвиг юнака нагороджують солдатським георгіївським хрестом.

А повернувшись з війни, Микола Карпович незабаром самовіддано включається в справжню-таки за того царського часу героїчну боротьбу за створення українського народного театру. Праця в українських, так званих тоді малоруських товариствах, вимагала при тих утисках і перешкодах, які чинила царська влада українському театрові, великої сили волі, значних зусиль і боротьби. Особливо ще отим, хто ставав на чолі таких товариств, хто вболівав усією душею за удосконалення акторської гри не тільки своєї, а й своїх товаришів, піклувався взагалі за розквіт українського театру. А постійне гастрювання, переїзди з одного міста в інше, а заборони вистав, а різні царські сатрапи — Дрентельні, Зелені тощо, від яких часто залежала доля цілих труп. І Садовський, очолюючи майже завжди українські театральні товариства, гаряче відстоював їхнє існування, а значить, і існування українського театру.

Крім того, був він прекрасним режисером, який виховав ряд першокласних акторів. Особливо велику послугу виявив Микола Карпович українському театральному мистецтву тим, що після революції 1905 року заснував у 1906 році спочатку в Полтаві, а потім наступного року в Києві в Народному домі (теперішній будинок музкомедії) стаціонарний театр. У цей театр Садовський запросив видатних уже тоді акторів і талановиту молодь. Досить сказати, що тут працювали Марія Костянтинівна Заньковецька, Мар'яненко, Левицький, Петляш, Литвиненко-Вольгемут. Під

режисерством самого Миколи Карповича його трупа незабаром художньо зміцніла, набула доброго ансамблю. Вистави йшли на високому рівні. Взагалі театр Садовського успішно попрацював у Києві сім років, з 1907 року до початку першої імперіалістичної війни. Тоді царський уряд припинив не тільки існування цього видатного театру, а й взагалі всіх українських газет, журналів, книгарень.

Історія демократичного дожовтневого українського театру — це взагалі боротьба його передових представників проти утисків і сваволі царських сатрапів, боротьба також за художнє висвітлення класових протиріч, класової нерівності, за правдиве реалістичне відтворення народного життя та народної боротьби з царизмом і капіталістами.

І в цій боротьбі, безперечно, Миколі Карповичу Садовському належить одне з найпочесніших місць. У своєму стаціонарному театрі Микола Карпович розширив репертуар, ввівши до нього такі п'єси, як «Ревізор» та «Одруження» Гоголя, «Тепленьке місце» Островського, поставив також кілька опер: «Утоплена» й «Енеїда» Лисенка, «Продана наречена» Сметани...

І треба зазначити, що Садовський зробив свій театр загальнодоступним, цілком народним. Ціни в його театрі були значно нижчі, ніж в інших київських театрах, навіть по десять копійок за місце. А в оперному театрі і в Соловцовському найменші ціни були по 32 копійки за місце, і місць у театрі Садовського було лише близько 600, тоді як в оперному театрі вдвоє, а в Соловцовському в півтора разу більше.

Дешеві ціни на місця сприяли тому, що в цей український народний театр валом валили люди з усіх

передмість — Деміївки, залізничної Солом'янки та робітничої Шулявки. І тому цілком неправильним було обвинувачення декотрих «спогадів», що Садовський, мовляв, платив невелику, порівнюючи з іншими київськими театрами, платню своїм акторам. Тож театр його давав прибутку порівняно менше, ніж інші театри.

Мені пощастило бачити Миколу Карповича кілька разів у себе вдома. Якось він разом з братом і його дружиною завітав до нас. Садовському потрібно було порадитись в одній невеличкій юридичній справі зі мною як з юристом — колишнім помічником присяжного повіреного. На жаль, я не зміг йому в цьому послужити, бо ще з початку імперіалістичної війни припинив свою юридичну діяльність. Все ж я пішов з Садовським у колегію адвокатів, де й дали йому відповідну раду.

Не забути мені великого актора Садовського, його видатної ролі у справі становлення взагалі українського театрального мистецтва і особливо в справі створення першого стаціонарного українського театру. І ті, хто бачив його колись на сцені, теж ніколи не забудуть цього великого артиста, який міг своїм мистецтвом збудити найкращі почуття в людей, міг весь театр зворушити до глибини душі.

ПАНАС КАРПОВИЧ САКСАГАНСЬКИЙ (ТОБІЛЕВИЧ)

У перше побачив я Панаса Карповича Саксаганського в розквіті його таланту ще наприкінці минулого століття в грудні 1898 року. Саме тоді всі три брати Тобілевичі — славетні корифеї українського театру Саксаганський, Садовський і Карпенко-Карий — почали після тривалої перерви працювати разом в одній трупі і приїхали з нею до Києва на гастролі. Грала ця трупа в театрі братів Бергонье і користувалася, як завжди, величезним успіхом. Садовський виконував тоді драматичні й героїчні ролі, а Саксаганський виключно комедійні, так що я, шістнадцятилітній юнак, навіть був певен, що Панас Карпович лише комедійний актор і ніколи не виконує ролі іншого амплуа.

Високий, ставний, надзвичайно міцної будови тіла, Саксаганський уже своїм зовнішнім виглядом справляв на всіх чарівне враження. Але в кожній ролі артист настільки перевтілювався у виконуваний ним образ, що важко було його впізнати. Справді, Голо-

хвостий з п'єси «За двома зайцями», або писар Омелян Григорович з драми «Бурлака», чи Герасько, свідок з водевіля «По ревізії», а особливо ще доїжджаючий Харько з п'єси «Паливода XVIII століття» — які це по суті різні образи і як їх зовсім по-різному грав Панас Карпович. Він навіть говорив зовсім іншим голосом, уміючи якимось так змінювати його, що й упізнати було не легко.

Зрозуміло, я не міг добре розбиратися в свої роки у всіх тонкощах гри видатного актора. Я просто сприймав, як і всі глядачі, його гру як щось безпосереднє, як саме життя. Взагалі за все своє довге життя я не бачив іншого комедійного актора не тільки в українських, а і в російських трупах, який би міг зрівнятися своєю грою з Саксаганським.

Та згодом я побачив Панаса Карповича в драмі «Сава Чалий» в ролі Гната Голого і зрозумів тоді, що Саксаганський не є тільки суто комедійний актор, а що він — взагалі винятково талановита людина. Треба було бачити його, одягнутого в звірину шкуру, з його поглядом месника панам за ті знущання й наругу, які мусив терпіти від них народ.

— Але що таке є талант? — любив повторювати Панас Карпович і відповідав шекспірівською фразою: — «Талант є труд, помножений на труд».

У кінці 1922 року організувався в Києві театр імені Заньковецької, в якому почав я працювати завідувачем літературної частини. Незабаром цей театр виїхав на гастролі до Полтави й інших міст. І з цим театром поїхав також і Саксаганський. Якимось сталося так, що його номер у полтавському готелі був поряд з номером, в якому мешкав я з дружиною, тодішньою актрисою театру імені Заньковецької. І щодня я ба-

чився з Панасом Карповичем. Ось тоді я переконався, що слова Саксаганського про талант як труд помножений на труд, є не тільки слова, а що вони є суттю його повсякденного життя. Коли б я не зайшов у номер Саксаганського, майже завжди заставав його за працею над роллю. Саме тоді в Полтаві він грав роль Франца Моора з трагедії Шіллера «Розбійники» і весь час удосконалював цю роль. Навіть сидав перед дзеркалом і, виголошуючи з ролі певні фрази, змінював відповідно до них вираз свого обличчя, шукаючи якнайправдивіший.

Часто Панас Карпович, коли я сидів у нього, читав напам'ять цілі монологи з шекспірівських п'єс. Великий артист Саксаганський так любив Шекспіра, що сам перекладав текст з російської на українську мову. Особливо любив він ролі Фальстафа й блазнів. Але чомусь найчіткіше запам'ятався мені монолог Макбета у виконанні Саксаганського — можливо, через різкий контраст до комедійних образів.

Варто зазначити, що Панас Карпович не тільки сам ретельно опрацьовував свої ролі й знав напам'ять їхній текст, але знав досконало ролі майже всіх учасників тієї п'єси, в якій брав участь. Принаймні він часто поправляв своїх партнерів на пробах. Цього, безперечно, вимагало від Саксаганського і те, що він був режисером багатьох п'єс.

З Панасом Карповичем я продовжував зустрічатись і після гастрольної подорожі. Мені щастило бувати і в нього дома не раз, бував він і в мене разом із своєю дружиною Ніною Митрофанівною. І завжди, коли ми зустрічались, Панас Карпович зводив бесіду на театральне мистецтво, яке він віддано любив і якому присвятив своє життя.

МАРКО ЛУКИЧ КРОПИВНИЦЬКИЙ

Сучасники називали Марка Лукича Кропивницького батьком українського театру, і з цим ім'ям увійшов він в історію українського театрального мистецтва. Дійсно Марко Лукич був не тільки великим актором — корифеєм української сцени, — а й чудовим, вдумливим і винахідливим режисером, який спромігся не з акторів-професіоналів, а лише з аматорів створити міцний цілком злагоджений сценічний ансамбль. Кропивницький, власне, організував із розрізнених окремих аматорів справжній театральний колектив і став основоположником першого українського професіонального реалістичного театру, з якого вийшла ціла плеяда першокласних акторів — видатних діячів сцени: М. Заньковецька, три брати Тобілевичі — І. Карпенко-Карий, М. Садовський та П. Саксаганський, Г. Затаркевич-Карпинська, Л. Ліницька, Г. Борисоглібська, Ф. Левицький... І головна заслуга Марка Лукича в тому, що він об'єд-

нав цих аматорів і досягнув з ними вершин театрального мистецтва. З якогось глухого провінціального міста Єлисаветграда керована Кропивницьким трупа з'явилась 1876 року на гастролі в тодішню столицю Росії — в Петербург — і своєю грою, своїм чудовим ансамблем буквально зачарувала не тільки тутешніх українців з походження, а й високопоставлених царедворців. Навіть сам цар Олександр III «соізволив» одвідати виставу малоросіян, як офіційно називали тоді українців, і після вистави прийняв у свою ложу Кропивницького, Садовського, Саксаганського, Заньковецьку та ще декого, і заявив, що йому дуже сподобалась вистава «Назар Стодоля», «особливо второе, просто ліхо!». Друге — це був водевіль «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка». Дійсно, як згадує в своїх спогадах «Шляхами життя» П. Саксаганський, водевіль «Як ковбаса...» пройшов «на ура!»

На деякий час стала тоді велика мода на український театр. Трупу кілька разів запрошували до Катерининського палацу, де ставили водевіль «Кум мірошник». Кум, як згадує Саксаганський, влазив у горіхову бочку, яку з великою пошаною підтримували два генерали. Нарешті княгиня Кочубей улаштувала вдень в Маріїнському театрі благодійну на користь Червоного Хреста виставу, а саме «Наталку Полтавку» та жарт в одній дії «Бувальщину». І цю виставу просидів до кінця цар. Словом, українська трупа, керована Кропивницьким, здобула в Петербурзі справжній тріумф. Це пояснюється головним чином чудовим злагодженим ансамблем, якого досягнув Марко Лукич.

А треба зауважити, що хорошого ансамблю бракувало часто не тільки в глухих провінціальних трупах,

а іноді і в досить ніби солідних трупах по значних містах.

Мені довелося на початку 1900 року бачити в Соловцовському театрі гастролі видатного російського актора М. В. Дальського. Але крім самого гастролера Дальського, який грав, звичайно, добре, набрана для його гастролей трупа, як зазначала київська преса, була «незрівнянно нижча за самого гастролера». Ще гірше враження на мене справили видатні актори брати Адельгейми, які з випадковою трупкою давали «Розбійників» Шіллера. Гра цієї випадкової трупи була настільки примітивною, що дивувало, як могли стати в ряд з якимись халтурниками талановиті актори Адельгейми. Навіть Амалію грала якась зовсім не досвідчена, нікчемна з сценічного боку актриса.

У зв'язку з цим наведу спогад відомого письменника О. І. Купріна «Як я був актором». Письменник згадує численні приклади жахливої халтури у постановці п'єс. Якось ставили «Смерть Івана Грозного». І от у виставі повинні були брати участь поважні віком і виглядом своїм бояри. А для них набрали з місцевої тютюнової фабрики хлопчаків; частину з цих «родовитих бояр» одягли в кавказькі костюми з газирями, а частину у кафтани, взяті у місцевого архієрейського хору. Уявити тільки ці хлопчачі обличчя з підв'язаними чорними бородами, блискучі очі, ніякові рухи. Та в довершення всього лавку, на якій сиділи бояри-хлопчаки, один з акторів перевернув, і всі вони під дружний регіт публіки попадали на підлогу. Не краще було й виконання акторів. Трагік, що грав самого Івана Грозного, заплутався в тексті і все ревів: «Акі, пакі, какі»...

Марко Лукич Кропивницький

І в порівнянні з такими халтурними труппами надзвичайно хорошими здавалися публіці дисципліновані, збиті в міцний злагоджений ансамбль труппи чи самого Кропивницького, чи Садовського, або Саксаганського, які вийшли з його середовища, пройшли, так би мовити, школу Марка Лукича. І тому валом валила публіка, особливо молодь, на українські вистави і в захопленні кидала шапками на сцену, а після вистав довго чекала в вестибюлі виходу акторів, щоб знову й знову привітати акторів і хор бурхливими оплесками і вигуками «слава!». І ніякі наряди поліції неспроможні були приборкати цей справжній ентузіазм молоді. Таке явище спостерігалось не тільки в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі — взагалі на Україні, але й у російських містах, навіть у Москві та Петербурзі. І сучасники віддавали велику пошану Кропивницькому та його соратникам — Садовському і Саксаганському. Відомо, як доброзичливо поставилися до вистав української труппи такий геніальний письменник, як Лев Толстой, і мистецтвознавець Стасов. Навіть видавець і редактор рептильної газети «Новое время» Суворін захоплено відгукнувся про гру української труппи, особливо про гру М. К. Заньковецької, хоч відомо, що в своїй книжці «Хохли і хохлушки» він з певною зневагою писав про акторів української труппи.

Крім видатної діяльності Марка Лукича актором та режисером, він є відомий український драматург, який створив до сорока значних різного жанру п'єс. Досить сказати, що перу його належать такі твори, як драми «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Глитай або ж Павук», «Дві сім'ї», «Олеся», а також комедії — «По-

шилися в дурні», «Зальоти соцького Мусія» тощо та численні інсценізації, найбільше за творами Гоголя.

Не можна обминути й того, що Кропивницький був музично щедро обдарованою людиною. Не одержавши ніякої спеціальної музичної освіти, він, проте, музично добре оформив цілий ряд п'єс, створив дуже мелодійну за Гоголем оперету «Вій», створив також чимало музичних окремих пісень, романсів, дуетів, що й досі стоять у репертуарі не тільки естрадних, а й оперних артистів-співаків. Я ще юнаком чув такі надзвичайно мелодійні музичні твори Марка Лукича, як «Без тебе, Олесю», «Ревуть-стогнуть гори-хвилі», «Де ти бродиш, моя доле?» та чимало інших. А такий твір, як «Соловейко» Кропивницького, ще й досі часто виконують видатні оперні співаки — Є. Чавдар, Є. Мірошніченко, Б. Руденко...

Добре пам'ятаю я в театрі Бергоньє дует панночки та її няньки з оперети «Вій» у виконанні Росіної й Великівської. Взагалі вся оперета «Вій» не тільки з музичного боку, а й з художнього проходила, як любили тоді висловлюватись, концертно. Як тепер, бачу я звичайних хористок та хористів в ролях перекупок на Подолі й бурсаків. Вони так захоплено провадили ці сцени, що перетворювалися із хористів у справжніх артистів. Надзвичайно хороше проходила й дія в корчмі, де хор бурсаків співає кантати перед здурованими селянами. Кінчається ж ця дія таким чудовим гопаком, що вся публіка в театральному залі ніби готова була пуститися й собі в танок. Нарешті, гопак досягає кульмінаційної точки, коли хорунжий, у виконанні Чичорського, вискакує на стіл і починає шалено вибивати чобітьми гопака. Я ніби й тепер бачу Чичорського в цьому шаленому танку на столі.

І бурсаки — весь хор дівчат і хлопців, і хорунжий зливаються всі в єдиному стрімкому і одчайдушному танку. Ясно, що після закінчення дії, гремить уся зала, в ній довго не стихають справжні овації.

Марко Лукич в кінці ХІХ століття не працював у товаристві українських артистів під орудою Саксаганського і Садовського. Я його бачив тільки кілька разів у літньому театрі купецького зібрання чи з власною трупю, чи на гастролях у трупі Суслова або Гайдамаки — тепер не пригадаю вже точно. Але влітку 1900 року сталося об'єднання Кропивницького і Заньковецької з товариством під орудою Саксаганського і Садовського. І всі в Києві з нетерпінням очікували на приїзд об'єданого товариства в київський театр Бергонье. Марка Лукича, як згадує і Саксаганський, і відзначає це тодішня київська преса, зустріли в Києві дуже гучно. Тоді ж прийшла з цензури комедія Карпенка-Карого «Хазяїн».

Кропивницький, незважаючи на те, що йому минуло вже 60 років і він почав трохи глухнути, все ж грав дуже багато. Одного разу він змушений був аж тричі переодягатися, двічі в п'єсі «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», де він грав Максима Хвортуну і поміщика Воронова, а третій раз на Шпоньку, у водевілі «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка». І хоч були на ці ролі такі артисти, як Карпенко-Карий і Саксаганський, Марко Лукич любив грати і не відмовлявся від ролей.

Коли сталося об'єднання і Кропивницький став постійно грати в товаристві, мені довелося дуже часто бачити Марка Лукича в різних ролях. І тільки тепер я міг як слід оцінити цього великого артиста. Мені здається, що роль Максима Хвортуну Кропивниць-

кий провадив так глибоко, використовуючи кожну деталь, що краще виконати цю роль не зміг би ніхто. Максим Хвортун у Кропивницького зворушує своєю лагідністю, своєю безмежною добротою. Ця постать з'являється тільки на початку п'єси в 1-й дії, але вона міцно запам'ятовується; з такою великою теплотою й сердечністю відображав Хвортуну Марко Лукич. Але ось артист виконує в п'єсі «Понад Дніпром» роль теж старого діда Миколи, але з якою пристрасстю, з якою злістю виступає дід Микола у виконанні Кропивницького проти всього нового, проти артильщиків. Треба було чути, як шалено лає Мирона й артильщиків цей типовий злісний куркуль дід Микола: «Звісно, ти, Мирон, учений, печений, смажений, скажений! Тьфу!» І коли всі сміються, дід Микола обертається до артильщиків і шалено вже лає їх: «Бодай ви на кутні засміялися. Грабителі, артильщики, крутільщики! Анахтеми! Дневний грабіж!..»

Написаний дуже соковито Карпенком-Карим дід Микола у виконанні Кропивницького виростає в страшну силу багатія-куркуля, який заради своєї вигоди ладен задавити кожного, хто йде проти його волі. І треба тільки дивуватися, як драматург і артист побачили ще заздалегідь до Жовтня в сільському житті одіозну постать куркуля, з усією притаманною йому підлотою й скупістю.

Неперевершено чудово і реалістично правдиво грає Кропивницький іншого багатія — Бичка з драми «Гли-тай, або ж Павук». Цього святенника, шахрая і сластолюбця, у виконанні Кропивницького, називала преса «українським Тартюфом».

У Києві почалися репетиції «Хазяїна». Самого хазяїна Терентія Гавриловича Пузиря грав автор коме-

дії Карпенко-Карий, праву руку хазяїна Феногена — Саксаганський, економа Ліхтаренка — Садовський, поміщика Золотницького — Кропивницький. П'єса мала величезний успіх. Вона пройшла зразу ж у Києві при повних зборах десять разів, а в другому сезоні ще п'ятнадцять. Але роль пана Золотницького, очевидно, була не дуже приємна Кропивницькому. Зіграв він її не так блискуче, як грав взагалі інші ролі.

Що далі, то все більше підупадав великий актор. За словами Саксаганського, Кропивницький «був сумний і якимось осунувся». Іноді він приходив на пробу, коли проба закінчувалася і всі учасники її вже розходилися. А раз сталося так, що Марко Лукич у п'єсі не брав участі, а брав тільки у водевілі, який ставився в кінці вистави. Його на водевіль дуже довго чекали, а потім вирішили замінити Кропивницького якимсь іншим актором. Зіграли й водевіль, а Марка Лукича все немає. Нарешті він прийшов і почав уже був гримуватися. Садовський показав йому годинника і сказав, що все вже скінчилося. Марко Лукич, промовивши: «Оригінально», розгримувався і пішов теж додому¹.

30 і 31 серпня (ст. ст.) відбулося урочисте відкриття пам'ятника І. П. Котляревському. Після відкриття самого пам'ятника, що сталося 30 серпня, другого дня в будинку ім. Гоголя відбулося урочисте засідання Полтавської міської думи, після якого дано було виставу «Наталка Полтавка», а потім хор під керівництвом М. В. Лисенка проспівав «Гей, не дивуйте» та кантату «На вічну пам'ять Котляревському»,

¹ П. К. Саксаганський. По шляху життя, Держлітвидав, К., 1935, стор. 200.

на слова Т. Г. Шевченка, музика Лисенка. Кантату виконали під керівництвом автора змішаний хор та солісти Калиновська і Внуковський. На закінчення дано було апофеоз.

У виставі «Наталка Полтавка» Кропивницький грав виборного Макогоненка, при чому сталося так, що Марко Лукич переплутав другу дію і пропустив з п'єси аж дві сторінки. Справу полагодив Саксаганський, який сидів у будці за суфлера. Він подав Ліницькій, яка виконувала роль Наталки, репліку назад, і Ліницька повернула дію на потрібне місце. Як видно, сили Марка Лукича все більше підупадали. Я з хором був на цій виставі і востаннє бачив тоді незабутнього мені великого артиста української сцени, основоположника українського професіонального реалістичного театру. А вдячний Марку Лукичу український народ вік не забуде цього корифея нашого театрального мистецтва, батька українського театру.

МАРІЯ КОСТЯНТИНІВНА ЗАНЬКОВЕЦЬКА
(АДАСОВСЬКА)

„Заньковецька — страшна сила», — записав колись у своїй записній книжці Антон Павлович Чехов. І справді я відчув на собі могутню, навіть-таки страшну силу мистецтва цієї геніальної акторки, яка просто-таки потрясла мене виконанням ролі Харитини в драмі Карпенка-Карого «Наймичка». Уперше я побачив Марію Костянтинівну в кінці минулого століття в театрі братів Бергонье, де почали грати об'єднані корифеї українського театрального мистецтва — Заньковецька, Кропивницький, Садовський, Саксаганський, Карпенко-Карий. Гра актриси в ролі наймички Харитини немовби приголомшила мене. Сцену, в якій нещасна Харитина у виконанні Заньковецької рве на собі намисто, провела актриса з такою експресією і разом з таким одчаєм зневаженої до глибини душі дівчини, що я й нині, через шістдесят років, начебто так яскраво бачу причілок хати Цокуля, і тин, і криницю збоку, в яку

жбурляє намісто Харитина. Замість покірної, забитої наймички постала месниця з розширеними очима та перекошеним ненавистю обличчям, готова кинутись на Цокуля, який у жаху п'яткує від неї...

Дуже добре пам'ятаю, що після вистави я, спотикаючись, мов п'яний, довго йшов додому, кілька разів спинявся та, незважаючи на міцний мороз, сідав на стовпчиках обабіч тротуарів і тільки аж удосвіта прийшов додому. Кілька наступних днів я ходив як очманілий. Таке співчуття до зневаженої наймички, такий жаль до її нещасної долі викликала в мені велика актриса, а разом і співчуття взагалі до всіх скривджених убогих людей. І вже тоді я зрозумів, яку величезну благородну роль відіграє високохудожнє правдиве мистецтво, викликаючи в людей співчуття до знедолених і, навпаки, ненависть до всіх гнобителів та бажання боротися з ними.

Згодом я бачив Марію Костянтинівну майже у всіх виконуваних нею ролях. Безперечно, велика актриса чудово грала і роль Наталі з драми «Лимерівна» Панаса Мирного, і роль Софії з драми Тобілевича «Безталанна», і Олени з драми Кропивницького «Павук», і циганки Ази з однойменної драми Старицького, і вихрестки Марії з драми «Жидівка-вихрестка» Тогобочного, й інші драматичні ролі. Але все ж мені чомусь здається, що до вершин трагедійного втілення в образі Заньковецька дійшла найбільше у виконанні саме нещасної знедоволеної Харитини. Вже з перших хвилин появи на сцені актриси в цій ролі, з перших слів її погляди всіх глядачів були прикуті до наймички — Заньковецької, і немовби в залі зразу ж відчулася неминучість катастрофи Харитини. Та що далі, то все сильніше наро-

Марія Костянтинівна Заньковецька

стало це відчуття, а в тій сцені, коли наймичка рве на собі намисто і з зневагою, навіть ніби гордовито жбурляє його в криницю, серед глядачів завжди чулися істеричні зойки. І згадувався вислів Чехова: «Заньковецька — страшна сила».

Світогляд Марії Костянтинівни виховувався під впливом революційно-демократичних творів і поглядів Шевченка, Чернишевського, Добролюбова, Франка. Тільки глибоко сприйнявши їх, актриса змогла так яскраво і, головне, з таким співчуттям до знедолених служити засобами мистецтва інтересам народних мас. Ці погляди позначилися і на її доповіді, яку виголошено було на Першому Всеросійському артистичному з'їзді про становище українського театрального мистецтва. В доповіді Марія Костянтинівна наполягала на звільненні українського демократичного театру від того гноблення, від тих утисків, які терпів він тоді. Тому ж то з такою великою пошаною до Марії Костянтинівни ставився не лише Чехов, а й багато передових прогресивних діячів російської літератури та мистецтва, такі, як Лев Толстой, Чайковський, Станіславський, Немирович-Данченко і особливо Стасов. Заньковецьку глибоко шанували і захоплювались її грою Панас Мирний, Франко, Леся Українка, Коцюбинський, їй присвятили натхненні твори Старицький, Олесь, Рильський, Тичина...

Не можна не згадати і про виконання Заньковецькою суто комедійних образів Цвіркунихи з музичної комедії Лисенка «Чорноморці» та особливо ролі кожум'яцької міщанки Проні з комедії «За двома зайцями» Старицького. В образі Проні, яка аж кілька місяців училася в пансіонаті, велика артистка висміювала чванство й заботони міщанства так уїдливо гост-

ро, що весь зал реготав до сліз. А тільки з'являлася на кону відчайдушна гультяйка Цвіркуниха з «Чорноморців», як в залі всі так само вибухали гомеричним сміхом. Навіть контролери давилися від сміху...

Мені не довелось бути на першому ювілеї Марії Костянтинівни в 1908 році, хоч я вже вчився тоді в Київському університеті. Знаю тільки, що під час ювілею зворушливу адресу прислали київські арсенальці великій артистці, висловлюючи віру в те, що надійде день, коли весь пролетаріат України буде вітати актрису. На другому ювілеї Заньковецької вже за радянського часу в 1922 році я був у приміщенні Народного дому, теперішньої музкомедії. Грала й сама ювілярка. І не пригадую вже тепер, в якій саме ролі Марія Костянтинівна, сидячи перед дзеркалом, говорила: «Де ж ділися тепер мої білі щоки, мої чорні брови?» Якими доречними були в устах уже літньої актриси ці слова, як стискувалося серце в мене, коли в моїй уяві яскраво поставали образи Харитини, Наталі, Софії, Олени, геніально виконувані свого часу Заньковецькою.

На тій же ювілейній виставі була оголошена постановка уряду про надання Марії Костянтинівні вперше в історії українського радянського театру звання народної артистки УРСР. І це почесне звання заслужила Заньковецька не тільки своїми неперевершеними сценічними образами, а також великою громадською діяльністю. Вона все своє сценічне життя дбала про поліпшення становища українського театру. В революцію 1905 року Марія Костянтинівна висловлювала своє щире співчуття боротьбі робітників і селян проти царського реакційного режиму, проти соціального і національного гніту. А коли 1911 року в жур-

налі «Русское богатство» з'явилася стаття з закликом висловити протест проти підготовлюваного реакційним царським урядом середньовічного процесу Бейліса за підписами Горького, Короленка, Андреева, Купріна, Буніна й інших передових російських письменників, професорів і культурних діячів, то до них приєдналося чимало українських діячів, підписалася під протестом і Марія Костянтинівна. Про це розповіла мені Любов Павлівна Ліницька в 1923 році під час подорожі театру імені Заньковецької до Полтави, коли вона гастролювала там, а я служив тоді завлітом цього театру. Згодом сама Заньковецька підтвердила це в розмові зі мною на її квартирі в Києві на Червоноармійській вулиці. Там я не раз зустрічався з Марією Костянтинівною вже після мого повернення до Києва. Вона жваво цікавилася у моєї дружини, яка теж працювала в театрі, подорожжю театру до Полтави, Кременчука, Черкас тощо. По Заньковецькій було видно, що вона ще вся живе театром та сценічними образами. А я колись нагадав їй, яке несказанно величне враження справило на мене її виконання в 1900 році ролі наймички Харитини, та як я, мов заворожений, брів з театру, спотикаючись, аж до ранку, поки дійшов додому.

— Видно по вас, що це дійсно було. Могла я справді й заворожити, могла й зчудувати своєю грою глядача. Але... все тече, все минає,— зітхнувши, промовила Марія Костянтинівна і, глибоко замислившись, опустила голову.

...Так, усе минає. Тільки слава не минає, «слава не поляже, слава всім розкаже», всьому світові про нашу геніальну актрису Марію Костянтинівну Заньковецьку!

**ГАННА ПЕТРІВНА
ЗАТИРКЕВИЧ-КАРПИНСЬКА**

Світлим явищем в українському культурному житті за чорної царської доби був, безперечно, український народний театр Старицького, Кропивницького, Саксаганського, Садовського... Цей театр жив і розвивався, незважаючи на утиски й переслідування, які чинили йому царські сатрапи.

Здійсненню благородної ролі українського театру багато в чому сприяло те, що в ньому працювала плеяда талановитих акторів, які заслужено носять ім'я корифеїв української сцени. Одним з цих корифеїв була і чудова актриса Ганна Петрівна Затиркевич-Карпинська.

Цього прекрасного майстра сцени, цю художницю-актрису я не раз бачив у виставах. Минуло понад півстоліття, а перед моїми очима, мов живі і тількино бачені, постають створені Ганною Петрівною образи.

Особливо запам'ятався мені у виконанні цієї актриси образ удови Лимерихи з відомої драми Панааса Мирного «Лимерівна». Це було влітку під час гастролей Затиркевич-Карпинської в літньому театрі в саду колишнього купецького зібрання (теперішнього Піонерського саду). У виставі тоді брала участь і Марія Костянтинівна Заньковецька. Можу сказати, що створений Ганною Петрівною образ матері в такій же мірі захоплював глядачів, як і блискуче виконання Марією Костянтинівною ролі дочки Наталі — Лимерівни. Бурею оплесків нагороджували обох артисток вдячні глядачі.

Я не раз дивився перед тим виставу «Лимерівна», в якій роль Лимерихи виконували інші актриси. Але, тільки побачивши на сцені Ганну Петрівну, відчув соціальну глибину страждань Лимерихи, скривдженої тодішнім лихим життям. Перед глядачем була не просто п'яниця мати, яка пропиває свою дочку багатому куркулеві. Була то нещасна вдова, жінка, чие вбоге життя привело до думки, що треба за всяку ціну вирвати із злиднів свою гаряче любиму доньку. В її звертаннях до дочки відчувалося стільки ласки, любові і разом невимовної скорботи за дівочу долю, що глядач уже не міг дорікати їй, сприймав її вчинок як жахливу трагедію, викликану нестерпним життям. Тільки обдарована, вдумлива і культурна актриса, яка прекрасно вивчила тодішнє народне життя, могла так високо піднести цей образ, дати йому таке широке узагальнення.

Зовсім іншим лишився в моїй пам'яті образ поміщиці-дворянки з комедії «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка у виконанні Затиркевич-Карпинської. Вона в цій ролі створила загострено сатиричний тип,

який, безумовно, міг правити за видатний зразок засудження поміщицького середовища.

Гострими сатиричними рисами наділила Затиркевич-Карпинська і епізодичну роль черниці Меронії з комедії «За двома зайцями» в переробці Старицького комедії «На Кожум'яках» Нечуя-Левицького. Треба було бачити, як Меронія — Ганна Петрівна, почувши про заручини перукаря Голохвостого з Галею, дочкою перекупки Секлети Пилипівни, враз стискує обома долонями своє обличчя і, елейно підвівши очі догори, присягається, що нікому не передасть цієї новини: «Заціп мені язика, святий Мовчало!» — і раз же передає «таємницю» якійсь бублейниці.

А яким гомеричним сміхом та бурею оплесків нагороджували актрису глядачі, коли вона, побачивши, як Голохвостий, співаючи «Ой надворі метелиця...», ударив гопака, спочатку здіймає догори руки і з жахом вимовляє: «Ой гріх, ой скушення!» — і тут же, підбравши чорну рясу, починає і сама вибивати «метелиці».

Незабутній образ злої свекрухи Ганни в драмі Тобілевича «Безталанна» створила Затиркевич-Карпинська. Той, хто хоч трохи знав тодішнє сільське життя, хто бачив поневолення трудівників, їхні злидні, не міг не відчути, що артистка передала всю його страшну правду.

Зовсім інакше, ніж інші виконавці ролі баби Риндички з відомого водевіля Кропивницького «По ревізії», трактувала цю роль Ганна Петрівна. Її Риндичка — це породження соціального гніту на селі. Разом з Панасом Карповичем Саксаганським, який виступав у ролі п'янички-свідка Гарасима, Ганна Петрівна

викривала безмежну темряву тодішнього сільського життя.

Граючи роль Теклі з драми Кропивницького «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», Ганна Петрівна надзвичайно виразно розкривала перед нами мерзенне обличчя цього панського підлабузника — «Яго в спідниці», як назвав Теклю один з тодішніх київських рецензентів.

Мені доводилося бачити Ганну Петрівну і в благодійному концерті, де вона декламувала уривок з «Енеїди» Котляревського — розділ «Еней у Дідони». Артистка прекрасно виконала його і викликала бурю овацій.

Про Ганну Петрівну чимало говорять у своїх спогадах І. О. Мар'яненко, П. К. Саксаганський та С. В. Тобілевич не тільки як про видатну актрису й хорошого товариша, але також і як про передового прогресивного громадського діяча.

З свого боку, я знаю про такий вельми прогресивний для того дореволюційного царського часу факт із життя Затиркевич-Карпинської, про який мені розповіла Наталія Павлівна Ліницька. А саме, що Ганна Петрівна безбоязно приєдналася в липні 1911 року до протесту проти підготовлюваного царським урядом мерзенного середньовічного процесу Бейліса з обвинувачуванням його в ритуальному вбивстві хлопчика Ющинського.

Талановита артистка Ганна Петрівна Затиркевич-Карпинська чудово знала українську мову, палко любила свій народ, свою батьківщину і своєю відданістю рідному мистецтву, видатною діяльністю в театрі заслуговує на повну пошану та вдячність і в наші сонячні радянські часи.

ЛЮБОВ ОЛЕКСАНДРІВНА ЯНОВСЬКА

Якось, ще, здається, на початку нашого століття в журналі «Киевская старина» я прочитав рецензію відомого дослідника Шевченкових творів Василя Доманицького, в якій він дуже прихильно поставився до оповідань невідомої тоді письменниці Любові Яновської. Іван Семенович Нечуй-Левицький, що в нього я й прочитав цю рецензію, цілком приєднався до автора її і навіть дав мені прочитати з своєї книгозбірки кілька творів Яновської. Я не пам'ятаю вже точно, що саме я тоді прочитав, пам'ятаю тільки, що оповідання Яновської справили на мене дуже сильне враження своїм великим співчуттям письменниці до знедолених наймичок-селянок. Таке ж гостре враження залишилося в мене і від прочитаного тоді досить короткого оповідання про панка поміщика, що на словах розпинався за високі родинні почуття, а на ділі навідріз одмовився послати лікаря і навіть самі ліки до свого рідного,

побічно прижитого від наймишки сина, який, буди з дитинства хворим, знемігся на роботі коло батькової молотарки і вмирав. Очевидно, це було оповідання «Ідеальний батько». Повертаючи книжки старому Нечуеві, я захоплено розповів йому про свої враження. Іван Семенович, який взагалі любив вести бесіди про нові українські твори, висловився про Любов Яновську як про людину, на його думку, з прекрасною чутливою душею. Цю письменницю, яка з такою теплотою й ширістю поставилася до нещасних людей, він порівнював з Марією Олександрівною Вілінською — Марком Вовчком.

І справді перші оповідання Яновської не тільки змістом, а й стилістично нагадували твори Марка Вовчка. Я згодом довідався, що Любов Олександрівна отак само, як і Вілінська — Марко Вовчок, походила із збідненої дворянської родини. Вона закінчила Полтавський інститут шляхетних дівчат, де, звичайно, у великій зневазі була українська мова. Тому Яновська вже дорослою, живучи на невеличкому хуторі свого хворого чоловіка, навчилася досить ґрунтовно не тільки мови, а й історії, етнографії, фольклору та літератури українського народу. Проживши майже половину свого свідомого життя на тому глухому хуторі, вона пильно придивлялася до життя убогих селян. А внаслідок цього з'явилися насамперед її твори з селянської тематики. На таку ж тематику письменниця створила і кілька драматичних творів, серед них п'єсу «Дзвін до церкви скликає, а сам у ній не буває» («Лісова квітка»). У цій п'єсі Яновська гостро викрила тодішніх ліберальних інтелігентів, які гучномовно стояли за народ, за його добробут і щастя, а насправді під час голоду готові були поживи-

тися за рахунок того ж зубожілого народу. Цю п'єсу дуже прихильно зустріли Михайло Коцюбинський і Марія Заньковецька, якій письменниця і присвятила п'єсу. Але, навпаки, націоналістичні українські кола зовсім негативно поставились до п'єси «Дзвін до церкви скликає...» Очевидно, вони в головному негативному образі п'єси вбачали себе. В газеті «Рада» з'явилася навіть рецензія на п'єсу, в якій рецензент виправдовував негативну постать п'єси, а протиставлених цій постаті борців за добробут і щастя народу вважав застарілими і трафаретними образами. Автором рецензій, як вважали тоді, був фактичний редактор «Ради» Сергій Єфремов. Пізніше це ствердив у розмові зі мною тодішній тимчасовий редактор її Мефодій Павловський. Все ж, незважаючи на негативну рецензію, широкі кола української громадськості прихильно поставились до п'єси, і вона йшла на сцені з великим успіхом.

Була в Яновської і п'єса з робітничої тематики «Жертви» («У підвалі»). Цю п'єсу високо оцінювали всі ті, хто тільки-но ознайомився з нею, особливо Садовський, який дуже хотів навіть поставити її в своєму театрі. Але, на жаль, її заборонила царська цензура. Після революції 1905 року почалася саме століпінська реакція, і, звичайно, царські сатрапи не потерпіли такої п'єси, в якій Яновська намагалась показати зростання класової свідомості серед робітничої маси.

Микола Садовський вважав п'єсу «Жертви» не тільки тематично, а й сценічно одною з найкращих надбань дожовтневої української драматургії і дуже жалкував, що через заборону не зміг показати її на сцені, хоч і розпочав був уже роботу над нею.

Широкого розголосу набула і п'єса Любові Яновської «На зелений клин». Мені особливо близька була основна думка цієї п'єси. Я саме тоді на кілька років оселився в селі і почав працювати народним учителем, і мені довелося там спостерігати картини повного зубожіння селян, які попадали в лабеті куркулів і через їхні шахрайства втрачали все своє майно, а потім змушені були кидати рідне село й їхати в далекі краї шукати вільну землю.

Жив я в глухому містечку. Коли міцні приморозки спинили всі роботи на безкраїх ланах графських та куркульських, тоді звільнені від праці линули в школу не тільки діти заможних батьків, а й почасти бідноти. Незабаром у класній кімнаті першої групи, розрахованій на півсотні дітей, набилася вже майже сотня. Діти щільно стиснулися на партах, сиділи і на ослінчиках біля віконця, і навіть біля вчительського столика. Я змушений уже був припинити прийом запізнілих дітей, але не міг цього робити, бо здебільшого запізнювались найубогіші діти, які мусили працювати в куркулів до пізнього строку, щоб заробити на одіж та чобітки.

Ось стоїть переді мною вкрай виснажена боса жінка в такій латаній свитинці, що ніби вся тільки з самих латок зшита. А поруч із жінкою — дівчинка з розумними великими очима на блідому личку, в чистенькій, доволі пристойній одежі та в новеньких чобітках. Стоять нерухомо обидві і не просять уже — тільки благально дивляться на мене, чекаючи, як вироку, моєї відповіді...

Не знаючи, що сказати, запитав їх:

— Чому ж так запізнилися ви?..

— Треба ж було дівчині пасти овечок до свого

строку в багатія Сімшага, щоб заробити на чобітки,— тихо відповіла жінка і знову мовчки вп'ялася в мене очима.

Я трохи знав історію цієї дівчинки та її названої матері. Кілька років тому батьки дівчинки, бідарі Майстренки, розорені тим же куркулем Сімшагом, продали йому рештки свого майна і подалися шукати кращої долі кудись у Сибір. Та в дорозі перехворіли всі, проїли гроші — і помер там батько й четверо дітей, а мати, теж ще хвора, якось добилася додому з маленькою дівчинкою. І кидалась мати в ноги Сімшагові та своїм родичам, благаючи прийняти хоч на зиму до весни, та всі відмовились прийняти хвору жінку з малою дівчинкою. Зглянулась на неї тільки одна вдова з двома дітками і впустила обох у свою вбогу хату. Жінка незабаром померла, а дівчинка залишилася у вдови за свою.

— То будеш добре вчитися? — запитав я нарешті дівчинку.

І, певно, відчувши в моєму тоні задовільне вирішення своєї долі, не відповіла, а тільки зашарілася вся і, блиснувши очима, хитнула голівкою так ствердно й рішуче, немовби навіть з викликом якимсь.

— Та як же не вчитися їй? — поспішила названа мати.— Тож тільки й мови, тільки й сподіванки було в неї, що на школу...

— Що ж, потіснимось якось. Заходь! — одчинив я двері дівчинці до класної кімнати.

Тож, знаючи добре тодішнє дожовтневе село з його суперечностями та різним намулом і жахами, я, ще не бачивши ні самої письменниці Любові Яновської, ні навіть її портрета, з великою шанобливістю поставився до неї як до людини, що мала, за словами ста-

рого Нечуя-Левицького, прекрасну чутливу душу та яскраво відображала в своїх творах тодішне жахливе життя.

А побачив я Любов Олександрівну значно пізніше в Києві, вже коли вчився на третьому курсі університету. Якимось зайшов випадково до українського клубу і почув звуки фортепіано, на якому грали знайому мені річ. По закінченні гри вибухнули гучні оплески та почувся дитячий гамір. То відбувався дитячий ранок, що часто улаштовували для дітей у клубі, коли був головою його Микола Віталійович Лисенко. І вдруге виконувала ця вперше бачена жінка теж щось дуже знайоме мені, і я навіть згадав, що ці речі любила грати моя матір, яка незадовго перед тим померла. Охоплений сумним спогадом, я перейшов до читальні клубу, щоб читанням газет трохи розвіяти свій сум. А тим часом дитячий ранок закінчився. Жінка ж, що грала для дітей, зайшла теж до читальні. Вона була вища за середній зріст і струнка, хоч уже доволі літня. І не пам'ятаю добре, як саме ми розговорилися, пригадую тільки, як сказав цій жінці, що вона грала сьогодні мої любими музичні речі, виконувані і моєю недавно померлою матір'ю. Співбесідниця дуже сердечно висловила мені своє співчуття, а потім поцікавилася, хто ж була моя мати, на якому я факультеті вчуся тощо. І з того саме часу, зустрічаючись з цією жінкою чи в клубі, чи на вулиці, завжди шанобливо розкланювався з нею, як із своєю старою знайомою. І все ж я тоді не знав, що це саме й була Любов Олександрівна Яновська, до якої я з великою пошаною ставився вже давно. Тільки згодом я довідався, не пригадую тепер, від кого саме, хто була моя співбесідниця в клубі. Поступово довідався також

і про велику громадську діяльність Любові Олександрівни. Оселившись у Києві, вона брала активну участь у жіночому русі, що мав за того часу велике значення як одна з ланок загальної боротьби за визволення трудящих од гніту й сваволі буржуазно-царського ладу. Любов Олександрівна навіть очолювала згодом товариство під назвою «Жіноче зібрання», що розгорнуло в Києві доволі активну прогресивну діяльність. У цьому товаристві відбувалися навіть тематичні вечори про творчість Т. Шевченка, Лесі Українки, А. Чехова, В. Короленка тощо. А на Першому російському з'їзді жінок Яновська виступила з доповіддю про становище жінки-селянки. Діяльність письменниці в такому актуальному тоді жіночому питанні стала настільки відомою, що її навіть запросили в 1911 році на Міжнародний жіночий конгрес у Стокгольмі, на який вона все ж не змогла поїхати через хворобу, що все більше й більше підточувала її здоров'я.

Не можна не сказати й про те, що Любов Олександрівна відіграла певну позитивну роль у дожовтневій «Просвіті». До 1910 року в ній брали участь і прогресивні діячі, що боролися за демократичне спрямування діяльності цієї організації. І деякий час Яновська навіть була головою київської «Просвіти». Так само брали участь у «Просвітах» і такі письменники революційні демократи, як М. Коцюбинський, Панас Мирний, Леся Українка...

**СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ
ВАСИЛЬЧЕНКО (ПАНАСЕНКО)**

Зустрівся я вперше із Степаном Васильовичем Васильченком, справжнє прізвище якого було Панасенко, в Богуславі, в якому він тоді, 1903 року, працював народним учителем двокласної школи.

1903 рік, як відомо, був надзвичайно бурхливим на всьому півдні Росії, особливо на Понаддніпрянській Україні. Скрізь тут прокотилися робітничі страйки не тільки по великих індустріальних містах — таких, як Одеса, Катеринослав, Харків, Кременчук, Єлисаветград тощо, а й по менших містах та навіть і по багатьох сільських цукрових заводах. Сталися також і селянські заколоти.

Особливо великого розмаху набув у липневі дні 1903 року загальний страйк у самому Києві. Страйк був керований Київським комітетом РСДРП, який уже з весни цього року став іскрівським, позбувшись з свого складу «економістів». Комітет призначив страйк на двадцять перше липня спочатку в

залізничних майстернях Південно-Західних залізниць. А ще за чотири дні до страйку було розповсюджено листівку комітету до всіх київських робітників з закликом до страйку. І ця листівка починалася словами: «Всі машини не гуркочуть, коли руки не захочуть...» Двадцять першого липня страйк розпочався, як визначив комітет, у залізничних майстернях, а в наступні два дні, незважаючи на численні арешти, до страйку приєдналися робітники заводів: Південноросійського (нині «Ленінської кузні»), Гретера й Криванека (нині «Більшовика»), «Арсеналу», тютюнових фабрик, десяти друкарень та численних майстерень тощо. Словом, майже всі київські пролетарі повстали на боротьбу з царським урядом та капіталістами. І посипались екстрені телеграми в Київ від тодішнього міністра Плеве з вимогою за всяку ціну приборкати страйк і навіть вжити для цього військову силу. Так двічі біля залізничного депо й на Подолі близько дніпровської пристані царські сатрапи вжили зброю, внаслідок чого було вбито більше десяти робітників та кілька десятків їх поранено. І після цих розстрілів усе ж приєдналось до страйку ще багато підприємств. Можна сказати, що справді-таки майже всі київські робітники страйкували тоді, всього понад п'ятнадцять тисяч чоловік. Безумовно, цей страйк приголомшив весь царський уряд, і вісті про нього широко розкотилися по всій Росії.

Не могло це не відбитися й на настроях людей у Богуславі. Я саме тоді працював репетитором одного відсталого учня, а у вільний час брав участь у місцевому аматорському драматичному гуртку, в якому працював режисером Степан Васильович Васильченко. У гуртку брали участь кілька студентів —

Степан Васильович Васильченко

Якимович, Головківський та ін., а також дехто з міських службовців та навіть кілька чоловік з робітничої молоді. І на репетиціях до вистав щоразу виникали розмови про ті події, що відбувалися в Києві. Жваву участь у цих розмовах брав і Васильченко. Незабаром я дізнався від Головківського, що дехто з цих театральних аматорів ходить до таємного підпільного гуртка, який пізніми вечорами збирається досить далеко від центру, аж під лісом на робітничому передмісті — Богуславці. Очевидно, Головківський одержав од керівництва вказівку запропонувати й мені вступити в цей підпільний гурток. Я охоче погодився, і того ж вечора з учасниками гуртка пішов на Богуславку, і став потім постійно відвідувати його. Серед підпільників, крім Васильченка, кількох студентів і службовців, були здебільшого молоді робітники. А треба сказати, що в Богуславі тоді вже працювала невелика сукняна фабрика, ткацька майстерня хусток, кілька водяних та парових млинів, пивоварний, винокурний та маленький чавуноливарний заводи. Багато було і кустарів-чинбарів. Отож робітників і ремісників становило в містечку кілька тисяч, і серед них невпинно наростали революційні настрої, особливо серед молоді. Тому гурток і відвідувало близько трьох десятків чоловік. Робота в гуртку переважно полягала в тому, що спільно зачитували і з'ясовували зміст деяких брошур на революційні теми, зачитували також з прогресивних газет статті і повідомлення про бурхливі події в Києві та в інших містах. Після зачитань виникав, звичайно, палкий обмін думками, а в ньому часто брав участь Степан Васильович. Він не тільки робив певні роз'яснення, коли комусь з робітників ставало щось незрозумілим, а й

виступав іноді з цілими промовами. І варто сказати, що Васильченко виголошував промови досить палко, з великим піднесенням, так що важко було тоді і впізнати його,— людину в житті взагалі переважно спокійну й навіть мовчазну. Видно було, що він гаряче сприймає ті події, які розгорнулися серед робітничих мас у Києві. Одного разу він навіть вигукнув:

— Починається революція, товариші!

Він і промови всі свої починав саме цим рідко вживаним тоді словом: «Товариші!..»

Незважаючи на велику кількість учасників гуртка, що з конспіративного боку було небезпечним, місцева поліція не зачіпала нікого з них. Видно, нічогісінько не знала про існування гуртка, що збирався в такому глухому кутку, далеко від центру. Але раптом сталося так, що Степан Васильович не прийшов не тільки на збори підпільників, але навіть і на репетицію в аматорському драматичному гуртку. Коли наступного дня Голоківський зустрівся десь у місті з Степаном Васильовичем і запитав його, чому він не був в обох гуртках, Васильченко стиха сказав, що за ним невідступно стежить якийсь тип,— певно, шпигун, і хитнув головою в бік молодого білобрисого чоловіка, який одразу ж сховався за ріг будинку. Тип цей нахабно з'явився і на репетицію аматорського гуртка, але його зразу ж «провалили», цебто підійшли й заявили йому, що для них мерзенна діяльність його відома. А це завжди приводило до того, що викритий шпиг мусив тікати з того міста. І дійсно з того часу білобрисого не стало в Богуславі.

Васильченко дуже дякував тим, хто звільнив його від шпигуна, та все ж він не знав, хто саме звелів шпигунові стежити за ним,— чи пристав з села Потоки,

де раніше служив Степан Васильович учителем, чи місцева поліція з намови завідувача його школи та попечителя її, управителя богуславського удільного маєтку камер-юнкера Псьола. Пристав з Потоків ні-защо не міг забути, що Васильченко, коли служив у Потоках, надрукував у київській газеті про обурливі злочинні вчинки канцеляристів пристава, які ніби заарештовували за щось дівчат, а потім у канцелярії гвалтували їх. Цей пристав таки добився свого: Степана Васильовича за статтю у газеті звільнили з Потікської школи. Але досить пристойний для того часу інспектор шкіл Бутович перемістив його навіть у кращу матеріально Богуславську двокласну школу, в якій, крім звичайної казенної платні, вчителі одержували ще від удільного маєтку, що належав царській родині, та певну суму від відомства імператорського двора й уділів. Царська родина удавала, що вона начебто дбає про народну освіту. Тому-то й управитель удільного маєтку М. М. Псьол був попечителем Богуславської двокласної школи і завжди втручався в роботу її вчителів. А Васильченка він не любив за те, що той не плазував перед ним, як плазував перед камер-юнкером царського двору управителем Псьолом завідувач школи Верхолат. Виконуючи розпорядження попечителя школи Псьола та законовчителя її протопопа Ципріяновича, завідувач змушував учителів з перших чотирьох класів менше переводити своїх учнів до старших класів, а тому в останньому п'ятому класі залишалося з 50 учнів першого класу не більше десяти-дванадцяти. Та Васильченко рішуче відмовився робити це. Степан Васильович не тільки не погодився викладати за протопопа закон божий, а завжди робив відмітки в класному журналі, що уроку не

відбулося, і глузливо додавав: «Тихше їдеш, далше будеш». А одного разу навіть намалював карикатуру на законовчителя. Та й з самого завідувача школи він глузував, перекрутивши його прізвище. Це вкінєць обурило завідувача, який послав донос на Васильченка тому ж канівському інспекторові народних шкіл Бутовичу з просьбою звільнити вчителя дорученої йому школи Степана Панасенка, який «придерзостно» переінакшив його з діда-прадіда уроджене прізвище.

Все ж і після цього Бутович не звільнив Васильченка, а тільки порадив йому не дратувати завідувача школи й законовчителя. Тоді Псьол, Ципріянович і Верхолат подали скаргу на Васильченка вже самому київському губернатору, який був товаришем Псьола по училищу правознавства. Губернатор передав скаргу до директора народних шкіл, який дав наказ звільнити зовсім Васильченка із школи.

Довго після цього поневірявся Степан Васильович, навіть на Донбасі був заарештований «за участь у революційному русі». Про всі ці злигодні письменник розповідав мені уже в Києві, коли я відвідав його за радянських часів на Дорогожицькій (теперішній вулиці Мельникова). Він працював тоді в одній із київських шкіл і творчо розробляв методику викладання у трудовій радянській школі, а також правила поведінки учня. Та незабаром він тяжко захворів і кінєць кінєцем був перевезений швидкою допомогою в терапевтичний відділ Жовтневої лікарні. Здоров'я його все гіршало й гіршало. Я кілька разів з товаришами одвідав його в лікарні: Степан Васильович, ледве перемагаючи свої страждання, все ж привітно всміхнувся нам, почав був навіть розповідати про другу

частину свого нового твору про Тараса Григоровича Шевченка. Першу частину цього твору про дитинство великого Кобзаря він закінчив ще до хвороби, а тепер, лежачи в лікарні, очевидно, обдумував другу частину. Але задушливий кашель припинив його розповідь, і ми поспішили розпрощатися з цим чудовим письменником-демократом.

КИРИЛО ГРИГОРОВИЧ СТЕЦЕНКО

З Кирилом Стеценком я познайомився восени 1902 року. Русявий, круглолидий, з невеличким, трохи кирпатим носом і веселими, життєрадісними сірими очима, він одразу ж дуже сподобався мені. Не пам'ятаю вже тепер, хто нас познайомив, пам'ятаю тільки, що Стеценко незабаром, трохи заїкаючись, спитав мене:

— Я ч-чув, що ви начебто вірші пишете? Га?

— Та... пишу потроху,— зніяковіло відповів я, бо чомусь не любив признаватися в цьому. Надто ж молодий був тоді — всього дев'ятнадцять років мав. Та й Стеценкові у ту пору тільки двадцять перший пішов, хоч він уже був субрегентом композитора Якова Яценевича в михайлівському хорі й автором такого чудового твору, як «Гей, бурлако молоденький», та кількох романсів на тексти українських класиків.

— А може, щось і про-прочитали б мені? — запропонував він.

Трохи повагавшись, я прочитав йому кілька коротеньких віршів і щось схоже на невеличку поему про дівчину Оксану, яку полонили татари під час її шлюбу. Називалась ця річ «Полонянка». Вона, видно, сподобалась Стеценкові.

— Ото х-хороше було б з цієї речі лібретто опери створити? Га? — захоплено сказав він.— Чуд-чудово було б!

Після цього ми вдвох, самовпевнені юнаки, взялися гаряче до здійснення свого задуму. І ось так живо, ніби це тільки вчора було, спливає в моїй пам'яті: сидимо ми вдвох з Кирилом Григоровичем на Володимирській гірці високо над Дніпром і обмірковуємо сюжет опери «Полонянка». Ясний тихий осінній день; жовтень сипле на дерева золотом, багрянцем, бурштином; з дерев тихо спадає лист, а ми захоплено придумуємо сцену за сценою...

Уже наступного року було готове все лібретто опери, а також і музика до першої дії. І от ми з Кирилом Григоровичем вирішили піти до Михайла Петровича Старицького, щоб показати йому свою роботу. Я й раніше не раз уже бував з своїми віршами у Старицького в його квартирі на Мар'їнсько-Благовіщенській (теперішній вулиці Саксаганського). І от, незважаючи на хворобу, дуже уважний завжди до початківців, Михайло Петрович не тільки охоче прийняв нас, але й послухав кілька уривків з опери, які програв йому на роялі та проспівав Кирило Григорович.

Пам'ятаю, що на старого письменника справило добре враження те, що він почув, особливо дует головних героїв опери — Миколи й Оксани, співи дівчат та дума кобзаря. Михайло Петрович навіть змахнув сльозу, обняв і поцілував Стеценка...

Пригадую також постановку першої дії опери «Полонянка» в тодішньому Народному домі на Лук'янівці. Роль Миколи виконував тенор Макавейський, кобзаря — баритон Ліхнякевич, якому й присвятив Стеценко «Думу кобзаря», а партію Оксани співала відома тодішня оперна співачка Калиновська.

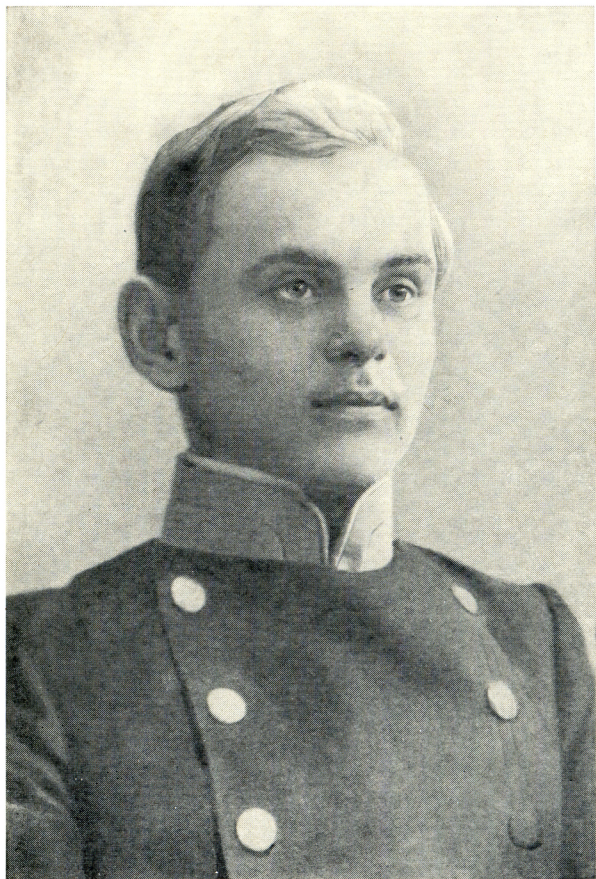
Хоч оркестр і хор були дуже малі, але публіка, яка переповнила зал, із захопленням зустріла виставу і по закінченні її палко вітала Кирила Григоровича.

Незабаром я виїхав на село працювати народним учителем. А коли за кілька років повернувся до Києва, то вже не застав тут Стеценка. Але ще кілька разів бачився з ним. Був навіть на його весіллі в селі Лобачеві на Таращанщині — з усіма весільними співами та народними українськими звичаями.

Яких тільки пісень не співали на весіллі — і суто народних, і створених на фольклорній основі самим Стеценком.

Кирило Григорович замолоду був надзвичайно життєрадісний, веселий, любив дружнє товариство, і сам, хоч і трохи заїкався, а все ж дуже дотепно розповідав різні історії. Я не кажу вже про те, що де б він не був — там неодмінно лунала музика. Любив він також розповідати про своє раннє дитинство. Народився Стеценко у селі Квітках на Канівщині в сім'ї сільського маляра-іконописця, який в старих церквах відновлював іконостаси. Малий Кирилко не раз допомагав батькові, а, підрісши й навчившись малювати, на канікулах і сам лазив по риштуваннях. Одного разу він упав досить з висока і, забивши ногу, закричав:

— Ой, здається, я ногу собі зламав!..

Кирило Григорович Стеценко

— Що б ти не зламав, все одно відрахую!—гукнув підрядчик, в якого Кирило Григорович працював разом з своїм батьком.

Батькове малювання в церквах і спричинилося до того, що Стеценко потрапив спочатку в Софіївське духовне училище, а потім і в семінарію. Якийсь благочинний, задоволений роботою старого Грицька Стеценка, допоміг йому влаштувати сина в Софіївську бурсу. А співаючи в хорі Михайлівського монастиря, Кирило Григорович мав там повне утримання.

Востаннє бачились ми з Кирилом Григоровичем у серпні 1918 року в Києві, коли я повернувся сюди з кавказького фронту. Ми зайшли тоді з Стеценком до студентської кав'ярні на розі Володимирської та вулиці Толстого і там у теплій товариській бесіді просиділи мало не три години, пригадуючи і наші юнацькі роки, і спільну працю...

Несподівано зайшов у кав'ярню кремезний, досить високий молодий чоловік.

— А! Чумак! — крикнув Стеценко.— Сідайте до нас,— і коли молодий чоловік підійшов, Кирило Григорович, як завжди, трохи заїкаючись, сказав мені:

— Знаєте, ця людина чу-чудові вірші пише. Я навіть хочу м-музику на них створити...

— Ну, які там чудові вірші! — зніяковів молодик і так спаленів, що я аж тепер тільки побачив, який він юний.

— Далєбі, зовсім ч-чудові! Ану лиш, чи немає їх у вас з собою? Га? — спитав Стеценко.

— Та... та є дещо. Але... чи зручно буде тут? — і юнак озирнувся.

Справді, у кав'ярні було чимало народу. З'явилися навіть кілька молодчиків з так званої сердюцької

дивізії, набраної гетьманом з куркульських синків.

— А справді не гаразд отут,— погодився і Кирило Григорович.— Ходімо тоді до грека. В нього вдень буває негусто народу.

За кілька хвилин ми вже сиділи у відомій тоді студентській пивничці, яку тримав близько університету якийсь спритний грек. Народу тут справді тоді було дуже мало, а в одній бічній кімнатці і зовсім нікого. Нам подали туди пива, овечого сиру й хліба. Тільки після наполегливих запрошень Стеценка Василь Чумак вийняв з кишені своєї одежини, схожої на військову тужурку, кілька дрібно списаних папірців і спочатку глухо та навіть, пригадую, якось невиразно став читати окремі вірші. Але що далі, то все краще читав юнак. Та й поезії так захопили нас, що Стеценко зовсім розчулився і навіть крізь сльози промовив:

— Го-голубчику, та це ж просто м-музика сама! От якби тут було піаніно! Вірші самі на музику просяться...

Не пригадую тепер — з того часу минуло понад сорок років,— чи був серед прочитаних віршів Чумака його славнозвісний «Червоний заспів». Пам'ятаю тільки, що справді поезії були надзвичайно музичні і разом з тим насичені революційним запалом.

З дальшої бесіди я довідався, що поет приїхав з Чернігівщини, з містечка Городня, на кілька днів, щоб розвідати про вступ до вищої школи. Але тодішнє життя Києва, наповненого за гетьмана німцями-окупантами та всякими аристократами — біженцями з Петербурга, справило на нього неприємне враження.

Стеценко теж скаржився:

— К-кому потрібна наша українська музика? Гетьманові, який і слова не вміє сказати по-українському, чи, може, великим князям, що збіглися сюди під захист німецьких багнетів? Га?..

Вийшовши на вулицю, ми довго йшли втрюх, жваво розмовляючи про той страхітливий стан, в якому перебував тоді наш Київ.

Другого дня після отої зустрічі я, уникаючи служити в будь-якій тодішній гетьманській установі, виїхав до міста Богуслава, де й почав працювати вчителем української гімназії. З того часу я вже ніколи не бачив Стеценка, але пам'ять про дорогого мені Кирила Григоровича житиме в мені завжди.

Житиме Стеценко завжди і для всього українського народу. Його музична спадщина, пройнята чудовими пісennими скарбами народної творчості, ніколи не вмере, не загине!

ОЛЕКСАНДР ПИЛИПОВИЧ МИШУГА

Мені пощастило неодноразово бачити й слухати славетного українського співака й громадського діяча Олександра Пилиповича Мишугу. Вперше я побачив його ще в кінці минулого століття, а саме в листопаді 1898 року на урочистому святкуванні столітнього ювілею «Енеїди» І. П. Котляревського. Як уже згадувалося, відбувся цей знаменний ювілей у Літературно-артистичному товаристві, бо провадити такий вечір не дала дозволу царська влада ні в обох тодішніх київських театрах — Соловцовському та Бергонье, ні в колонному залі купецького зібрання. Взагалі за наших радянських часів навіть важко уявити собі, після яких довгих і настійних клопотань, що доходили аж у Петербург до міністра внутрішніх справ, дістали нарешті лише такий обмежений дозвіл. Все ж цей вечір перетворився на справжнє свято української культури.

На цьому вечорі виступив і вже відомий тоді оперний співак Олександр Пилипович Мишуга з цілим

рядом чудових творів, захоплено зустрінutih усіма в залі. Особливо збереглося в пам'яті гарне виконання співаком Шевченкового вірша «Огні горять» у музичному оформленні М. В. Лисенка.

Варто відзначити, що в Києві саме тоді не було оперного театру, який за кілька років перед тим згорів і був наново збудований лише на самому початку ХХ століття. Виходить, що Олександр Пилипович не працював того часу в Києві, приїхав сюди з-за кордону спеціально для того, щоб виступити на столітньому ювілеї «Енеїди», який одночасно був ювілеем взагалі всієї нової української літератури. Таким палким українським патріотом був О. П. Мишуга, так гаряче завжди відгукувався він на всі більш-менш видатні події в житті українського народу!

Трохи згодом, уже на початку 900-х років, я побачив цього славнозвісного співака на оперній сцені в ролі Йонтека в опері Монюшка «Галька». Всі київські газети відзначали тоді, що кращого, ніж у виконанні Мишуги, Йонтека досі не було. Та на мене ще більше враження справив Олександр Пилипович у ролі Ленського з опери «Євгеній Онєгін» П. І. Чайковського. А треба сказати, що у ті роки не раз гастролював у Київському оперному театрі Л. В. Собінов. Отож я мав насолоду почути в ролі Ленського і цього чарівного співака й артиста. Я не збираюся порівнювати обох цих співаків з їхніми пречудовими голосами — тенорами. За все своє довге життя я кращих від них не чув. Але все ж можу сказати, що виконання Мишугою ролі Ленського справило на мене таке ж могутнє й незабутнє враження, як і виконання цієї ролі Собіновим.

Та діяльність О. П. Мишуги не обмежується тільки тим, що він як оперний та концертний співак чарував своїм чудовим голосом та видатною майстерністю численних слухачів. Велика заслуга Олександра Пилиповича ще і в тому, що він зразу ж прийшов на допомогу засновнику першої української музичної школи М. В. Лисенкові і разом з ним, починаючи з 1904 року, виховав у цій школі, що містилася на Підвальной вулиці в будинку № 15, цілу плеяду видатних співаків, які потім працювали не тільки на Україні, але й скрізь по Росії, а також і у Великому театрі в Москві.

Я добре пам'ятаю, як саме заснувалася музична школа М. В. Лисенка. Як відомо, в грудні 1903 року відбувся ювілей 35-річної музичної діяльності Миколи Віталійовича. Ще заздалегідь до ювілею серед шанувальників народного композитора було зібрано особисто для нього досить значну суму грошей, щоб придбати йому дачу. Але Микола Віталійович не побажав узяти собі ці гроші, а на них відкрив музичну школу, в якій чимало із слухачів було звільнено зовсім від плати за навчання. І от у цій школі за порівняно невелику платню почав Олександр Пилипович Мишуга передавати своє видатне мистецтво обдарованій молоді. Світлу й незабутню пам'ять залишив він у своїх учнів. Бувши вимогливим у навчанні, Олександр Пилипович разом з тим надзвичайно чуйно ставився до учнів, добре знав їхні потреби й інтереси. Од викладачки тієї ж музичної школи Марії Михайлівни Старицької та відомого композитора Кирила Григоровича Стеценка мені довелося почути кілька цікавих висловлювань Мишуги щодо самої техніки мистецтва співів. Він завжди радив своїм учням, щоб вони що-

денно робили голосові вправи, але обмежували їх певним часом і, крім того, не напружували голосових зв'язок.

«Для того, щоб грати на скрипці,— казав він,— треба так само працювати щоденно, але коли порвуться струни на скрипці, їх можна замінити новими. Зіпсованих же людських голосових зв'язок нічим не можна замінити».

Говорячи це, він завжди посилався на трагічну долю українського співака Павла Кошиця, про якого мова йшла в одному з попередніх нарисів.

Перебуваючи в Києві, Олександр Пилипович брав найдіяльнішу участь в українському громадському житті. Не говорячи вже про свою близькість з Миколою Лисенком, він був у дуже хороших стосунках з родиною Косачів, особливо з Ларисою Петрівною — Лесею Українкою. Треба зазначити, що Мишуга ще в попередні відвідування Києва зблизився з родинами Лисенків, Старицьких, Косачів. Добре знайомий він був і з друзями Лесі Українки, марксистами Сергієм Костянтиновичем Мержинським, Павлом Лукичем Тучапським, Іваном Івановичем Щорбою, Борисом Львовичем Едельманом, Вірою Григорівною Крижанівською-Тучапською. Мій добрий знайомий, один з членів київської соціал-демократичної організації Микола Андроникович Снігульський, який за участь у московському повстанні в 1905 році був засланий до Сибіру в Нерчинську каторжну тюрму, де й загинув від туберкульозу, розповідав мені на початку 900-х років, що Олександр Пилипович Мишуга не тільки був знайомий з тодішніми провідними київськими марксистами, а й сам брав активну участь у революційній діяльності. Особливу допомогу київ-

ській марксистській групі виявив Мишуга тим, що, часто наїжджаючи з Львова до Києва, він привозив сюди з-за кордону різну нелегальну літературу, іноді й ленінську газету «Искра». Робив він це, обмотуючи себе газетними аркушами. Та й на прикордонних митницях до Мишуги ставились як до славнозвісного співака і, не підозрюючи в ньому революційного діяча, зовсім поблажливо перевіряли його багаж. Привіз він одного разу від Франка та Павлика і відому «Ерфуртську програму», що за відсутністю інших кращих посібників по марксизму деякий час пророблялася в київських марксистських гуртках.

Крім суто революційної літератури, Олександр Пилипович привозив чимало виданих за кордоном забронених українських книжок таких, як «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», твори Івана Франка, «Літературно-науковий вісник» тощо.

Вважаю за потрібне сказати, що Олександр Пилипович безмежно любив Україну, був відданим, вірним її сином. Він мав серед росіян численних друзів, таких, як Шаляпін, Соловцов, Купрін.

Пригадую із слів Марії Михайлівни Старицької про такий випадок з Мишугою, який стався з ним у Кисловодську. Якось він чи гастролював там, чи лікувався нарзанними водами, вільного часу зайшов до Федора Івановича Шаляпіна на його власну кисловодську дачу в Ребровій Балці. За дружньою розмовою вони сиділи вдвох на веранді. Раптом почувся спів української народної пісні. Виявилося, що це співали терські дівчата з сусідніх станиць, які працювали в садку. Дуже зацікавлені цим українським співом дівчат аж на Кавказі, Мишуга й Шаляпін піді-

Олександр Пилипович Мишуга

йшли до них і почали запитувати, від кого вони навчилися співати українських пісень.

— Від наших матерів,— відповіли дівчата.

— Он воно що! — розповідав потім Мишуга.— Це ж нащадки тих двадцяти тисяч українських дівчат — отого так званого дівочого набору ще за цариці Катерини, коли з України відірвали з родин двадцять тисяч молодих дівчат і погнали пішки аж до передгір'їв Кавказу, щоб віддати їх заміж за терських неодружених козаків... І от зберегли ці дівчата свою рідну мову, свою пісню і передали дочкам, онучкам і правнучкам...

Закінчуючи розповідати Марії Михайлівні про це, Олександр Пилипович додав:

— Отака-то наша співоча Україна — співає від Закарпаття й до самих Кавказьких гір! Отака-то наша славетна пісня: не вмре — не загине. От де, люди, наша слава, слава України!..

І одним із славетніших українських співаків був, безперечно, Олександр Пилипович Мишуга.

МИКОЛА КОРНИЛІЙОВИЧ ПИМОНЕНКО

Звидатним українським художником Миколою Корнилійовичем Пимоненком я познайомився на початку нашого століття завдяки композиторові Кирилові Стеценку. Якось Пимоненко, зустрівши останнього на концерті хору Лисенка, запросив Кирила Григоровича до себе. Стеценко, з яким ми саме тоді працювали над лібретто опери, мав за плечима всього 22 роки. Хоч він уже був автором кількох відомих пісень і романсів, проте вагався йти наодинці до такого загальноновизнаного художника й запросив до компанії мене.

Справді, Микола Корнилійович створив, починаючи ще від середини вісімдесятих років, цілий ряд чудових, із глибоким соціальним змістом, реалістичних картин: «Жнива», «Плугатар», «По воду», «Суперниці», «Останній промінь», «Рекрути», «У похід» та інші. Я був ще молодший за Стеценка, а все ж бажання побувати в студії прогресивного художника-

передвижника перемогло нерішучість — і ми вдвох вирушили в гості. Та побоювання, що нас можуть прийняти з холодком, враз немовби весняним вітром розвіяло. Микола Корнилійович дуже гостинно, тепло прийняв нас на великій скляній веранді, що влітку, очевидно, правила йому за майстерню.

Передусім нам впала в очі надзвичайно приємна зовнішність Пимоненка. Вищий середнього зросту, доволі стрункий, з великими виразними темними очима, невеличкими закрученими вгору вусами й підрізаною клинчиком борідкою, він був дуже ошатно, не домашньому одягнутий. Взагалі Микола Корнилійович, коли б і де я не зустрів його потім, завжди з якоюсь чисто художньою витонченістю носив звичайний костюм.

Там же, на веранді, ми застали того разу старого сліпого чоловіка з кобзою в руках. Біля кобзаря стояв похмурий хлопчак — поводитир його. Другий хлопець сидів трохи осторонь і справив на нас хороше враження своїми розумними вдумливими очима. Стеценко не втримався і спитав художника: невже це аж два хлопці водять незрячого музику?.. Микола Корнилійович відповів, що він першим отим хлопчиком-поводирем незадоволений і тому знайшов на Житньому базарі іншого, цей більше пасує до задуманої картини. Господар виїняв гроші, заплатив дідусеві з помічником і провів їх через садок на вулицю, а другого хлопчика залишив у себе. Ми з Стеценком зніяковіли, дорікаючи собі, що перешкодили художникові малювати. Але Микола Корнилійович, повернувшись на веранду, заспокоїв нас:

— Бачите, в чому справа, — сказав він, — я вже давно шукаю для своєї картини «Перебендя» натур-

щика, який хоч приблизно був би схожий на отого Шевченкового кобзаря, і, на жаль, не знаходжу такого, який цілком задовольняв би мене. Мій друг Щербатівський прислав з Переяслава сліпого кобзаря. З першого погляду дідусь сподобався мені, тільки сірий, похмурий, якийсь зовсім не виразний поводир не викликав захоплення. Я цілий ранок проблукав на Житньому базарі, шукаючи підхожого хлопця, та ніби знайшов-таки. Правда, чудовий хлопчина?.. Але, повернувшись з ним додому, я розчарувався в сліпцеві. Ні, далеко йому до шевченківського перебенді! Отож, друзі мої, іноді вдивляєшся в когось, хто тебе дуже зацікавить, а коли добре придивишся, побачиш, що немає в ньому тої живої іскорки, яка потрібна тобі. Я думаю, Кириле Григоровичу, що так само і в музиці: ви то знаходите щось, то губите, га?

— Так, так! — жваво підхопив Стеценко.— Іноді враз усього тебе до самого серця пройме, а потім відчуваєш: ні, не те, не вдається передати в звуках усе, що хотів би...

До речі, художник так і не відтворив задуманого ним образу Перебенді — певно, не знайшов відповідного типуажу.

Нарешті Микола Корнилійович запросив нас до своєї майстерні й показав кілька нових праць. Особливо вразила нас тоді ще не закінчена картина «Ярмарок».

Незабаром після відвідання Пимоненка я виїхав на село. Тільки аж восени 1907 року мені пощастило вступити до університету, і я повернувся до Києва. І от одного разу — вже, здається, 1909 року — на виставці Товариства передвижників я побачив картину «Суперниці», або «Біля криниці», і дуже довго стояв

перед нею, зворушений майстерним виконанням та ще більше — соціальним її змістом. Художник змалював досить гарну й добре вбрану дочку сільського багатія. Вивівши корову до криниці напувати, вона кокетливо всміхається до вродливого парубка. А той, взявшись у боки, залицяється до багатійки. Все це з невимовним болем в очах спостерігає вбога й негарна обличчям друга дівчина.

І в українській, і в російській пресі картина дістала схвальну оцінку. Відомий рецензент газети «Киевская мысль» Яблоновський писав про неї: «Пимоненко в цій картині не тільки відобразив звичайні ревності одної дівчини до другої, а й заглибився в соціальну нерівність між ними, заглибився в розшарування на селі на заможних і бідноту. І можна тільки дивуватися з того, що художник, народившись у Києві і майже весь час живучи у великому місті, так ґрунтовно обізнаний з життям простих сільських людей, так виразно передає їхні турботи й переживання».

Справді, Микола Корнилійович, син міського різьбярка по дереву, майже все своє життя, за винятком кількох років навчання в Петербурзькій Академії мистецтв, провів у Києві.

Хоч треба сказати, що Пимоненко, будши ще юнаком, дуже часто їздив разом з батьком по селах. І його спостережливе око вже тоді побачило на селі багато цікавого і суперечливого, а ставши художником, він кожного літа виїжджав на село. Часто гостював там у відомого збирача української старовини Василя Тарновського. Отож чудово розумів він і тонко відчував радощі й болі рідного йому українського селянства. Видатний майстер пензля відображав і веселі події в житті хліборобів — «Весілля», «Свати»,

«Святочне гадання», і їхню важку працю — «Жнива», «Плугатар», «Косовиця сіна», «По воду», і суто драматичні сцени — «Рекрути», «У похід», «Жертва фанатизму». Художник ніжно любив селянську дітвору і присвятив їй кілька своїх творів: «Брід», «Останній промінь», «Перед грозою».

Над останньою річчю варто, на мою думку, спинитись. Автор поставив свою героїню не тільки в рамки картини, а й у суворі рамки життя. Мала дівчинка — напівдитина жене додому отару овець, коли насувається страшна гроза. Пастушка не лише боїться самої грозової стихії, вона ще заздалегідь тремтить перед хазяїном, бо відповідає за кожну овечку. Це одна з тих доньок вбогих селян, які вже з восьмидесяти років починали пасти чужі вівці.

Будучи народним сільським учителем, я знав багато отаких дівчаток і хлопчиків. Вони працювали всю весну, літо й осінь у багатіїв і запізнявались на кілька тижнів до школи. І треба було бачити сльози на очах дітлахів, коли вчителі змушені були відмовляти їм не тільки через запізнення, а й тому, що вже ніде було сісти. Мені доводилось садовити їх навіть біля вчительського столика та вікон, щоб тільки не відсилати додому.

Вже за одне це художнє полотно, яке так гостро й з такою людяністю викривало соціальну нерівність у тодішньому селі, варто назвати Пимоненка нашим народним художником. І не випадково про картину «Перед грозою» дуже схвально відгукнувся видатний російський критик Стасов.

Нарешті скажу кілька слів про картину «Гопак», причому скажу словами тодішньої французької про-

гресивної газети «Peuple»¹. Річ у тому, що картина, виставлена 1908 року в Парижі, одержала там першу золоту медаль. Так ось що писала тоді «Peuple»: «У цьому шаленому, повному експресії й життя танку немовби виявилася вся історія волелюбного і разом з тим надзвичайно хороброго малоруського народу, який у довголітній жорстокій боротьбі з іноземцями відстояв свою незалежність, який не тільки вміє хоробро боронити себе, але вміє так само нестримно веселитися»...

Треба зазначити, що крім великого скарбу, який вклав Пимоненко в культурний доробок свого народу як художник, він багато зробив як педагог, працюючи в Київській рисувальній школі. Його учні — це згодом видатні українські художники Олександр Мурашко, Фотій Красицький, Григорій Світлицький. Як згадував Ф. Красицький, Микола Корнилійович орієнтував їх на реалістичне, правдиве відтворення життя, підкреслював, що тільки прийнята соціальним змістом картина може мати певну значимість.

Пимоненко був великим другом Репіна. Ілля Юхимович тепло ставився й до нього самого, і до його творчості. Вони часто зустрічалися у відомого мецената й збирача української старовини Василя Тарновського, іноді навіть довгенько гостювали там і працювали над новими полотнами. Адже Репін походив з Чугуєва, Харківської губернії, і не тільки добре знав українську природу та людей, а й сам часто відтворював їх на своїх полотнах. Це об'єднувало його з Миколою Корнилійовичем.

¹ «Народ» (франц.).

З приводу передчасної смерті свого друга Ілля Юхимович, сумуючи, написав: «Яка втрата для «Передвижної». Він був істинний українець: не забуде його край за правдиві й милі, як Україна, картини». Ці слова великого російського художника справдилися цілком. Україна шанує Миколу Корнилійовича Пимоненка як одного з найкращих своїх живописців, що добре послужив народові.

ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ МУРАШКО

Видатний український художник Олександр Олександрович Мурашко, учень Іллі Юхимовича Репіна, народився в сім'ї майстра іконописних робіт і вже з дитинства жив у оточенні живописців. Навчаючись у Київській рисувальній школі свого родича — художника Миколи Івановича Мурашка, він виявив там неаябикі творчі здібності. Його учнівські роботи привернули увагу відомого на той час мистецтвознавця Андріана Вікторовича Прахова, який очолював з 1885 по 1895 роки роботи з внутрішнього оздоблення київського Володимирського собору, де працювали визначні майстри пензля — Васнецов, Врубель, Нестеров, Котарбінський, Пимоненко та інші. Прахов показав малюнки Олександра Васнецову і Нестерову. Розглянувши їх, обидва художники відчували в юнака справжній талант і умовили батька дозволити йому вступити до Петербурзької Академії мистецтв.

1894 року О. Мурашко став студентом Академії, а незабаром у числі найобдарованіших учнів її потрапив до майстерні Іллі Репіна, де в цей час навчалися такі видатні художники, як Кустодієв та Малявін. Разом з усіма і за безпосередньою участю Репіна молодий митець працює над картиною «Постановка натури в майстерні І. Репіна». В Академії Олександр Олександрович написав кілька картин: «Дівчина в червоному капелюсі», «Портрет юнака за читанням книжки» та ін., на які схвально відгукнулися фахівці.

І. Репін, вважаючи Мурашка одним з найобдарованіших своїх учнів, дозволив йому самостійно знайти тему для програмної картини. Юнак обрав близький своєму світоглядю сюжет — «Похорон кошового». Ілля Юхимович, який сам походив з України і в своїй тематиці не раз звертався до українських сюжетів, охоче схвалив задум свого учня. Щоб створити цю програмну картину, О. Мурашко їде до Києва, де йому для центральної постаті в картині позував Михайло Петрович Старицький.

Картина привернула увагу ради Академії,— Мурашкові не лише надали звання художника, а й відзначили подорожжю за кордон. Він побував тоді в Італії, Німеччині, Парижі, де вивчав техніку видатних світових майстрів пензля, створив ряд картин. Цікаві його полотна з життя Парижа: «Біля кафе», «Парижанки», «На вулицях Парижа», «Кафе» тощо. В Мюнхені він учився у А. Ажбе.

Повернувшись до Петербурга, а потім до рідного Києва, Олександр Олександрович стає членом Товариства передвижників, а також організовує Товариство київських художників. Віддаючись громадській роботі, митець водночас багато працює і над влас-

ними творами, з яких найбільше уславився він чудовими реалістичними портретами. В портретах О. Мурашка вражає не лише велика схожість з оригіналом, а й уміння розкрити внутрішнє ество відображеної особи. Його найкращі портрети Дитятиної, Крюгер-Прахової, Драгомирової, яку відобразив художник в українському одягу, а також портрет Миколи Мурашка та автопортрет. Як цінували сучасники портретне мистецтво Олександра Олександровича, видно з такого прикладу, про який розповідали і Марія Михайлівна, старша дочка Михайла Петровича Старицького, і стверджував потім це зі слів самого художника К. Г. Стеценко. Ще в бутність студентом Академії мистецтв Олександр Олександрович здобув визнання і самого І. Ю. Рєпіна, і своїх товаришів, як дуже здібний портретист. Про це якось довідалися в царському палаці, і матір царя Миколи II Марія Федорівна раптом забажала, щоб портрет її змалював студент Олександр Мурашко. З відповідною пропозицією до Академії мистецтв, власне, до самого Рєпіна, і з'явився міністр двора. Рєпін покликав свого студента і заявив йому про бажання цариці. Але О. Мурашко навідріз одмовився від «великої честі» малювати портрет матері царя, звертаючи на те, що він ніби заїкається, і не знає, як себе тримати у царському палаці, а головне — боїться не догодити такій «високій особі». За допомогою Іллі Юхимовича, який цілком зрозумів причину відмови Мурашка, студент дістав відрадження до Києва створити програмну картину і зразу ж зник з Петербурга. Отож бажання Марії Федорівни і не здійснилося.

Взагалі Олександр Олександрович не гнувся ні перед царицею, ні перед мільйонерами. Він рішуче

відмовився від грошових послуг Терещенка, не захотів працювати у Київській рисувальній школі, де заправляли мільйонери Ханенки. Цим і пояснюється те, що він вирішив організувати свої власні курси живопису. Київський магнат Терещенко, дізнавшись про високе обдаровання О. О. Мурашка, запропонував митцеві за свій кошт закордонне відрядження в Італію, Туніс і Алжир, ставлячи умову, щоб художник віддав усі зроблені там зарисовки у власність мільйонерові. Повернувшись з цього відрядження, О. Мурашко знову одержує подібну пропозицію від Терещенка. Але митець категорично відмовляється, не бажаючи опинитися в повній залежності від нього. Це викликає схвалення київських художників та мистецтвознавців. Мурашка запрошують викладати малювання в Київській художній школі Академії мистецтв. Він спочатку погоджується, та незабаром, переконавшись, що там господарюють меценати, які дали кошти на відкриття цієї школи: Ханенко Богдан Іванович і особливо його дружина Варвара Миколаївна, Мурашко відмовляється і відкриває спеціальні рисувальні курси. Тут він починає викладати малювання разом з художницею Г. А. Крюгер-Праховою на колишній Інститутській вулиці в будинку № 18. Курси зажили великої популярності далеко за межами нашої країни. Якось один з київських художників приїхав до Мюнхена, щоб удосконалити свою майстерність у відомого митця Франца Штука, але той йому відповів: «Навіщо вам їхати вчитися до нас, коли в Києві є такий видатний майстер живопису, як Олександр Мурашко».

Крім портретів, художник залишив кілька жанрових картин. Серед них найвідоміші — «Карусель»,

«Селянська родина», «Продавщиці квітів», «Пралі». За «Карусель» О. Мурашко здобув на виставці у Мюнхені золоту медаль.

З 1915 року він почав виставляти свої роботи на виставках передвижників, а через рік був уже дійсним членом Товариства художників-передвижників. Олександр Олександрович часто відвідував український клуб, був у дружбі з композитором Кирилом Стеценком, художниками Фотієм Красицьким, Федором Кричевським, з письменницею Любов'ю Яновською та поетом Олесем.

1919 року О. Мурашко з радістю сприйняв прихід на Україну радянської влади і хотів працювати в Народному комісаріаті освіти, але його життя безглуздо обірвалося від руки бандитів.

Український народ не забув свого щедро обдарованого майстра живопису і завжди з радістю зустрічається з його життєтвердим мистецтвом.

КИЇВСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КЛУБ

Українського зібрання чи принаймні клубу в 90-х роках минулого століття не було в Києві, та й не могло бути. Навіть слова «український», «Україна» офіційно за того часу замінювалися словами «малоросійський», «Малоросія». Лише за одне вживання української мови, що її тоді здебільшого царські урядовці звали «мужичою мовою», учнів звільняли з гімназій і шкіл, як за щось дуже злочинне. Відсутність українського клубу в деякій мірі замінювало Київське літературно-артистичне товариство. В ньому, як уже згадувалося раніше, на українських вечорах, крім відомого лисенківського хору, іноді виступали корифеї українського театру Микола Садовський і Панас Саксаганський, які мали чудові баритони і з великим почуттям та майстерністю виконували українські пісні й думи. Співав там зрідка і славнозвісний оперний артист Олександр Пилипович Мишуга, декламував надзвичайно майстерно Шевчен-

кові вірші Михайло Петрович Старицький та кілька разів виступала з доповідями на літературні теми Леся Українка. І в це товариство на українські «четверги» пливом пливла тодішня молодь.

Але з початком столипінської реакції, після революції 1905 року, Літературно-артистичне товариство за свою прогресивну діяльність було 1906 року закрито. Потім організовано було товариство «Боян», але й воно, на жаль, уже через чвари між своїми організаторами теж незабаром припинило існування. І українська громадськість цілком позбулася можливості мати своє приміщення, в якому хоч зрідка чутно було б українське слово та відбувалися б там українські музичні й літературні вечори.

Ось тоді знову взявся з властивою йому енергією Микола Віталійович Лисенко до здійснення давньої своєї мети утворити українське громадське зібрання або хоч би клуб. І за активною допомогою Миколи Садовського та декого ще з прогресивної української громадськості Лисенко добився-таки від вищої київської адміністрації дозволу на відкриття клубу. Маючи досить скромні кошти, найняли приміщення для клубу хоч і в центрі, на Володимирській вулиці, але в напівпідвальному поверсі будинку № 42, в якому міститься тепер видавництво «Дніпро».

До клубу вели тоді двері прямо з вулиці поруч з теперішніми східцями в будинок. Майже половину нижнього поверху займало головне приміщення — зала клубу, яка містилася під склепінням, що підтримувало тоді тільки два поверхи. Обабіч коридора в чотирьох досить просторих кімнатах збиралися різні секції клубу: літературно-драматична, музично-хорова, лекційна, бібліотечна.

Очолив раду клубу, звичайно, Микола Віталійович Лисенко, а членами ради стали Марія Михайлівна Старицька, Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач), Олесь (Олександр Іванович Кандиба)...

Хотів був пробратись до ради клубу і Сергій Єфремов. Але проти його кандидатури різко виступив Микола Віталійович та рішуче підтримала Лисенка Ольга Петрівна Косач, яка добре знала про дуже негативне ставлення своєї дочки Лесі Українки до цього махрового націоналіста. Єфремов згодом не раз мстився за це різними наклепами на діяльність клубу.

На відкриття клубу, яке відбулося тільки аж у 1908 році, Лисенко спеціально написав твір для фортепіано «На вхідчини». І незабаром ожило життя в клубі. Щоп'ятниці відбувалися тут літературні вечори, а суботами та неділями — музично-хорові. Не раз улаштовувалися навіть камерні концерти з участю викладачів музичних шкіл і солістів київського симфонічного й оперного оркестрів. Виконувалися музичні твори російських, зарубіжних композиторів. Виступали також співаки опери та театру Садовського. Звичайно виступав із співами і сам Микола Карпович, який так чудово виконував українські пісні та думи. Брали участь у літературних вечорах з художнім читанням і артисти Соловцовського театру. Взагалі на запрошення Миколи Віталійовича ніхто з артистичних сил Києва ніколи не відмовлявся безплатно виступати на маленькій естраді українського клубу. І тільки на той випадок, коли артисти були зайняті, виступали студенти старших курсів Лисенкової музично-артистичної школи. Часто відбувалися в клубі і концерти та літературні ранки для дітей, а в них здебільшого

брав участь і сам Микола Віталійович, який дуже любив малечу. Організований був і молодіжний спортивний гурток. Для нього придбали спеціальне спортивне приладдя, і в гуртку безплатно працював знайомий Лисенка лікар — знавець спорту.

Словом, життя в клубі налагодилось немовби й зовсім добре. На літературних та музичних вечорах клуб був переповнений і студентами, і взагалі молоддю. Для всіх відвідувачів завжди відкрита була читальня, а також і українська бібліотека. Я сам, буди ще студентом, завжди користувався і бібліотекою, і газетами в читальні клубу.

Та й у клубі можна було зустрітися не тільки з тодішніми київськими письменниками та громадськими діячами. Наїжджали сюди письменники й з інших міст. Тож у квітні 1909 року, приїхавши в Київ на похорони свого друга Петра Антоновича Косача, завітав до українського клубу Іван Якович Франко. Він уже тоді був хворий, навіть руки в нього погано діяли, а все ж великий письменник, як сам він висловився, не міг не завітати до київського літературно-музичного вогнища, яким був тодішній український клуб. Сюди кілька разів заїжджав Михайло Михайлович Коцюбинський, повертаючись після своїх подорожей на острів Капрі до Максима Горького, і завжди розповідав членам клубу про свої враження від подорожі та особливо від розмов з Горьким.

Тут же, в цьому клубі, Михайло Михайлович докладно розповів про свою подорож з Гнатюком в Карпати, про гуцулів, їхні звичаї, побут, пісні та чудову карпатську природу. На цій доповіді був присутній поет Олесь (Олександр Кандиба), який, добре пригадую, ретельно занотував доповідь Коцюбинського і

ставив йому потім численні запитання. Незважаючи на певну втому після довгої доповіді, Михайло Михайлович охоче відповідав Олесеві на кожне його запитання про Гуцульщину. Взагалі самого Коцюбинського, очевидно, дуже захопили його нові враження, і він ніби доволі бадьоро почував себе, навіть вигляд мав начебто здоровий. І ніхто тоді не здогадувався, що він уже був тяжко хворий. Тема про Гуцульщину так піднесла його, що він, як відомо, на цю тему написав повість «Тіні забутих предків». Та й Олесь під впливом Михайла Михайловича і сам їздив на Гуцульщину і чимало потім у своїй творчості наслідував Коцюбинського.

До цього клубу, проїжджаючи через Київ з далеких країн, майже завжди хоч на короткий час заходила з матір'ю і Леся Українка.

Але не все ладилось в житті українського клубу. Не раз і Микола Віталійович Лисенко, і навіть уся рада клубу одержували зауваження від таких «ширих» українців, як ображений Сергій Єфремов, за те, що на літературних вечорах клубу виступають з декламуванням російських віршів видатні соловцовські актори Скуратов, Неделін та Пасхалова. Та це все були чвари людей, од яких Лисенко завжди відмахувався, як од надокучливих ос. Значно гірше для клубу було, що про його діяльність почали писати наклепи така рептильна газета, як «Киевлянин», та чорносотенці з «Союза архангела Михаила» і «Союза русского народа». Через їхні доноси та й взагалі з власного бажання припинити всяку «хохломанську діяльність» царська влада в особі міністра внутрішніх справ заборонила всяке відзначення 1911 року п'ятдесятирічного ювілею з дня смерті Тараса Григоровича Шевченка.

З керівництва клубу було навіть взято підписку, що жодного українського вечора на відзначення цього ювілею не буде влаштовано. Отож у день ювілею зайшли до клубу представники передового російського й польського громадянства і мовчки, без жодного слова, поклали в присутності ради клубу вінки перед портретом великого Кобзаря.

І хоч у Києві, зваживши на заборону, не відбулося Шевченківського вечора, але в Москві та Курську, на які не поширилася царська заборона, були проведені великі урочисті концерти, на яких виступали солісти Великого театру на чолі з славнозвісною артисткою Неждановою, а також і найкращі артистичні сили з театру Садовського. На цих вечорах, на запрошення організаторів їх, був присутній і Микола Віталійович Лисенко, якого надзвичайно тепло зустріла російська громадськість.

Все ж і після Шевченківського ювілею вороги українського клубу не вгамовувалися. За їх настирливими клопотаннями та доносами було проведено в клубі ревізію бібліотеки й читальні. І «ревізори» знайшли декілька книжок та газет львівських і взагалі тодішніх закордонних видань, що й стало приводом для закриття царськими сатрапами українського клубу. І справжній фундатор його Микола Віталійович Лисенко незадовго до своєї смерті змушений був провести останнє сумне засідання ради клубу.

Та залишилося після закриття чимало клубного майна: книжок, музичних інструментів, спортивних приладів тощо. Близькі друзі Лисенка, прогресивні українські діячі взялися тоді клопотати перед тодішнім київським губернатором Гірсом про відкриття клубу під назвою «Родина», що українською мовою озна-

чає сім'ю. А губернатор, німець Гірс, сприйняв це слово як батьківщина і охоче дав свою згоду на відкриття клубу з такою патріотичною назвою. Отож невдовзі після смерті Миколи Віталійовича, в грудні 1912 року, відкрився в тому ж самому приміщенні по Володимирській вулиці, № 42, з тим же майном колишнього українського клубу новий клуб за назвою «Родина». І на першому засіданні цього клубу було урочисто виконано останній музичний твір класика української музики Миколи Віталійовича Лисенка — одноактну оперу «Ноктюрн».

Головою ради клубу «Родина» обрали Федора Павловича Матушевського, який разом з інженером Сергієм Михайловичем Шеметом найбільше поклопоталися про відкриття клубу.

Як відомо, не всі члени ради клубу «Родина», починаючи навіть з голови її Матушевського, були вільні від націоналістичних узбочень, що й проявилось вже потім, після Жовтневої революції. Все ж добре налагоджене за Миколи Віталійовича життя клубу пішло протореним шляхом. Відбувалися музичні, хоч і не з такими блискучими ансамблями, вечори; відбувалися, хоч і теж не завжди, літературні «п'ятниці». Але якось не відчувалося тієї постійної уваги до життя клубу, яку колись виявляв М. В. Лисенко. Та й керівництво клубу не було таким авторитетним, як покійний його голова.

Крім майже всіх тодішніх київських письменників, членами клубу «Родина» було чимало професорів та громадських діячів.

Треба сказати, що й серед членів клубу, як навіть серед членів ради його, були люди різних напрямків

і національних орієнтацій. Були й зовсім помірковані українці, були й такі, що згодом після Жовтневої революції скотилися до прихильників націоналістичної державної ради. Але за часів існування клубу вони відверто не проявляли своїх націоналістичних збочень. Принаймні, повторюю, такі націоналісти, як Сергій Єфремов, не відігравали в ньому відчутної ролі.

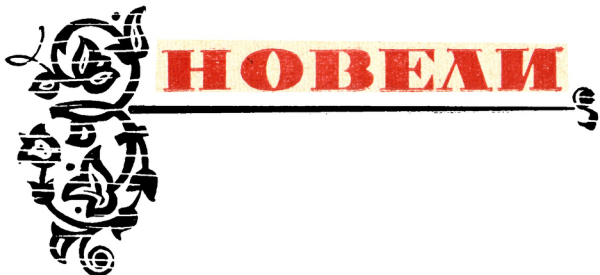
Звичайно, в житті клубу «Родина» не було вже таких хороших літературно-музичних вечорів, як за Миколи Віталійовича.

Все ж і за недовге існування клубу «Родина» відбувалися і в ньому зрідка яскраві події. Особливо ж тоді, коли в його стінах бувала Леся Українка. Весною 1913 року, в останній перед своєю смертю приїзд до Києва, Лариса Петрівна завітала й до клубу «Родина». Поява поетеси викликала справжній ентузіазм у всіх присутніх. Про її прихід до клубу якимось швидко поширилися чутки в місті. І зразу ж з'явилося багато студентів та взагалі молоді. Я вже тоді закінчив університет і працював помічником присяжного повіреного, та чомусь не знав про цю велику в житті клубу «Родина» подію і не був тоді в ньому. Тільки від багатьох, хто там був, довідався, що перебування в клубі Лесі Українки вилилося в справжнє вшанування великої поетеси. Народу набилося стільки, що чимало людей стояло і в коридорі. Та й, казали, навіть дехто не міг протовпитися і стояв у вестибюлі. Не знаю вже, чи того самого разу, чи колись іншого Леся Українка прочитала свої «Досвітні вогні», які сприйнялися слухачами як передбачення неминучої революції...

Та недовго проіснував і клуб «Родина». Почалася в 1914 році імперіалістична війна і царська влада

взялася знову за старі свої методи повного невизнання існування українського народу. Вона вчинила справжній розгром усіх українських установ — припинила існування всіх українських газет і журналів і закрила клуб «Родину».

ВОВОЧКА КОСТРОВА

У двокласній сільській школі, де я тимчасово виконував обов'язки завідувача, тяжко захворіла вчителька з першої групи і змушена була серед зими в гарячу шкільну пору залишити працю.

Незабаром увечері, саме в страшну хуртовину, привіз із станції за двадцять п'ять кілометрів балагула Михель Фурман призначену земством зовсім юну на вигляд нову вчительку. Зайшла вона, вся посиніла з холоду, до школи, вилізла з довгої бурки, що дав їй, пожалівши дівча, Михель, залишилась у підбитому вітром, легенькому пальті, затріпала, щоб зігрітись, тоненькими руками і одночасно дзвінко й весело розсміялася, наповнила своїм сміхом усю школу.

— Вовочка Кострова,— відрекомендувалася мені, продовжуючи голосно сміятись.— Власне, Валентина Матвіївна. Але я надто звикла до цього — Вовочка. Мене скрізь і всюди звали цим скороченим ім'ям, тому прошу і вас звати тільки так.

Поки протопив грубу в кімнатці для нової вчительки шкільний сторож дід Євмен, я запросив Вовочку до себе, напоїв її гарячим чаєм.

— Ох, спасибі за чай! — сміючись, дякувала вона.— Вірте, аж душа вся в дорозі взялася була льодом, тільки й мріяла, що про чай — гарячий-гарячий!..

— Ну, знаєте, в цьому вашому пальті можна було б і замерзнути зовсім. Чому ж це ви так... легко одягнулися взимку та ще і в доволі далеку степову дорогу? — не втримався я, щоб не запитати дівчину.

— Чому? — аж порснула сміхом Вовочка.— Ясно чому: немає в мене іншої верхньої одежі, як оце лише пальто. *Omnia mea mecum porto*¹.

І, признатись, я чомусь не повірив їй тоді. Хоч і привезла вона з собою тільки малесенький чемоданчик, все ж здавалося мені, що ця ефірна тоненька дівчина, з таким ніжним обличчям та делікатними рухами, з оцим життєрадісним сміхом, не знала ніколи нужди, що вона виховувалась у досить заможній родині, що поїхала вчителювати в годішню сільську школу тільки заради якогось капризу.

А Вовочка, ніби не помічаючи мого настрою, весело розповідала про свою подорож із станції.

— Так смішно стало, коли я побачила балагулу. Взагалі це ж уперше в своєму житті я виїхала з великого міста, побачила тільки аж тепер справжнє село, коли проїжджали ми ще завидна від станції. І все мені таке дивне в ньому: і маленькі, ніби лялькові якісь, занесені снігом хатки; і коло хаток садочки в білій наморозі, мов новорічна ялинка в сріблі; і такі чудні вітряні млини на горбах за селом, зовсім подібні до

¹ Все мое зі мною (лат.).

велетенських сріблястих жуків, що повільно рухають у повітрі волохатими лапами. А коли надвечір замело снігом, зірвалася хуртовина, то так неймовірно весело стало, що ось і мені довелося їхати в страшну метелицю десь далеко від міста, від його вогнів та повного затишку серед високих будинків — оцією глухою сільською дорогою... Чудово, далєбі, ха-ха-ха!..

Вона, сміючись, розповідала далі, а я навіть з якоюсь ніби досадою думав:

«Ну, поживеш ти трохи на селі, де правлять свою волю та владу графська контора, піп і урядник, і швидко іншої заспіваєш. Попроцюєш теж — отака тендітна й ніжна — в групі з сотнею дітей, побачиш жахливі злидні сільської бідноти, дві монополки, пияцтво, лайки, бійки, здирство графських управителів, самодурство й нагайку урядника — і враз тоді залишиш отак весело заливатися сміхом...»

З наступного дня почала Вовочка працювати в своїй першій групі, де, дійсно-таки, натиснулось у невелику з низенькою стелею кімнату більше сотні дітей. Зустрів я її в коридорі після шести уроків, придивився до неї — таке ж радісне зовсім обличчя, так само весело блищать очі від сміху.

— Ну, як же почуваете себе? — запитав.

— Чудово! Далєбі, такі чудові діти, такі цікаві запитання роблять, так пожадливо сприймають усе; взагалі так весело з ними! Не помітила, як і день проминув.

А я чомусь і далі не кидав стежити за нею, сподіваючись, що ось-ось залишить-таки сміятись вона, не витримає, жахнеться тяжкої праці та життя на селі і раптом заявить про своє бажання звільнитися і їхати назад до великого міста. Але минуло два тижні —

і на всі мої запитання Вовочка весело відповідала одне:

— Чудово! Так радісно й хороше працюється мені тут.

Справді, роботу свою вела вона зовсім добре. Я не раз, користуючись обов'язками завідувача, заходив під час навчання до неї в групу і завжди помічав хорошу дисципліну, бадьорий і радісний настрій у дітей. Вовочка якось легко вміла зацікавити їх, образно й живо пояснити все, а головне — вміла, ніби й зовсім досвідчена вчителька, методично правильно організувати самий процес навчання.

І я тільки дивувався, звідки взявся в цього, такого юного на вигляд, тендітного і завжди занадто вже веселого створіння цей досвід. Дивувався і такому: даючи щодня по шість уроків у важкім, надзвичайно згущенім повітрі переповненої дітьми кімнати, Вовочка начебто й зовсім не стомлювалася. Навпаки, побачивши, що до школи вечорами збираються на заняття дорослі з села, заявила мені про своє бажання працювати також і з ними.

— Та це ж неймовірно цікаво — вечірні заняття з дорослими на селі! — говорила вона. — Повірте, я вже працювала в міській «недільній школі», там такі ж дядьки з бородами були, такі ж дорослі жінки. І не бійтеся, непогано справлялася з ними, — з деяким навіть острахом в очах, що можу не допустити її працювати з дорослими, прохала вона.

Я все ж вирішив попередити її, що на ці самовільно організовані мною вечірні заняття дуже скося дивляться урядник і шкільний батюшка та що можна чекати всяких неприємностей, навіть звільнення з посади.

— Неприємностей? — і Вовочка ніби з презирством навіть хитнула своєю кучерявою голівкою. Вперше не сміялася вона тоді — стала на мить зовсім серйозною. — Ні, ні, будь ласка, дайте мені змогу працювати там! А неприємності — хіба ж... можна обійтися тепер без них, коли робиш хоч якесь маленьке живе діло?..

І на вечірніх заняттях справді добре і головне — так само дуже весело справлялася вона.

Сюди ходили робітники з графського спиртового заводу та наймити з економії, щоб підвищити свою невеличку письменність, а деякі і взагалі вперше набути її. Було також чимало замужніх жінок-солдаток і дівчат, що прагнули навчитися писати в армію до своїх чоловіків та коханих.

Організував я, не питаючи дозволу інспектора шкіл, ці вечірні заняття ще за рік до того, як війнуло немовби вільним повітрям дев'яност п'ятого року. Та й певен був я, що навіть і тоді не дістав би такого дозволу. А тепер, як почалася реакція, можна було кожного дня чекати розгону їх.

Я доручив Вовочці працювати з жінками — і незабаром увійшла вона з ними в дуже дружні, зовсім товариські стосунки. Почала ходити навіть до декого з них додому. І жінки, й дівчата в цілковитому захопленні були від Вовочки. Хороше, з якоюсь великою пошаною ставились до неї і чоловіки-слухачі. А діти не тільки з її першої групи, а навіть і з інших, на перервах натовпом оточували її, бурхливо виявляючи до неї палку любов.

Та й завжди похмурий, пригнічений застарілим ревматизмом сторож дід Євмен, зустрівшись з новою

вчителькою, враз увесь засвічувався радісною усмішкою і так натоплював грубку в її кімнаті, що Вовочка іноді, сміючись, казала йому:

— Дідусю мій милий, далєбі ж, я не можу в такій жарі жити! Розтоплюся вся.

— Нічого, тепло кістки гріє та на радість діє,— з ласкавою усмішкою відповідав дід Євмен, що сам, намерзнувшись за довгу свою працю сторожем у графа, за найбільшу втіху для себе мав тільки тепло.

Також і наш шкільний батюшка спочатку зовсім начебто прихильно поставився був до Вовочки.

— Благоліпна дівця,— говорив він мені,— і освіти пристойної. Навіть латину он трохи знає. Тільки... тільки невідомо мені сіє: відкіля це в неї? Гм! — задумливо погладжував він свою ріденьку борідку.

Я теж дуже мало що знав про Вовочку: усі документи її перебували в повітовій земській управі, а сама вона якось ніби уникала говорити про себе. Знав я тільки те, що вона з великого міста, а з якої родини, де вчилася, що робила раніш, скільки навіть років їй — нічого не було відомо. Справді, іноді здавалося мені, що Вовочці не більше як сімнадцять-вісімнадцять років, а іноді нібито виглядала вона старшою і за двадцять.

«З її роботи цілком ясно,— думав я,— що вона, безумовно, має не менш як повну середню освіту. Але звідки, справді, знає вона латинь?..»

У середніх жіночих школах тоді не вчили латинської мови. Та й обізнана Вовочка була, очевидно, трохи і з медициною. Принаймні не раз подавала медичну допомогу хворим дітям, завела навіть у себе невелику аптечку з ліками. Допомагала, бувало, й декому із слухачок вечірніх курсів. Почали також ходити до неї

й за медичними порадами та лікарями з села, де тоді навіть і фельдшера не було. І я знову, не втримавшись, запитав був колись Вовочку:

— Звідки у вас ці медичні знання?

— Та так... Цікавилась колись трохи,— ухилилась і тепер вона.

Але через деякий час спалахнула на селі епідемія скарлатини. І прибув тоді сюди надто рідкий тут гість — земський молодий лікар Іванов. Завітав і до школи, де серед учнів сталося також кілька випадків захворювання на скарлатину. Зустрівшись із Вовочкою, Іванов дуже тепло, як давній знайомий, привітався з нею, не виявляючи нічим здивування з цієї зустрічі. Очевидно, він знав, що вона вчителькою тут. Можливо, навіть сам і влаштував її сюди. З деяких фраз його до неї виявилось також і те, що Вовочка вчилася в медичному інституті і була вже на останньому курсі. Іванов навіть доручив їй провести дезинфекцію в школі та наглядати за хворими учнями, а сам від'їхав на епідемію в інші села своєї величезної — на сто тисяч чоловік — дільниці¹.

Само собою виникло в мене питання — чому ж це вона покинула останній курс медичного інституту і пішла вчителювати зовсім далеко від свого міста в таке глухе село?.. Та я тепер уже не розпитував її, вважаючи за нетактовне говорити про те, чого вона чомусь не хотіла відкривати сама. Принаймні видно було, що їй дуже не сподобалась балакучість Іванова. Взагалі вона була надто стримана з ним — не сміялася, як завжди, навіть ніби насторожилася вся...

¹ Тоді на весь повіт з населенням в 300—350 тис. чол. було всього — 3—4 дільничні лікарні.

Та незабаром Вовочка сама розповіла мені дещо, звичайно, далеко не все з свого минулого. Сталося це так: одержала вона якусь телеграму і першого ж недільного дня поїхала з Михелем на станцію — привезла звідки доволі велику паку, очевидно, книжок. А через два-три тижні по цьому зайшов до мого приміщення дід Євмен і, таємниче озираючись, розповів, що в неділю, після служби в церкві, закликав його до себе батюшка. Там у нього був і урядник — і почали вони вдвох розпитувати про Вовочку, до кого саме з робітників заводу ходить вона, а також хто з них та взагалі з слухачів вечірніх занять буває в неї. Звичайно, нічого не довідалися від нього, а все ж — щоб чого прикрого не сталося з цього...

— Розпитували теж і про вас, що ви там робите з дорослими, чи не читаете їм на заняттях газет. А найбільше-таки допитувалися про Валентину Матвійвну. Я вже їм самим — Вовочці — натякав об цім. Та молоді ще, звісно, вони — сміються тільки, — сумно розводячи руками, закінчив дід Євмен.

Я зразу ж насторожився, знав-бо, що Вовочка останнім часом часто відвідувала робітників спиртового заводу, була на їхніх вечірках, провадила з ними бесіди на політичні теми, роздала їм також чимало книжок під такими приблизно назвами: «Чи дасть селянам панська Дума землю», «Хто вибирав та попав до Думи», «Хто ж таки саме дасть селянам землю» тощо. Тому вирішив негайно й сам переговорити з нею, особливо про книжки — треба ж було порадити на всякий нещасливий випадок добре приховати їх.

Того ж таки вечора зайшов до неї в кімнату, але й до мого попередження про урядника й батюшку Вовочка так само ніби досить легко поставилася.

— Та це ж, порівнюючи, ще тільки дрібниці — всі оці книжки. Ну, найбільше, що місяців кілька відсиджу за них,— начебто зовсім весело, сміючись, сказала вона.

— Як? Вас не страхає тюрма?..—з великим здивуванням запитав я. Надто вже здавалася мені оця юна Вовочка такою тендітною, такою зовсім нездатною винести всі злигодні тодішніх жажливих царських тюрем.

— Ну, звісно, неприємно сидіти в неволі, але ж без неприємностей за наших часів — я вже казала вам,— нічого хорошого не зробиш,— кинувши сміятись, теж з деяким ніби здивуванням глянула вона на мене.

І, признатись, мені стало ніби трохи ніяково перед оцією, такою тоненькою, на вигляд слабосилою тілом і разом такою міцною й мужньою духом дівчиною.

— Так, з книжками тільки самі дрібниці можуть вийти,— говорила далі Вовочка.— Та й мало що є тепер тут у мене...

В кімнаті у Вовочки були на виду тільки зошити та шкільні підручники. Очевидно, вона роздала вже більшість привезених книжок, або частину їх хтось із робітників приховав десь у себе.

— Далеко гірше буде,— сказала Вовочка,— коли з цього почнуть докопуватись теж... і до іншого про мене. Взагалі дуже жалко було б передчасно залишити своїх нових друзів, роботу з ними, що так ніби налагодилася вже тепер. Коли я змушена була з деяких причин, як то кажуть, ліквідуватися з великого міста,— усміхнулась вона цього разу вже з деяким смутком,— і спішно переїхати кудись в глушину, я, звичайно, хоч і знала, що тут є сила роботи, все ж чомусь не сподівалася, що знайду на селі таку вдячну, таку хорошу... аудиторію. Вірте мені, я почуваю себе тут,

серед оцих своїх нових друзів, майже зовсім так, як з своїми друзями в місті та колись у дитинстві у своїй робітничій родині.

— Ви з робітничої родини? — знову здивувався я. Надзвичайно ж важко було тоді дочці робітника вступити до середньої школи, не говорячи вже про вищу.

— Так. Мій батько працював слюсарем на металургійному заводі, мав доволі велику сім'ю. І я прожила в ній майже до дев'яти років, поки... не помер батько, зовсім виснажений надмірною працею. По його смерті мої старші брати та сестри розбрелися скрізь, теж почали працювати на різних фабриках і заводах. А мене, найменшу, взяла тоді до себе за свою дочку моя бездітна тітка — кастелянша¹ в пансіоні при одній аристократичній жіночій гімназії. Через оту досить енергійну мою тітку і пощастило мені, незважаючи на великий опір багатьох, потрапити вчитися до цієї гімназії. Звичайно, до пансіонату мене не прийняли; жила я в тітки і ходила тільки на лекції. Мої подруги по гімназії — переважно аристократки або дочки великих буржуа — спочатку дуже презирливо ставились до мене, відсовувались на лекціях, затуляли напахченими хусточками свої носи, голосно заявляючи, що від мене «пахне» брудною білизною з кастелянської...

Чомусь помовчавши трохи, сказала далі:

— І знаєте, що врятувало мене?.. Сміх! Так, мій завжди ніби й зовсім безтурботно-веселий, життєрадісний, а іноді й дошкульний сміх — він став мені гострою зброєю проти моїх отих «подруг». Ох, і боялись

¹ Завідувачка гардеробної з білизною, переважно при дівочих пансіонатах.

же вони мого сміху — оті всі аристократки та буржуйки — принижено лестили, навіть запобігали передо мною, щоб не чіпала я їх отаким своїм сміхом! О, сміх — які тільки відтінки він має, як може враз зігріти людину, неймовірно високо піднести її, приголубити, обдарувати ласкою, ніжністю! І як сміх може знищити людину, спопелити її, кинути в багно і бруд!.. Другою теж значною зброєю, що прислужилася тоді мені, було моє добре навчання... Я вчилася з усіх сил, бо дуже любила науку, а ще й тому, що прагнула стати на голову вищою за всіх у класі. І добилася свого. Майже всі вчителі завжди докоряли моїх подруг мною, ставили мене в приклад їм і випустили мене з гімназії, незважаючи на велике невдоволення княгині директриси, навіть з золотою медаллю... По закінченні гімназії я, заробляючи вже на прожиток приватними лекціями, протягом двох років готувалася сама, щоб скласти екстерном за чоловічу гімназію на атестат зрілості, а це конче потрібно було для вступу до медичного інституту...¹

— Та скільки ж вам років усього?..

— Скільки? Двадцять п'ятий пішов. Невже ж то на вигляд не можна мені дати цих літ? — розсміялася Вовочка.— Що ж, звичайно, і в двадцять п'ять ще далеко до старості, можна багато-багато чого доброго встигнути зробити. Але... і за ці роки довелося стільки вже побачити різного, стільки... пережити,— уже без усміху сказала вона і, помовчавши з хвилину, знову заговорила: — Вступивши до інституту, через деякий час щасливо потрапила я в одне коло людей, яких завжди

¹ Щоб перешкодити жіноцтву дістати вищу освіту, жіночі гімназії не давали права на вступ до медичного інституту та деяких інших вищих шкіл.

пам'ятатиму, яким все життя своє безмежно буду вдячна: багато ж відкрили вони мені хорошого, світлого! — з великим захопленням закінчила Вовочка.

— До цього кола належав, можливо, теж і лікар Іванов? — поцікавився я.

— Ні-ні! — з якимось зневажливістю заперечила вона. — Це мій... скоріше випадковий тільки знайомий. Правда, він колись занадто вже добре ставився до мене, і тепер ось, теж випадково зустрівшись зі мною, допоміг мені улаштуватись тут. Хоч... коли б він знав, чому мені потрібно було це, то, напевно, не допоміг би, — якимось лукаво розсміялася Вовочка.

— А знаєте що, дайте мені все-таки оте, що залишилося у вас з небезпечних книжок, — запропонував я Вовочці. — Я сховаю їх у такому місці, що нікому й не присниться шукати їх там.

— Та розумієте, це... оті дві брошури, які ви бачили в мене: «Хто з чого живе?» Дікштейна і «Ерфуртська програма». Я й сама ще студіюю їх...

— За ці речі вас тепер не тільки можуть посадити в тюрму, а й заслати далеко, — вважав я за потрібне застерегти доволі необережну дівчину.

— Але я, коли б прийшли з обшуком, встигла б, мені здається, викинути їх у квартиру на підвір'я.

— Ви думаєте, що під вікном когось не поставлять? Ні, моя дорога, не варто ризикувати собою, коли такі, як ви, конче потрібні на волі! Давайте-таки ці речі мені, поки минеться оця завірюха.

І, забравши брошури, я відніс до нашої шкільної бібліотеки. Міністерство освіти й особливо ще синод прислали до неї найбільше книжок для так званого «назідательного» читання. Між іншим, синод прислав дві товстіші книги «Житій святих», що їх ніхто,

навіть і батюшка, не захотів читати. В них я й заклав обидві брошури.

А вранці прибіг до школи дуже схвильований один з постійних відвідувачів вечірніх занять — кочегар спиртового заводу Михайло Куличенко. І виявилось: вночі у нього та ще де в кого вчинив трус урядник Кодратюк — шукав, очевидно, книжок і брошур...

— Та чорта з два знайде він їх! — полум'яніючи весь, заявив Михайло.— Ми вже раніш підготовлені були... А як у них, у Валентини Матвіївни? — збентежено запитав він.— Поки що нічого, кажете? От чудово!.. Запитував нас отой гирод Кодратюк, особливо про них, про... Вовочку. Загрожував усім нам арештом, тюрмою, Сибіром, але, нічого не добившись та не знайшовши книжок, помахав тільки гарапником і зник... Можливо, не одержав ще на це наказу якого...

Того ж дня надвечір підкотила до школи поштова тройка з дзвінками. І вискочили з неї жандармський ротмістр та становий пристав. З'явився слідом за ними також і урядник — «гирод» Кодратюк, але шанобливо залишився тільки в коридорі. А начальство, взявши мене, очевидно, як виконуючого обов'язки завідувача, за понятого, зразу ж зайшло в кімнату до Вовочки.

Побачивши її, ротмістр задоволено скрикнув:

— Вона, Сміхуня!

— Так, так, саме я! — ніби надзвичайно весело й бурхливо, як ніколи раніш, розсміялася Вовочка.— Дивіться, як любить мене пан ротмістр — навіть аж тут знайшов! Але чого ж ви стоїте, чому не виконуєте своїх... вельмипочесних обов'язків? Очамріли, певно, з радощів від так палко бажаного побачення зі мною. Ха-ха-ха!..

І, злісно зиркнувши на неї та скинувши з себе широку миколаївську шинель з бобровим коміром, ротмістр мовчки, дуже хутко і якимось особливо спритно почав виконувати свої «обов'язки». Жодної речі не залишилося в кімнатці, щоб він не переглянув, не обмацав її своїми в білих рукавичках довгими руками. Обстукав навіть стіни та підлогу, розкидав білосніжну дівочу постіль, розпоров матрац та подушки. Пристав підлесливо допомагав йому, правда, далеко не з такою спритністю...

Вовочка сіла, попрохала в мене цигарку, хоч і не курила ніколи раніш, і, затаючись нею, начебто зовсім спокійно стежила за трусом.

— Ах, яка ловка робота! — раптом знову так само весело й бурхливо розсміялась вона.— Напевно, добре платять вам, пане ротмістр, за оцю вашу ганебну діяльність? Га?..

Ротмістр випроставсь, спалахнув:

— Прошу не образати мене!

— Що-о? — ще дзвінкіше, ще голосніше залунав Вовочкин сміх у кімнаті.— Невже, мій друже! Хіба є щось у світі, що могло б образити такого, як ви? О ні, то ви самі... ображаєте своєю присутністю не тільки мене, а й повітря в цій кімнаті!..

Пристав кинувся був до неї, але ротмістр, видко, враз опанувавши себе, затримав його і так само швидко й мовчки продовжував з ним трус.

А я тоді зрозумів — якої дійсно нищівної гостроти інколи набуває людський сміх...

Не знайшовши абсолютно нічого, ротмістр усе ж подав дівчині завчасно, як видно було, наготовлений ордер на її арешт.

Вовочка мовчки підвелася, швидко скидала деякі речі в чемоданчик, одягла своє легеньке пальто, стиснула мені руку і першою вийшла з кімнати. До неї кинувся з сльозами на очах дід Євмен, що, видно, весь час чекав тут, у коридорі. Вовочка також без слів міцно поцілувала його, вийшла з школи. І вже тільки сівши в поштовий фаєтон, вона обернулася до мене і з певним смутком кинула:

— Одна сторінка з життя мого перегорнулась на-завжди. Все ж... досить цікава сторінка, далєбі!.. Ах, трохи не забула! — знову немовби весело розсміялась вона.— Кланяйтесь від мене батьощі і скажіть йому, що він *magnus stultus et asinus est*¹. Справді, так довго все-таки розгадував мене...

Але ротмістр і пристав уже вскочили в фаєтон, швидко вмостилися по обидва боки Вовочки і разом крикнули:

— Р-рушай!

Рвонула тройка і в вечірньому присмерку враз щезла з Вовочкою, яку я вже більш ніколи не побачив, не почув її сміху...

Заарештували тоді також ще декого з робітників спиртового заводу та з графських наймитів. Проте Михайло Куличенко і двоє з ним передбачливо уникли арешту, подались, як довідався я пізніш, кудись на Донбас. Закрили негайно також і вечірні заняття з дорослими. Але робота Вовочки не пропала там даремно, як не забували її саму дуже довго в тому селі...

Незабаром прибув до школи новий завідувач, а мені інспектор шкіл прислав наказ, в якому висловлювалася «сувора догана за незаконно відкриті таємні

¹ Великий дурень і осел (лат.).

курси для дорослих», хоч сам він добре знав про ці вечірні заняття і навіть ухвалював існування їх у дев'ятсот п'ятому році. Тим же наказом я звільнений був із посади учителя.

Не раз потім так хотілось довідатися хоч щонебудь про дальшу долю Вовочки. Та ось випадково зустрівся я через рік уже в Києві з лікарем Івановим.

— Уявіть собі, скільки неприємностей зазнав я через оту Вовочку-Сміхуню, як звали її в охранці,— опасливо озираючись і знизивши голос, розповів він мені.— Хіба я міг коли думати, що їй, по розгромі якоїсь підпільної революційної організації, треба було спішно тікати з міста? Кажуть, що вона якась там... більшовичка навіть. Хто б міг, справді, сподіватися такого від цієї добре освіченої і вихованої, такої ніжної на вигляд дівчини з її сміхом! І ви знаєте, що вчинила вона в поїзді з отим ротмістром? Пішла у вбиральню і, напевно, враз переодяглася там старенькою селянкою. Принаймні таку ніби бачив один з кондукторів. Вискочила, очевидно, десь на роз'їзді і щезла, як у воду шубовснула. Спинили поїзд, оглянули, перетрусили все навкруги— і на одчай ротмістра не знайшли-таки її зовсім...

Життя йшло далі, безмірно гнітюче й тяжке тоді, в оту чорну столицінську реакцію. І часто пізніми вечорами, коли після денної втоми якимось особливо відчувалась уся жахливість того життя— раптом, як жива, ставала переді мною Вовочка, і так ніби явно чув я її бадьорий, упевнено-дзвінкий, життєрадісний сміх. І пропадала втома, світло й надійно зовсім ставало на серці!

ОЛЕКСАНДРА ГОРДІЇВНА ЛИМАРЕНКО

Москва. Густий барвисто-мінливий людський потік. Підхоплений ним, йду з вулиці Горького на площу до пам'ятника Пушкіну. Рев сирен, шерехтіння тролейбусів та авто, дзвінки і брязкіт трамваїв, тисячоголосий людський гомін, гуркіт і гам — невгамовне дихання величезної столиці. Раптом чую, як дуже зблизька чийсь незнайомий жіночий голос називає моє ім'я. Обернувся — переді мною висока, струнка, ще доволі молода жінка з орденем на темно-синьому, добре приграному до постаті жакеті.

— Не впізнали? — каже жінка, вся освітлена теплом дуже привітної усмішки у великих чорних очах. — Ну, ясно — не впізнали. І не диво: тож, справді, стільки часу пройшло, стільки величних подій, змін.

Розгублено дивлюся на жінку — дійсно ніяк не можу пригадати, щоб колись бачив її.

— А все ж, може, згадаєте-таки вашу колишню ученицю Саню Лимаренко? Пам'ятаєте... Сибірна?..

І враз спалахнуло, відкрилося мені як на яскраво освітленому екрані далеке минуле в щонайменших дрібницях його.

Сільська дожовтнева школа в найглухішому місечку. Міцні приморозки спинили всі роботи на безкраїх графських ланах, і звільнені взимку від праці на графа та сільських пузирів повіддю линули до школи діти бідноти, переповнювали її вкрай. У класну, з низенькою горбатою стелею, невеличку кімнату, розраховану на сорок п'ять — найбільше півсотні — дітей, набилося уже майже сотня. Стиснулись щільно на партах — поворухнутись не можна; сидять і на ослінчиках біля всіх вікон; сидять навіть коло вчительського столика.

І я вже змушений був припинити зовсім прийом запізнілих дітей, розводив лише руками перед їх засмученими батьками. Справді, куди ж посадити ще одного учня, коли й так уже просунуться у клас майже зовсім не можна?..

Та одного разу не зміг я відмовити. Стоїть переді мною пожовкла й засохла, як трава восени, вкрай виснажена боса жінка в такій латаній свитині, що ніби вся тільки з самих латок складалася. А поруч із жінкою — дівчинка з розумними синювато-чорними великими очима на блідому обличчі, в чистенькій, досить пристойній одежі та в новеньких чобітках. Стоять нерухомо обидві і не просять — тільки дивляться на мене, чекаючи, як вироку, моєї відповіді..

Мені трохи відома була сумна історія цієї жінки. Її чоловіка Гордія Лимаренка заслали адміністративним порядком на Сибір. Підозрювали, нібито підпалив він графську економію. Та окружний суд за недоведеністю злочину мусив виправдати Лимаренка. Тоді

граф скористувався з тодішнього, спеціально для селян виданого царського закону, за яким волосний сход мав право вислати на довічне поселення в Сибір комусь невідношувати людину, як нібито «негідного члена» свого¹.

Залишившись із трьома дітками, Тетяна, жінка його, бралася за всяку найважчу та найбруднішу роботу, щоб тільки не дати померти з голоду своїм малятам. І якнайдешевше платили їй куркулі, використовуючи її безмежно тяжкий стан, а іноді й не платили зовсім, виганяючи від себе з тюканням та реготом дружину «сибіряка»...

Не знаючи, що сказати Тетяні, запитав:

— Чому ж так запізналися ви?

— Треба було дівчині пасти до свого строку овечок у багатія Сімшага, заробити на чобітки,— тихо відповіла жінка і знову мовчки вп'ялася в мене блаґальними очима.

Я й сам знав, чому діти бідноти запізнаються своєчасно вступити до школи. Дійсно, треба ж було їм тоді заробити спочатку на одіж, книжки, зошити. І вже вирішивши будь-що-будь прийняти дівчинку до школи, я з деяким ніби полегшенням, навіть весело, спитав її саму:

— Ну, як же тебе звать?

— Саня... Олександра,— враз пожвавішавши, досить бадьоро промовила дівчина, певно, почувши в моєму тоні задовільне вирішення своєї долі.

— Так будеш добре вчитися?

Не відповіла, а тільки зашарілася уся і, блиснув-

¹ «Положення про волосні сходи», 1873 р.

ши чорними очима, хитнула голівкою так ствердно й рішуче, ніби навіть з викликом якимсь.

— Та як же не вчитися їй,— поспішила мати.— Тож останніми тижнями тільки й мови, тільки й сподіванки було, що на школу. Не спала й ночами — усе мріяла, що навчиться писати сама... до свого татка. Не треба ж то буде нам гроші тоді платити за листи отим писарчукам з волості.

— Що ж, потіснимось якось. Заходь, Саню!

Дійсно, дівчина почала дуже добре вчитись, швидко наздогнала тих, що вже більше як місяць училися в школі. Велике ж бажання здобути знання було в дівчини, та й зовсім ясну голову мала. На льоту схоплювала кожне слово, хутко і ґрунтовно засвоювала все, незабаром цілком задовільно читала з букваря, а також і в писанні йшла вперед. І хоч розквітла була дівчина, та щось суворе, не по-дитячому зосереджене помітив я в ній...

І довідався: батюшка, що викладав закон божий у школі, за якусь насолоду собі взяв цькувати малу дівчину, перший пустив серед дітей прізвисько їй Сибірна. Коли я негайно ж зауважив йому, батюшка, хитнувши ріденькою цапиною борідкою, захихикав:

— А що ж тут такого? Була ж Паша Сибірячка навіть героїня роману, можна сказати. Хи-хи-хи! Так в чім же тут образа якійсь там... Лимарівні? Хи!

Та пущене ним прізвисько міцно припало декому з дітей до смаку. Особливо синкам та дочкам багатіїв, що першими прийшли до школи, зайняли кращі місця на партах, а ось дивись ти — переганяє їх якась нікчемна злидарка...

І вилилось все це незабаром у занадто дику сцену, на яку нахопився я сам. Недалеко від школи під крутим горбом була вирита здавна глибока, як прірва, яма, з якої брали глину майже на все село. І загнали діти — хлопчаків й дівчата — аж на самий верх горба над глинищем Саню Лимаренко, насадають на неї, тюкають, галасують:

— Сибірна! Сибірна! Тебе так сам піп назвав! Твого батька в Сибіряку заслали! Чого ж ти мовчиш? Чого? Говори сама: «Сибірна! Сибірна!» А не то в глинище тебе скинем! В глинище, в прірву! Га-га-га! Тю-тю-тю-у!..

А дівчинка випросталася вся — і мовчки гордо позирає на дітей своїми блискучо-чорними очима, що стали тоді немов ще більшими. І почувалося, що ніяка сила в світі не зможе примусити її вимовити це жахливе, надто ненависне їй слово «Сибірна».

Я рвонувсь — помчав до горба, та діти помітили мене і враз шаснули, як горобці, врозтіч на всі боки.

Не раз потім дуже довго розмовляв я з дітьми і добився того, що більшість із них стали зовсім добрими товаришами Сані Лимаренко. А дехто хоч і при-таївся, може, а все ж не насмілювався вже дражнити її...

Через рік я залишив те містечко назавжди, хоч і не втратив остаточно деяких зв'язків з ним. Вже після Жовтня дійшли до мене вісті про Гордія Лимаренка. Повернувся він на початку революції з Сибіру, очолив був бідноту села, згуртував з неї досить великий загін партизанів, успішно боровся з німцями та гетьманцями. Але видали його куркулі німцям і повісили ті Гордія Лимаренка в графському парку на гіллястій старій липі...

Про Саню ж, його дочку, не мав я жодної вістки. І ось переді мною вона сама з орденом на грудях. Яка несподівана зустріч, яка справді чудова зміна у всьому!..

— Так розкажіть ж, будь ласка, розкажіть про все! — попрохав я Олександру Гордіївну, коли ми, звернувши до Тверського бульвару, сіли вдвох на вільній лавці...

Олександра Гордіївна без зайвої, непотрібної ніяковості доволі докладно розповіла.

По смерті свого батька почала вона працювати на колишньому графському спиртовому заводі. Незабаром охоче прийняли її в комсомол: пам'ятали ж бо добре її батька Гордія-партизана. Давали їй різні доручення їй, і, очевидно, вона досить задовільно справлялася з ними. Принаймні, коли пройшла вечірні курси на заводі, відрядили її вчитись до агрономічного технікуму. По закінченні деякий час працювала дільничним агрономом. І знову відрядили її вже до сільськогосподарського інституту. Закінчила також і його — завідує тепер відділом одного облвиконкому на Україні.

Не питаю, чи справляється з роботою: висока нагорода орденом сама за себе промовляє. Питаю про інше.

— Ви замужем, певно?

— Так, була й замужем деякий час, — тихо відповіла, і ніби затінились довгими пасмами вій яскраві очі її.

Не розпитую далі, почувавши щось тяжке в цій заміжжі. Та Олександра Гордіївна хитнула головою і, не криючи того тяжкого, розповіла сама.

Всього на світі буває. Довелось їй саме в своєму родинному житті чимало гіркого зазнати. Ще в агротехнікумі міцно здружилася вона з одним трохи старшим за неї студентом — теж бідняком з сусіднього села, що багато горя в дитинстві зазнав. По закінченні побралися вони, почали разом працювати дільничними агрономами в одному районі. І ще більше, ще міцніше здружилися вони в шлюбі — стали вірними товаришами, ішли поруч в одній праці.

Та ось стали вони обоє помічати велике неподобство в тому районі. Підібралася така купка лихих людей. Спритно маскуючись, ці людиці на початку колективізації таємно чинили ганебну справу: через своїх однодумців псували худобу та реманент; зривали сівбу і збирання хлібів. І, помічаючи таке, Олександра Гордіївна разом із своїм чоловіком Миколою почали боротись проти оцих мерзенних людей, виступали скрізь на зборах, надіслали докладну заяву в область. Певно, довідалися про це злочинці. Одного пізнього вечора підстерегли Миколу, коли він повертався з роботи на селах, і тяжко поранили його декількома пострілами з обрізів. Два тижні потім виривала вона свого мужа — свого кращого товариша й друга — від смерті. І не вирвала...

— Що ж, звичайно, — помовчавши трохи, розповіла далі Олександра Гордіївна, — розгромили тих злочинців-бандитів, розчистили зовсім район — тепер один з найпередовіших він. А мені... мені залишилася та велика, чудова справа, якій ми обоє з моїм Миколою служили! Залишився також хлопчик Гордійко, такий втішний і хороший, удався зовсім у свого батька. Відмінно вчиться в середній школі. І я певна, я знаю: він буде гідною зміною своєму батькові й дідові!..

ОЛЕНКА І ЮРКО ЦИГАН

Коли Юркові було тільки два роки, батька його, сліпого на одне око конокрада Василя Кажана, забили кілками багаті німці-колоністи. А мати його ще раніш утекла з якимсь циганом. Через те, певно, і прилипло до Юрка змалку назавжди прізвисько Циган. А може, й тому це, що був він смуглявий і жилавий, з чорним, аж синім ніби, кучерявим волоссям і такими ж синювато-чорними і блискучими очима.

Хоч і міцний був хлопчик, широкоплечий і жилавий, та все ж небезпремінно загинув би, коли б не підбрала його з вулиці, як безхатне цуценя, куховарка графської псарні Явдоха. Пожаліла, видно, малюка, але через рік сама раптом померла. Та до хлопчика, мабуть, звикли всі на псарні, як до якоїсь речі — не викинули знов на вулицю. І ріс там поволі Юрко Циган, спав разом з графськими псами, зариваючись з ними в солому та гріючись їхнім теплом. Здебільшого і їв тільки те вариво, що готували псам.

А підрісши трохи, покинув псарню і перейшов на графський кінний завод. Надто ж любив він коней — побачивши їх, аж трусився весь, виблискував полум'ям палких очей. І навіть у найлютіші морози взимку перебував тільки з кіньми на конюшні. У всьому допомагав конюхам: умів, як ніхто, ловити дикий, необ'їжджений молодняк; спритно вихоплювався на ногах на спину щонайвищим коням і навмір гасав на них у степу, збуджуючи величаву степову тишу своїм різким посвистом та перекотистим вигуком:

— О ге-е-ей!..

Найнепрístupніші коні ніби також дуже любили Юрка Цигана і, не даючись нікому іншому в руки, ставали враз покірними йому, мов ті овечки.

— Удався в батьків своїх,— усміхались у довгі вуса старі графські наймити-конюхи, любуючись спритним юнаком.— Чують коні вільну кров — гей, чують!..

І зріс зовсім непомітно Юрко Циган на високого стрункого і дуже міцного, немов і справді вилитого з бронзи парубка. Почали було й дівчата задивлятися на нього, та не міняв Юрко Циган свою палку любов до коней на любов до жодної з них.

А Оленка була батьківська дочка-одиначка. Вжила вона одна тільки в батьків своїх Хвесенків з десятка їх дітей, які повмирали всі немовлятами з різних дитячих хвороб, що сотнями душили дітей у старому, без будь-якої медичної допомоги, селі. Хоч і не вважалися Хвесенки серед інших селян за пузирів, а все ж з достатком жили. І всю свою любов неподільно віддали вони своїй дочці-одиначці. Та й без того було

за що любити дівчину — надто хороша вдалася вона: ніжна й тендітна, як стеблиночка льону, з такими ж, як льон, руськими пишними косами, із скромною, завсігди дуже привітною усмішкою в ясно-синіх очах...

Віддали Оленку батьки і до школи, в якій працювала моя мати вчителькою, добула вона, одна з небагатьох тоді дівчат, аж до останнього іспиту, здала його успішно за всі три групи. Вчилася хоч і не з перших, а все ж досить добре, старанно виконуючи всі завдання і не пропускаючи жодного навчального дня. Нічим особливим ніби й не визначалася серед інших учнів-товаришів, хіба тільки своєю непоказною, якоюсь спокійною скромністю та стримано тихим поведженням.

Хоч раз усе ж надзвичайно здивувала була всіх у школі, а найбільше батюшку, що викладав закон божий. Розповідав він саме про Іону-пророка, що нібито живий і не ушкоджений нічим перебув аж три доби в череві морського кита. І голосно тоді на весь клас засміялася завжди стримана й тиха Оленка, і так само голосно та твердо промовила:

— Неправда!

— Що-о? — оторопівши весь, затріпав батюшка борідкою і аж відкинувся на спинку стільця.— Та то ж боже слово — в самій біблійі сказано так! Як же ти, негіднице, осмілилась вимовити таку нечестиву річ?..

І підвелася на ноги Оленка, нітрохи не збентежившись, спокійно, як і завжди, пояснила:

— У морського кита — читали ми недавно в книжці з природи — надто вузьке горло. Та хіба ж то зміг би він поглинути людину, не ушкодивши її?

Підскочив із стільця попик, затупотів ногами, заверещав, обізвав Оленку «еретичкою-грішницею», що

не вірить в чудо боже. Прикликав був навіть батьків її, залякував їх пекельними муками за те, що не виховали дочку в страхі божому. І хоч не промовила вже більше ні слова Оленка — стояла мовчки перед попиком, — не спускаючи з нього потемнілих очей, — а все ж і пробачення не попросила в нього. І видко було по ній, що не переконав її нічим батюшка, не залякав, — не змусив повірити в боже чудо.

Вимагав був попик від моєї матері навіть звільнити із школи «зухвалу дівчину-нечестивицю», та заніс йому старий Хвесенко кілька мішків пашні разом з грошовою пожертвою — і раптом ушух попик. Тільки потім зиркав іноді на Оленку з деяким навіть здивуванням у своїх мишачих стрибких оченятках. А згодом і помстився їй дуже підло й мерзенно...

По закінченні школи, теж ніби й зовсім непомітно, дійшла дівочих літ Оленка, доволі підросла вгору, вирівнялася, хоч і залишилась майже такою ж тоненькою й ніжною, як була в школі.

Якось ішла вона з батьківського поля з серпом у руках повз графську економію, де ніколи не була раніше. І помітили її паничі-писарчуки з графської контори, що завжди дивилися на сільських дівчат, як на свою здобич. Обступили натовпом Оленку, почали чіплятись до неї, обнімати її. Дівчина злякалась і почала голосно кричати... На цей крик нахопився Юрко Циган.

Він і до того завжди з якимсь гордовитим презирством ставився до всіляких паничів, що наповнювали графське дворище. Ніколи не розмовляв з ними, не здоровкався. Особливо ж ненавидів він їх за розбещене поведження з дівчатами і часто навіть завзято

обороняв ображених, хоч сам начебто й зовсім не помічав дівчат.

А тепер, побачивши, як знущаються ці огидні йому паничі з беззахисної юної незнайомої дівчини, враз спалахнув, як вогонь, налився весь кров'ю Юрко Циган, степовим шулікою кинувся на гурт. Знаючи силу кулаків Юрка Цигана, паничі миттю зникли в садовій хащі.

Залишившись удвох з Оленкою, Юрко, не говорячи нічого, вп'явся в дівчину повним здивування поглядом, немов побачив якесь чудо. Оленка теж з деяким здивуванням мовчки, не дякуючи, дивилась на свого рятівника.

— Яка ти... гарна! — уривчастим голосом порушив мовчанку Юрко Циган.

— Гарна? — не знаючи, очевидно, що сказати йому, розгублено промовила Оленка.

— Твої очі... як небо, вимите ранковими росами, — говорив далі парубок.

— Що ти кажеш? Ранковими росами?..

— Так! І ти вся, як та біла чайка, що залетіла з далекого моря у степ.

— Чайка? Біла чайка?... Як ти дивовижно говориш!

— А уста твої — мов пелюстки маку.

— Пелюстки маку...

— Почекай лиш, я хочу щось сказати тобі, щось таке... надто важливе, надто потрібне мені...

— Що?..

— Послухай, підеш заміж за мене? — хутко, немов одним духом промовив Юрко Циган і схопив за руку Оленку, вдивляючись в її очі з якимсь гострим побою-

ванням, ніби боячись почути від неї щось неймовірно жахливе для нього.

І не відняла руки від нього Оленка, опустила тільки свої очі. Потім знову звела їх на парубка і тихо, але зовсім твердо сказала:

— Піду.

Зараз же звідти пішов з Оленкою Юрко Циган до батьків її. Побачив на подвір'ї старого Хвесенка, що порався біля воза, зняв шапку, яку не завжди знімав перед самим графським управителем, уклонився старому і вимовив:

— Я прийшов ось... по вашу дівчину, щоб віддали, значить... за мене.

І випростався старий Хвесенко, зміряв парубка з голови до ніг важким поглядом.

— За тебе? — ніби й зовсім спокійно сказав.— А ти що за їден? Ти краще он вимийся весь, щоб не був такий чорний. Ні, парубче, не бачити тобі моєї дівчини, як не побачиш уже вівіки свого батька-конокрада!

— Я коней ніколи не крав,— теж начебто спокійно відповів Юрко Циган.

І збурився весь старий батько Оленчин, люто підвищив голос:

— Та ти що це — глузувати з мене прийшов? А в тебе хата є для жінки? Є — питаю тебе?..

— Ще немає.

— Так що ж оце я тобі в графську псарню свою дочку на поталу віддам? Геть з мого двору, злидню, поки я тебе кілком не оперезав, собаками не нацькував!.. А тобі, дочко, мое останнє кам'яне слово: поки

живий ходжу, поки дихаю, не буде вівіки мого благословення, через труну мою тільки станеш з ним до вінця ¹.

І мовчки укритив шапкою свої буйні чорні кучері Юрко Циган, так само мовчки пішов з подвір'я Хвесенків на економію до графської контори.

— Дайте мені повний роцот за всі роки,— заявив там.

Справді, ніколи Юрко не одержував грошей за свою працю в графа, навіть і не згадував ніколи про них. Одержував тільки батрацький харч на казармі та деяку найпотрібнішу одіж. Не палив цигарок і не пив він ніколи, не гуляв також з парубками на вечорницях — тому, може, і не цікавився зовсім грошима, дивився також ніби згорда на них, як на щось нікчемне, зайве йому.

І надзвичайно здивувалися в конторі його несподіваній заяві, почали були крутити. Та зчинив парубок велику бучу. Довелось-таки зробити йому розрахунок за всі роки. Але сердиті на нього паничі з контори вираховували платню, як останньому з підпасків, а не як старшому конюхові, що ним насправді був уже тоді Юрко Циган. І не задовольнився він таким нікчемним розрахунком — пішов до самого управителя, зчинив і там бучу. Загрожував навіть перейти до сусіднього поміщика, що мав теж кінний завод. І добився-таки свого: не було ж кращого за нього об'їждчика молодих ремонтних коней, законтракованих по великій ціні військовим міністерством ². Отже, тому, певно,

¹ Раніше обов'язково потрібний був до двадцяти одного року дозвіл батьків на шлюб.

² Ремонтними звалися коні з приватних заводів, що постачалися царському військові.

і мусив графський управитель наказати зробити йому розрахунок, як старшому конюхові.

Одержавши гроші, Юрко негайно ж накупив на них дерева і завіз його на свою мізерну батьківщину, де стояла колись невеличка халупка, що її до трісочки розтягли сусіди. Найняв також теслярів, почав швидко будувати хату. На осінь і виросла вона — невеличка, але затишна, навіть з яскраво розмальованими двома віконцями та півником на димарі.

І прийшов Юрко Циган знов на подвір'я до старого Хвесенка, знову зняв шапку перед ним, коротко сказав:

— Є вже хата.

Та ще більш розлютувався батько Оленчин. Саме перед тим сватали Оленку два хазяйські сини — і обом їм навідріз відказала вона, рішуче заявила:

— Крім Юрка — убийте — ні за кого іншого не піду!

Побачивши тепер ненависного йому парубка, Хвесенко без слів схопив грубого кілка і, підскочивши близько, замахнувся на нього. Та враз перехопив руку старого Юрко, міцно, як кліщами, стиснув її, вирвав кілок і легко перекинув його через хату в садок. А сам теж мовчки вийшов за ворота, перейшов на другий бік вулиці і звідти протяжно засвистав. Вискочила на знайомий посвист Оленка, помчала була на вулицю, але спіймав батько і з прокльонами потягнув у хату...

Тієї ж ночі втекла Оленка від своїх батьків до Юрка — і без батьківського благословення, невінчана — на великий подив і глум багатьох у селі — почала жити з своїм коханим. Справді — то ж нечуване щось було у старому селі — страшний гріх, як твердили попи...

Ще не раз, користуючись тодішнім батьківським правом¹, з урядником та соцьким виривав за намовою попа старий Хвесенко свою непокірну грішницю-дочку від її невінчаного мужа і під вигуки та глузування глитаїв за коси притягав її до себе. Але завжди украдалася Оленка — втікала знову до любого її Юрка.

І поволі почали звикати люди в селі до «незаконної» пари, кинули глузувати з неї — не тюкали вже на молоду жінку, не кидали паліччям та брудом услід їй, коли проходила селом. Напевно, нечувано велика любов та відданість цієї пари розм'якшила людські серця, помирила їх з «незаконністю» шлюбу, змусила визнати його правдивим і без попівського вінчання. А може, дехто з куркулів тільки притаївся, побоюючись важкої руки на диво дужого Юрка Цигана...

Тільки не помирився з ним один батько Оленчин і хоч не тягнув уже більш з урядником свавільну дочку до себе, проте враз мінявся на обличчі, стискував кулаки, люто лаявся, коли при ньому її згадували. Кидався бити і стару свою — матір Оленчину, що проливала сльози за своєю одиначкою, благала чоловіка не чорнити дочки, дати їй благословення на шлюб.

А Оленка вся розцвіла, живучи з своїм любим, що так ніжно, так бережно поведився з нею — віддав їй усе своє цілісне, таке палке й одночасно просте та щире серце. І не зважала вона на косі погляди ще декого з сільських пузирів, не турбувалася зовсім незаконністю свого стану. Тільки й хмарки було в її житті, коли прибігала до неї її засмучена мати, обли-

¹ Батьки мали право приводити своїх дітей до себе навіть етапом.

вала її слізьми, говорила про старого батька, про те, як запікся він, згорбився, почорнів увесь...

Благала також стара мати Оленку піти до батька, кинутись йому в ноги — перепросити його, щоб змилювався, дав свою згоду на вінчання.

— Пішла б я — вірте мені, мамо, пішла б я до них,— сумно говорила Оленка.— І скоріше не заради себе, а заради них самих, щоб заспокоїлись вони. Та я певна... я знаю: нізащо не змінять тато свого слова. Вони слухають попа, з ним тільки й радяться. Так чого ж ходити, щоб знову з попом ікону піднімали проти мене, з іконою проклинали?..

Усе ж пішла-таки раз. Саме народилась у неї дитина. І взяла на руки Оленка свого первістка, прийшла на батьківське подвір'я, стала біля воріт. Та, побачивши дочку-одиначку, люто гаркнув старий батько на неї:

— Байстря своє принесла?.. Замітайся з ним під три чорти, проклята мною на віки вічні!..

А попик, коли принесли куми хрестити первістка Оленчиного, затріпотів борідкою, захихикав — пригадав давній випадок у школі:

— От вам і великомудра, що в чудо боже не вірила, батьків своїх не слухала,— не вшанувала, наперекір їм нечестивим путем пішла!..

І по хрестинах записав під дитину Оленчину «незаконнородженою».

Та не так-то й збентежив оцей попів запис Оленку та Юрка. Уже раніш, пішовши за того старого ладу на невінчаний шлюб, підготовлені були вони до нього. Навпаки, ніби ще більше, ще міцніше з'єднало їх мале дитя. І щebetала Оленка, співала безліч пісень своєму первісткові, а Юрко, захиляючись щасливим сміхом, казав:

— Та подивись-но, моя Оленко, на нашого Івасика: він же зовсім ти! Такий же білий-білий лебідко! І очі в нього синьо-сині, як у тебе...

— О ні! — заперечувала, теж радісно сміючись, юна мати.— В Івасика очі темнішають, незабаром будуть достеменно такі, як у його татуса!

І здавалось, не було щасливішого подружжя, як ця невінчана, незаконна пара.

Та незабаром налетіла страшна буря.

Завжди добре працював Юрко Циган, не за страх, звісно, а по своїй ширій вдачі. Тепер же ще ретельніше — за трьох робив він у графа, щоб зміцнити своє становище, забезпечити родині більш-менш певний шматок хліба. І ніби дуже цінували його як справді найкращого приборкувача дикого необ'їждженого молодняка. Але «панська ціна — одна лиш мана: сьогодні є, а завтра й нема...»

Приїхав якось з Петербурга старший графський син, гвардійський офіцер. Прийшов на кінний завод подивитись на коней. І вивели на показ молодому графові найзлішого жеребця — вели його на цепу аж четверо конюхів. Жеребець кидав задом, ставав дига, дико іржав. Та підійшов до нього Юрко Циган, легенько вдарив по ніздрях пальцем, почесав за вухом — і враз стих дикий, неприступний огир, кинув бити копитами, лагідно протягнув губи до Юрка. Відскочили осторонь конюхи з цепом, а Юрко спритно скочив на жеребця, зовсім спокійно рушив до манежу¹.

Надзвичайно здивувався молодий граф, запитав Юрка, коли той, закінчивши проїздку, зліз з огиря й загнав його, як покірну дитину, до стайні.

¹ Круг, на якому об'їджують коней.

— Ти, певно, знаєш слово якесь, що так ураз ко-
ряться тобі коні?

— Слово?.. Яке слово? — знизавши могутніми пле-
чима, усміхнувся Юрко.— Слово — то бабські забобо-
ни. Люблю коней, тому, певно, і вони мене люблять.
От і все, значить, слово таке, а іншого не знаю.

Тоді графчук запропонував Юркові їхати з ним до
Петербурга тренером в його власній скаковій конюш-
ні. Але зміряв офіцера Юрко Циган трохи навіть гор-
довитим поглядом і, ні слова не відповівши, обернувся
спиною, пішов до стайні.

— Та почекай лиш! — крикнув йому вслід граф-
чук.— Я тобі підвищу там платню, дурню!

— Від дурня чую,— спинившись, голосно вимовив
Юрко Циган.

— Ах ти ж, мерзотнику, та як ти посмів? — не-
самовито верескнув графчук і вдарив його хлистом.

А бити Юрка Цигана небезпечно було. Прилляла
йому вся буйна кров до голови, кішкою стрибнув на
груди офіцерові, враз підм'яв його під себе...

На одчайдушний крик графчука збіглися стражни-
ки-охоронники та гайдуки з паничами, усі гуртом стя-
гли Юрка Цигана з насмерть переляканого офіцера, а
закували в кайдани і відвезли до міста в тюрму. І там,
коли слідчий пред'явив йому обвинувачення в умисно-
му замаху на вбивство свого хазяїна — офіцера гвар-
дії графа Колонно-Чосновського,— гордовито звів го-
лову Юрко, презирливо кинув:

— Брехня! За образу, значить, хотів провчити тіль-
ки. Хоч і варто було б, справді, задушити оте падло,
щоб не душило воно інших!

Оленка ж після арешту чоловіка враз ніби переро-
дилася, ніби постаршала на багато років. Хутко роз-

продала деякі речі, замкнула хату, взяла на руки од-
норічного вже тоді свого хлопчика, пішла вулицею в
напрямі до міста. Та перестріла її сповіщена сусідами
стара мати, почала, ридуючи, благати дочку віддати
їй дитину — свого внука.

— А тато ж як? — тихо спитала Оленка.

— Це ж він і послав...

Дійсно це сам старий Хвесенко послав по дитину;
певно, страшна біда дочки-одиначки розм'якшила і
його тверде серце. І зрозуміла, певно, це Оленка, ска-
зала:

— Що ж, хай і справді побуде Івасик у вас, поки
повернуся додому.

Обцілувала всього хлопчика, розпрощалася з ма-
тір'ю, низько вклонилася їй, сама подалася до міста.

Майже рік пробула в місті Оленка до суду, харчу-
валася тим, що полола городи багатим міщанам, но-
сила взимку воду з річки на гору, таскала на своїх то-
неньких руках каміння на будівлях. Іноді й дуже го-
лодувала, та на перші ж гірко зароблені копійки
завжди посиляла в тюрму своєму любому передачі.
Добилася й на самий суд, зустрілася поглядом із своїм
Юрком Циганом, підбадьорливо зогріла його теплом
своєї усмішки. Зовні досить ніби спокійно зустрі-
ла навіть вирок суду: «Зіслати в каторгу на Са-
халін».

І коли конвойні проводили повз неї її закованого
в кайдани чоловіка, встигла кинути йому:

— Не журись, мій Юрку, і там живуть люди. Піду
і я з тобою...

Дійсно ще раніш довідалася Оленка від якогось
юриста, що коли дружина засудженого на каторгу по-
годиться піти з ним у заслання, то не триматимуть

його на каторзі в тюрмі, а дадуть право жити з нею окремим поселенцем.

Та виявилось, що тільки вінчана дружина може дати таке полегшення своєму засудженому чоловікові. Тоді хутко збігала на село додому Оленка і вперше кинулась у ноги своєму батькові, благаючи, щоб він дав хоч тепер свою згоду на шлюб. І зглянувся цього разу старий Хвесенко на свою дочку-одиначку, дав їй писану на папері згоду. Взагалі чомусь увесь ніби розм'як він тоді, не слухався попа, тільки гірко плакав весь час; недовго й прожив після того.

А Оленка, повінчавшись у тюремній церкві з своїм Юрком, пішла потім з ним довгим, понад десять тисяч кілометрів сибірським етапом на Сахалін, щоб полегшити своєму лютому безмежно жахливе за тих часів життя на цьому гиблому, як казали тоді, острові.

ОЛЬГА КАЛИНА

Невисока на зріст, дуже скромна смуглява дівчина з каштановим пишним волоссям та світло-сірими очима — така була зовнішність Ольги Калини. За хороший голос — низьке, чудового грудного тембру контральто — її запросили до місцевої трупи.

Склалася ця трупа частково із справжніх акторів, що розбіглися тоді, дев'ятнадцятого року, з різних центрів від труднощів, а частково — з місцевих аматорів. І давав їй, Ользі Калині, режисер навіть і деякі невеличкі ролі, але вона, ніяково всміхаючись, завжди відмовлялася.

— Боюся... не вийде це в мене,— казала вона.— Співати-то я, звичайно, з охотою співатиму, а грати... Ні, хай уже хтось інший грає.

Я не раз бачив її в театрі, і в ревкомі, де завідував того часу відділом народів та куди зрідка заходила Ольга. Але спочатку мені невідомо було, чого саме заходить вона сюди. Та одного разу я сидів з черговим звітом про роботу свого відділу в члена ревкому

Степана Калини, якого прозвали в тому повітовому місті Стенькою Разіним. Таке прізвисько дали йому, очевидно, за його надзвичайну палкість, відданість революції та енергійну боротьбу з петлюрівськими й іншими численними навколо того міста бандами.

А тепер, тільки що повернувшись із загоном із чергового свого виїзду в повіт, де розбив і забрав у полон якогось отаманчика, Степан Петрович стомлено, заплющивши очі, слухав мій звіт.

Стукіт у двері. «Ввійдіть!» На порозі кімнати Ольга. І немовби вітерцем звіяло всю втому з Степана Петровича. Його такі ж світло-сірі, як і в сестри, але завжди трохи суворі, зосереджені очі стали враз теплими й ніжними, наче переді мною з'явилася зовсім інша людина, а не той невблаганно-грізний для бандитів Стенька.

— Моя сестра,— відрекомендував він мені дівчину.— Присядь же, Ольго. Ну, що там... як мати? — також дуже тепло запитав її. І почувалася мені в цьому запитанні надзвичайно ніжна любов до матері та навіть якась нібито тривога за неї.

— Турбувалася, звісно, ці дні, коли тебе... не було вдома,— тихо, з своєю постійною привабливою по-смішкою відповіла Ольга і тихо присіла в куточку.

— Нічого... Все буде гаразд — все! — обласкав сестру привітним поглядом Степан Петрович і вже своїм звичайним голосом звернувся до мене:

— Продовжуйте.

Я хутко закінчив звіт, відповів також на кілька запитань, з яких було ясно, що Степан Петрович усе добре і чув, і усвідомив собі. Діставши від нього деякі вказівки, підвівся і, вклонившись обом, вкрай здивований, вийшов з кімнати.

Так, мене надто здивували: і та раптова зміна, яка сталася з Степаном Петровичем, коли зайшла до нього Ольга, та ніжність і теплота у поводженні з нею суворо-палкого Стеньки, а також і разюча різниця між ним та його надзвичайно скромною, тихою сестрою.

Навіть у зовнішності їх не було нічого спільного. Лише очима, і то дуже віддалено, Степан Петрович нагадував Ольгу...

Але ось незабаром налетіли дні денікінської навали. Евакуюювався з того міста ревком — і з ним відійшли більшість товаришів, що працювали в ньому. Та Степан Калина не пішов — залишився в місті для підпільної роботи. Декому ж із товаришів і мені теж доручили приховатися добре десь поблизу і провадити агітацію проти денікінців.

Переховуючись у сільських учителів, я й почав виконувати це завдання. Через деякий час дізнався, що денікінці призначили комендантом нашого міста вчителя Антеповича з колишніх, як виявилось тепер, поручиків царської армії. Він працював у місцевій чоловічій гімназії і виказував себе завжди, особливо на різних зборах, великим прихильником більшовиків. Під деяким впливом цього, а найбільш тому, що мені конче потрібно було довідатись, що з родиною, я однієї темної ночі пробрався городами й садками до своєї садиби. Та коли через годину мав уже прощатись та зникнути, почувся гуркіт у двері, ніби хтось бив у них чобітьми й прикладами гвинтівок. Я хотів вискочити у вікно, але натрапив на поліцая. Очевидно, комусь із сусідів було доручено сповістити комендатуру про мою появу...

Вчинивши ретельний обшук, Антепович не знайшов нічого, за виразом денікінців, «більшовицького», бо я

все заховав у надійному місці. Проте конфіскував друкарську машинку і заарештував мене, «як комісарика від освіти»,— глузливо сміючись, заявив він.

Через кілька днів прибули до міста в супроводі терських козаків два корнети — співробітники черкаської контррозвідки — й заарештували ще трьох місцевих лівих учителів. Їх уночі разом зі мною привезли терці на вокзал і, вкинувши в темний, з їдкими кінськими кизяками товарний вагон, замкнули його на засув. Тільки вже далеко за північ приїхали на вокзал корнети-контррозвідники, які пиячили в місті з Антеповичем. Раптом до мого напруженого слуху дійшов п'яний голос одного з контррозвідників:

— Ви... виводь!

Ми всі здригнулись і міцно потиснули один одному руки, чекаючи найгіршого...

Та несподівано почувся голос когось із козаків-терців:

— Ні, ваше благородіє, досить уже без суда! Привеземо в Черкаси — хай там розбирають, а ми — не згодні!..

— Лягайте краще спати, ваше благородіє,— досить фамільярно, як уже тоді часто поводитися так звані «нижчі чини» з офіцерами навіть у денікінців, сказав хтось інший з козаків.

— Ну... ну, і д-диявол з ними! — прохрипів корнет і для чогось вистрелив двічі з револьвера в повітря.

Голоси за вагоном змовкли, і я тільки тоді відчув, як тріпочеться моє серце. Напевно, і в усіх моїх товаришів почувалося те ж саме, бо ми довго мовчали, немов завмерли. Навіть цигарок не курили...

Почало світати. Стали поволі виринати з темряви стінки вагона, стеля, кутки. І в одному з них ми помі-

тили на підлозі вагона якусь зігнуту жіночу фігуру. Але тільки вже вранці, коли привезли нас до Корсуня, довідались, що це була Ольга Калина...

«Певно, щоб видала брата!» — блискавично промайнула в мене здогадка.

І справді, коли перевели нас із поїзда в якесь низьке напівпідвальне вогке приміщення біля вокзалу — Ольгу першою почав допитувати корнет-контррозвідник, що заарештував нас усіх.

— Ну, тепер надумалася вже? Скажеш, де ховається твій брат Стенька? — почав він свій допит, нахилившись до неї і пронизуючи її примруженими, в червоних повіках очима.

Видно було, що й після самого арешту дівчини контррозвідник уже не раз вимагав від неї видати місцеперебування брата, та не добився нічого...

«Чи надовго ж вистачить у неї сили витримати тепер — після оцієї безсонної ночі в гидкому вагоні, після отого вигуку: «Виводь!..» — промайнула була в мене боязка думка.

Але пильно приглянувшись до Ольги Калини, я цілком заспокоївся щодо цього.

Вона стояла нерухомо, немовби трохи навіть вищою здалася мені, і якось надто спокійно дивилася на контррозвідника. Тільки не світилися, як завжди, її очі теплою усмішкою. Тепер стали вони зовсім подібні до очей її брата — Степана Калини, коли він віддавав своєму загонові останні накази перед виступом проти якоїсь банди...

— Я ж бачу... я певен, що ти знаєш усе! Чого ж ти мовчиш? Говори! — несамовито кричав корнетик, загрожуючи дівчині наведеним на неї наганом.

І не казала Ольга: «Не знаю». Навіть і трішки не хитнула заперечливо головою — непорушним каменем стояла, продовжуючи дивитись на нього тим же ставлено-холодним поглядом.

— О ні! Ска-ажеш! Усе скажеш, гадино, коли припечу як слід! — і, метнувшись до дверей, корнет гукнув когось: — Со-олі сюди, шомполів, цвя-ахів!

Обернувшись до дівчини, знову гаркнув:

— Скидай спідницю!..

Та не ворухнулася анітрішки Ольга Калина — тільки на мить блиснули гнівом і зневагою її очі.

Це ще більш, видко, розлютувало контррозвідника. Він підскочив і вдарив Ольгу — збив її з ніг на підлогу, сам рвонув з неї спідницю...

І не витримали ми, беззбройні, оточені вартою, шалено закричали всі враз:

— Жінку!.. Знущатись!.. Мордувати!.. Та як не сором?!

Очевидно, наш зойк був такий одчайдушно-палкий, що навіть мерзотника-корнета пройняло. Він відіпхнув ногою Ольгу, так що вона перекинулася спиною на кам'яну підлогу, а сам шаснув до дверей, випхнувши з собою козаків-терців, які були з ним при допиті.

Ми кинулись допомогти Ользі підвестися з підлоги, та вона заперечливо хитнула збагрянілим від удару обличчям. Поволі підвелася сама, сіла на підлозі і так-сяк поправила свою розпанахану корнетом спідницю...

Також і в самій черкаській контррозвідці — куди через день, зробивши в Корсуні арешти, доставили нас, — не видала брата Степана Ольга Калина.

Її не раз допитував дуже пам'ятний мені своїми

грубими допитами високий, старанно виголений слідчий контррозвідки. Завжди щільно затягнутий в англійський, з університетським значком френч слідчий цей, допитуючи заарештованих, брутально лаявся, загрожував їм браунінгом, іноді й стріляв з нього, показував також мотузку для вішання...

Тричі ставив він і Ольгу Калину під стіну й стріляв на палець вище голови, та не здригнулась ні разу дівчина, не вимовила й слова, не сказала навіть: «Не знаю».

Майже два місяці, з початку серпня й по кінець вересня, довелося мені з товаришами вчителями просидіти в тому гиблому місці, з якого неодноразово в передсвіт виводили заарештованих — не на розстріл навіть, а на повішення. Тільки після довгих і впертих клопотань перед командуванням дивізії, якій підлягала контррозвідка, вирвало нас учительство нашого міста на поруки.

Та знову приховався я й почав робити те ж, що й раніше до свого арешту. І добре сприймалася агітація проти ненависних скрізь денікінців. Взагалі стало їм тісно навіть по містах, навколо яких виростили один за одним партизанські загони — такі, як організував уже й тут Степан Каліна.

І жахаючись Стеньки, утік комендант Антепович ще задалегідь до того, як у кінці жовтня стався розгром денікінців під Орлом і Воронежем та покотилася їхня «грабармія» вниз аж до моря...

Зустрівшись із Степаном Петровичем, я довідався, що й сестрі його Ользі пощастило якимось вирватись вслід за нами з лабет контррозвідки. Та й не було ж в Ольги Каліни навіть перед денікінцями ніякої провини, крім того, що мала брата більшовика...

Все ж самої її я не бачив уже ніколи. Певно, переїхала вона разом з матір'ю до того міста, в якому почав працювати Степан Петрович головою повітового виконкому.

Але в ті години, коли раптом злетять, обгорнуть мене всього спомини про минуле, — досить часто впливає з давнини так ясно і живо незабутній мені образ Ольги Калини. Тільки не постійний її, скромний і тихий, а той, коли — непорушна й сувора — стояла вона перед катом-контррозвідником, мовчки дивлячись на нього мужнім поглядом своїх очей.

ДОНКА ГОРИЧЕВА

Висока, смаглява, південного типу дівчина стояла, заклавши руки за спину, біля грубки, коли я випадково зайшов до своєї родички Тосі Миrowsької.

— Моя подруга,— сказала Тося.

Дівчина, не простягаючи руки, легенько кивнула мені головою, нерозбірливо назвала якесь прізвище. Поки ми з родичкою декілька хвилин розмовляли про щось незначне, вона тим часом стояла непорушно під грубкою, дивлячись поперед себе великими оксамитово-чорними очима. Раптом майже без слів нагнулася до Тосі, поцілувала її — так само, як і спочатку кивнула головою до мене,— і вийшла. Миrowsька пішла проваджати її, а я, надзвичайно вражений, присів на стілець...

— Правда, гарненька? — дійшов до мене голос Тосі, що повернулася вже до кімнати.

— Що?.. Ах, ти про цю подругу свою! Н-ні!

— Як! Ти не вважаєш її гарненькою? Ну, що ти?..

— По-моєму, це абсолютно не підходить до неї.

— Розумію, ти хочеш сказати більше. Гарна? Красуня?..

— Не знаю. Взагалі словами не завжди можна зразу ж передати своє враження. Знаю тільки те, що вона — не звичайна... зовсім не звичайна.

— На жаль, її серце зайняте вже,— лукаво всміхаючись, сказала Тося.

— Ну, що з цього? Хіба якась незвичайна картина хоч трішки втрачає в наших очах свою цінність від того, що вона належить не нам, а галереї чи навіть приватній особі?.. Але хто ж вона?

— Угадай.

— Єврейка?

— Чому ти так думаєш?

— Південний тип — ну, хто б міг бути інший подібної зовнішності там, у вас, в Умані?

— Вона стала мені подругою тільки тепер по Вищих жіночих курсах, а не по Уманській гімназії. Вона болгарка. Так!.. І знаєш, як її звати? Донка Горичева. Чуєш, яке чудове дзвінке ім'я. До-о-онка! — співуче протягла Тося своїм прекрасним низьким контральто.— Так, Донка справді-таки зовсім не звичайна — і не тільки зовнішністю своєю, а й вдачею.

— Вдачею?.. Якою ж саме?

— Бачиш, вона...занадто вже правдива у всьому.

— А хіба це вада?

— Не вада,— звичайно, а... іноді велика незручність виходить, коли говорити всім і всюди тільки саму правду,— розсміялася Тося.— Погодься, буває часто в житті, коли треба... не те що говорити не-

правду, а принаймні — промовчати. Донка ж нізачо не промовчить. Коли почує тільки якусь вигадку, фальш, надуманість — очі їй враз спалахнуть, як смолоскипи, і вона обов'язково відрубає: «Неправда!» — на низьких нотах проспівала знову Тося.

— Цікаво!

— Звичайно, цікаво, коли це не тобі скажуть... Але знаєш що? Підемо колись зі мною до неї — вона живе зовсім близько, на Святославській вулиці, з одною подругою — Маричкою Кулевою, теж болгаркою. Найкраще в суботу ввечері проти вільного від лекцій дня. Тоді в них збирається часто невеличка студентська компанія. Напевно, буде і наречений Дончин — Асен Тодоров, — також, по-моєму... неабияка постать.

— З великою охотою.

Всі дні до суботи — і вдома, і на вулиці, і під час лекцій в університеті, куди пощастило мені вступити з сільських учителів, невідступно стояла переді мною в своїй простенькій чорній сукні Донка Горичева. Найбільше, безумовно, зацікавлювало те, що сказала про неї Тося. Здавалось, що й справді цій трохи ніби суворій, зосередженій дівчині — з таким класичним профілем та недбайливо спущеним на чітко вирізьблену шию жмутом пишного чорного волосся, з її вдумливими великими очима — так пасує ота надзвичайна правдивість, а можливо, і взагалі цілісність поглядів...

Чомусь дуже хотілося побачити і її обранця. І я в суботу так рано прийшов до своєї родички, що та, дзвінко розсміявшись, навіть скрикнула:

— О, я бачу — Донка тебе тягне до себе, як міцним ланцюгом! Але ж я попереджала тебе...

— Що в неї є вже наречений? Та він, можливо, не менше за твою подругу цікавить мене.

— Дивно! — з деякою недовірливістю оглянула мене Тося і пішла в сусідню кімнату до своїх товаришок по курсах прибратись на вечірку.

Вона дуже довго — як навмисно, — думалося мені, забарилася там, і коли ми вийшли від неї на морозне повітря, то вже було доволі пізно.

— У нас вечірка по-студентському, з чаєм у складчину, — сказала Тося.

— Ясно, — і ми зайшли до крамниці, взяли дечого до чаю. Тож коли ми спустилися вниз до напівпідвалу і ввійшли в звичайну студентську, з маленькими вікнами вгорі та необхідними речами низеньку кімнату — там було вже чимало гостей.

До Тосі зараз же підбіг високий смуглявий студент політехнік, і вони почали вдвох дуже жваво і весело розмовляти. Очевидно, це заради нього так довго прибиралася вона...

Донки ж не було в кімнаті — і я мусив сам відрекомендуватись їй подрузі Кулевій та решті гостей — ще трьом південного типу студентам у різних тодішніх формених тужурках. Вони всі з якоюсь особливою гарячковістю розмовляли про щось, переплітаючи російську й українську мови з болгарською, а я присів у кутку і почав придивлятися до молодих людей. Мені хотілось відгадати, хто саме з них обранець Донки — і я чомусь певен був, що обов'язково відгадаю. Але як не вдивлявся в них — надаремно: ніщо не міг відгадати...

Та ось з передпокою почувся дзвінок, хтось вибіг назустріч. Ввійшла Донка і... в темній косоворотці юнак — значно нижчий за неї, з худим горбоносим жовтявим обличчям та досить невиразними, ніби стомленими сірими очима. Він бережно ніс у своїх з довгими тонкими пальцями руках щось у широкому футлярі, очевидно, музичний інструмент.

— Донка!.. Асен!.. І цитра з ним! Хубово!¹ — бурхливо залунали в кімнаті голоси майже всіх присутніх.

Донка злегка — своїм постійним, як видно, кивком голови вклонилась гостям. Але мені цього разу подала свою руку з тонкими, довгими, як і в Асена, пальцями.

— Тося казала, що ви маєте зайти до нас. Спасибі! — на дуже низьких нотах промовила вона. І зараз же відійшла від мене, стала під грубкою, звикши, певно, на півдні до тепла — почала так само, як і в Тосі, трохи ніби задумливо дивитися поперед себе.

Асен же, мовчки поздоровкавшись зо всіма, сів ззаду компанії, що гарячково і піднесено провадила далі розмову,— і то, примружившись, прислухався нібито до бесіди, то заплющував зовсім очі.

А я пильно придивлявся до Асена, намагаючись знайти в ньому щось особливе, цілком гідне Донки, щось таке, що виправдувало б слова Тосі про нього — «неабияка постать».

Та... нічого абсолютно не знаходив я в цім згорбленім, надто похнюпленім, ніби соннім юнакові.

«Він грає на цитрі,— майнуло в моїй голові.— Цитра — що за інструмент?.. Примітивний, скоріше

¹ Чудово! (Болг.)

жіночий, прадавній музичний прилад старих античних народів. Так?..»

І повіяло чимсь далеким, старим, якоюсь пастушою примітивною романтикою від того, що він грає саме на цьому маловідомому мені тоді інструменті — і це ніби ще більше знизило його в моїх очах.

Чомусь ураз стало прикро, немовби я розчарувався в якійсь певній сподіванці своїй. Стало також нудно тут, серед цієї незнайомої компанії. Навіть образ самої Донки начебто трохи збляк — не так-то й вражав мене тепер.

Не маючи чого робити, я почав і сам прислухатися до жвавої палкої бесіди. Говорили на соціально-політичні теми. Здебільшого тоді, дев'ятсот десятого року, на студентських вечірках говорили або про любов, або на такі ж, як і тут, соціальні теми. Тому, здавалось би, нічого особливого в теперішній бесіді я не мав би помітити, але тут саме було щось своє, надто характерне, що в значній мірі відрізнялось від звичайних подібних бесід. Помічалось тут якесь надмірне, чисто південне,— здавалося мені,— завзяття співбесідників, а ще більше те, що кожний з них надто палко відстоював свою лінію, свої погляди — і начебто близькі, а насправді зовсім відмінні від інших...

— Далекі... непр-р-риємно вас слухати,— раптом дійшов до мене голос Донки — і дійсно ніби перекопалося в ньому кілька «р».

Всі враз замовкли і звели без жодного здивування очі на Горичеву — очевидно, звикли вже до таких її реплік.

— Ви ось говорите і те, і те,— вела вона далі, напевно, добре чула всю розмову.— І кожний з вас —

це якась зовсім окрема своя партія. А насправді — мусить бути тільки єдина партія!

— Яка? — запитав один з найпалкіших співбесідників, щільно затягнутий у новеньку тужурку студент, з ретельно підрізаною чорною борідкою та великим проділом на голові.

— Яка?.. Тільки та, що веде злидарів до цілковитого звільнення від ярма!

— Та це ж, Донко, пробачте мені, кінцева мета всіх нас, — дуже ввічливо і м'яко зауважив той же студент. — Але ж, розумієте, мало накреслити собі якусь мету, треба й відшукати найкращі... найвірніші методи до здійснення її.

Горичева зміряла його поглядом своїх трішки примружених очей і поволі протягнула:

— Ви, Петков, ніколи не хотіли й не хочете, щоб таке здійснилося. Для чого ж тоді говорити непр-р-равду? — знову перекотилося кілька «р» в голосі дівчини.

Студент багрово спаленів, схопився на ноги, навіть стиснув кулаки і палко скрикнув:

— Що?! Я не дозволю нікому, навіть жінці, ображати...

Та Асен теж хутко звівся на ноги — очі його враз розширилися, несподівано стали дуже великими й ніби зовсім темними. Він поклав руку на плече «ображеному» і досить тихо, але виразно притиснув одне тільки слово:

— Мликни¹.

Студент зразу ж дуже покірно, навіть з деяким

¹ Замовкни (болг.).

острахом — здалося мені — сів на стілець. Сів і Асен — і знову напівзаплющив очі...

— Ти, Петков, краще розповів би нам про свою щасливу гру на більярді,— промовив найстарший з компанії, широкоплечий студент з розумними, трохи насмішкуватими очима.

Всі дуже весело розсміялись, а найбільше, найвеселіше нібито сам Петков. І здавалось — неминуча гроза цілком розвіялась у тому сміхові.

— Ні, ні, не треба про більярд, чули вже ми, чули не раз,— сміючись, сказала Маричка Кулева.— Донко, хай краще Асен потішить нас своєю грою,— звернулась вона з проханням чомусь не до самого Асена.

Горичева мовчки знизала тільки трішечки плечима, а Асен здригнувся, розплющив очі, хутко глянув на Донку і, можливо, по якійсь тільки йому одному зрозумілій прикметі дістав від неї підтвердження в проханні Марички. Принаймні зараз же підвівся і без слів почав так само дуже обережно розкривати футляр, ніби там була якась надто ніжна, зовсім не тривка фарфорова річ, що від найменшої необережності могла розпастись. Вийняв звідтіль цитру, поклав її на стіл, сів коло нього і знову мовчки глянув спочатку на Донку, а потім на всіх.

Звідусіль посипались різні замовлення — тільки одна Горичева мовчала. І Асен почав грати те, чого ніхто не прохав і чого я нізачо не сподівався почути — саме «Souvenir d'Ellysée» Бетховена.

Є нібито легенда, що цю річ Бетховен створив за таких обставин: якось пізнього вечора гуляв він десь за містом, і раптом з відчиненого вікна одного вбогого будиночка долетіли до нього звуки музики. Він

заглянув у вікно і побачив, що це грає зовсім сліпа дівчина. Бетховен швидко зайшов до приміщення і запропонував дівчині зіграти самому. Трохи здивована, вона все ж погодилась — і Бетховен, сівши за інструмент, почав, імпровізуючи, грати цю річ. Коли він закінчив грати, сліпа дівчина, яку звали Ельзою, — безмірно вражена, скрикнула:

— Це, безумовно, тільки Бетховен міг створити!..

З перших же акордів гри Асена я побачив, що моє упередження проти цитри цілком невірне: такі неймовірно ніжні звуки, пройняті високою ліричністю, полилися з-під пальців юнака і враз могутньо підкорили собі всіх напружено принашклях слухачів.

Асен грав з великою майстерністю — потім довідався я, що він був студентом останнього курсу консерваторії з гри на цитрі. І сам інструмент в його грі здавався чудовим — дуже ніжним, милозвучним. Та й та річ, яку виконував Асен, начебто саме для цитри була і створена, думалось мені.

І дивно: обличчя в Асена майже зовсім не змінилось під час гри — тільки ще більше ніби заплющились очі та напружилось трішки худорляве обличчя.

Донка так само стояла під грубкою в попередній позі — лише єдина досить глибока риска лягла на її матовім високім чолі, ніби дівчина застигла в якійсь спокійно-величавій думі...

Асен скінчив... Мовчки, зворушені сиділи слухачі — видно, тут не в звичаї було вітати виконавця оплесками. Глибока тиша в кімнаті — почулось тільки, як двічі зітхнула Маричка. Раптом прорізало тишу — скрикнув широкоплечий студент:

— Асен! Друже мій! Свою! Македонську!..

«Так він македонець?» — не встигло ще промайну-

ти в моїй голові, як Асен зразу ж почав, очевидно, оту свою македонську, співаючи під акомпанемент цитри не сильним, але досить приємним баритоном. Я підсів до Марички, попрохав її стиха перекладати слова...

Спочатку звуки музики були лірично-ніжними і теплими. То юнак-македонець прийшов попрощатися з своєю коханою. Він повинен іти звільняти свою батьківщину, своїх рідних, свою кохану від іноземної навали, від ярма жорстоких владарів-баїв¹ і пашей².

Поволі звуки міцнішають, наростають. Я ніколи не сподівався, щоб цей, здавалося, такий ніжно-солодкий інструмент — цитра — міг передавати подібну експресію і збудженість почуттів...

Та ось знову стають звуки ніжними і зворушливими. Дівчина прохає юнака взяти і її з собою.

Хіба ж вона не має права, неспроможна обороняти і батьківщину, і себе саму, і навіть його — коханого свого? — говорить дівчина. Вона прохає, а згодом починає вже вимагати свого законного права на це — обурюється, вся сповнюється гнівом. І разом обурюються і звуки — і з глухим рокотінням протестують проти слів юнака, проти того, що він боїться за свою кохану, що він прагне тільки сам обороняти її.

«Як? Ти смієш позбавити мене цього права?» — гримлять звуки цитри. «Тоді геть з моєї дороги — я сама йду!» — скрикнула цитра бурхливим акордом і замовкла, немов струни в ній лопнули від великої

¹ Македонія звільнилась остаточно з-під ярма Туреччини тільки 1912 року під час так званої балканської війни.

² Найбільші урядовці і генерали старої Туреччини.

образи. Та ось через хвилинку починають звуки, ридючи, перепрошувати дівчину. Юнак благає, дає своїй коханій пістолі, дає карабін.

«Так, так, ти маєш законне право на це! Ходімо ж зі мною — на бій, на боротьбу!»

І цитра, закінчуючи, вже співає бадьоро-впевнений похідний марш...

Пильно слухаючи цю драматизовану пісню-гімн, я одночасно стежив за Асеном та Донкою. Цього разу їх обличчя виражали щонайтонші відтінки того, що співалося. А я бачив, як дуже великі тоді очі Асена то запалювались жагучим вогнем, то ставали безмірно ніжними й глибокими. А Донка вся подалася вперед, і ніби це вона сама прохала взяти її на боротьбу, сама обурювалась, що не беруть її... І коли пролунали останні акорди цитри, вона глухо промовила:

— Не тільки від чужоземних, а й від своїх хижаків, Асене, треба звільнитися. Так!

Я ще кілька разів потім заходив з Тосею до Горичевої на ці суботні вечірки. Та ніколи чомусь, незважаючи на прохання всіх, не виконував Асен своєї македонської. Взагалі він дуже рідко і ніби з великою неохотою грав на цитрі — і то тільки суто ліричні речі Чайковського, Шопена, Рахманінова. Такий вибір музичних п'єс дивував мене, бо обличчя Асена набувало якоїсь суворой зосередженості, ніби юнак переживав щось дуже глибоке — вирішував якесь безмежно важливе питання.

Одного разу в суботу я не застав Тосі вдома і сам пішов до Горичевої. Там, крім Марички, нікого ще не було. Дівчина привітно зустріла мене, попрохала по-

чекати приходу інших — почала розповідати чимало про себе саму, про свою країну, за якою дуже засумувала вже. Розповіла дещо і про свою подругу.

Донка народилась у бідній сім'ї вантажника морського порту у Варні. Вчилася спочатку в нижчій міській школі¹ і своїми успіхами звернула на себе увагу Слов'янського товариства², що помістило її в одну з російських середніх шкіл. Закінчивши її, Донка вже сама вступила до Вищих жіночих курсів. Тоді й познайомилась вона з Асеном Тодоровим. Він багато носив їй різних політичних книжок, навіть «Капітал» Маркса.

— І, по-моєму, надто вже Асен просвітив Донку, — якось ніби сумнівно знизала плечима Маричка: — Ну, що з цього? Ось вона хоче кинути курси і їхати з ним кудись. Я, звісно, догадуюсь куди й чого саме. Але хіба ж це личить дівчині? Як по-вашому?.. Он сам Асен тепер ніби вагається вже, чи взяти її з собою...

Раптом з передпокою почувлися голоси Асена і Донки. Очевидно, за бесідою ми не почули дзвінка і хтось інший відчинив їм двері.

— Непр-р-равда! — обурливо перекотилося Дончине «р». — Ти їдеш сам не тому, що батько хворий! Значить — все! — і на порозі з'явилася Донка з таким виглядом, якого ще ніколи я не бачив у неї — очі її дійсно палали, як смолоскипи.

За нею ввійшов зігнутий, ніби дуже пригнічений Асен. І обернулась до нього Донка:

¹ У Болгарії з 1879 р. офіційно запроваджено загальне навчання дітей віком 6—12 років.

² Слов'янське (вірніше — російське) благодійне товариство, яке допомагало декому з болгарської, сербської молоді одержувати в Росії середню і вищу освіту.

— Чого ж тобі тр-реба ще тут?..

Ураз випроставсь юнак, широко розкрив очі і чітко промовив:

— Згода, Донко!

Дівчина наблизилася до його очей, пильно заглянула в них — і, видко, повіривши цілком в його слова, з бурхливою радістю скрикнула:

— Асене мій!

Того вечора востаннє заграв Асен свою македонську.

А через день зникли обоє вони кудись зовсім з Києва.

Більше вже я ніколи не бачив Донку Горичеву, не мав також жодної вістки про неї. Але я певен, що вона, коли не загинула десь у героїчній боротьбі, то працює тепер на своїй звільненій батьківщині.

ФЕДОРА ІВАНІВНА ГРИЦАЙ

На початку вересня — в золотий, повний величавого спокою, ясносонячний день — ішов я за п'ятисотенницею Федорою Іванівною Грицай повз її ланку. Яскраво-зелений, що тільки де-не-де забарвився золотом осені, килим пишної бурякової бутвини щільно вкривав усю землю, а Федора Іванівна розповідала мені, як домоглася вона цієї розкоші.

Так, звісно, не зразу прийшло воно — це багатство, не само собою. Довелося передовикам колгоспу та і їй самій, Федорі Іванівні, чимало труднощів перебороти. Тож подумати тільки — колись за царату ця сама земля давала через силу сімдесят-вісімдесят центнерів буряків. А тепер — цілих п'ятсот центнерів...

І не вірили чимало хто, що можна досягти цього, глузували навіть з тих, які не тільки вірили, а й взяли виростити такий не чуваний ще врожай. А дехто з недобитків-куркулів та їх прибічників всіма спосо-

бами перешкоджали ланці в її упертій роботі, і перемогла ланка Федори Іванівни і отих невір, і таких злочинців — своєю працею довела на ділі, чого можуть досягнути охоплені запалом люди. Перемогли вони також і всіх інших шкідників — озиму совку, лугового метелика, гусінь, страшну посуху...

— Звісно, не зразу дається така розкіш,— лагідно всміхаючись, говорила Федора Іванівна.— Але коли є справжнє бажання та наполегливість у роботі — в нашій вільній країні всього можна добитись, всього! Он які велетні заводи повстали скрізь по наших містах, як чудово змінилося-розквітло наше теперішнє життя, яких тільки славетних героїв зростило воно...

І серед багатьох героїв нашої величезної країни, безумовно, займає почесне місце і ця скромна на вигляд жінка — Федора Іванівна Грицай.

Я трохи знав історію її життя. Ще на самому початку революції гетьманці забили в бою її чоловіка-партизана. Залишившись з чотирма маленькими дітьми і маючи невеличку смужку польової землі та ще менший городець, Федора Іванівна не занепала духом, а взялася з усіх сил рятувати дітей від голодної смерті. Одною з перших записалася потім до колгоспу, завжди боролася за його зміцнення. Не раз за це куркульство з неї не тільки глузувало, але й било. А коли взялася виростити великий врожай буряків, то одного разу дві розлючені жінки підкуркульників підстерегли її самотню і мало не забили сапами.

А тепер вивела вже всіх своїх дітей Федора Іванівна в люди — допомогла їм дістати пристойну освіту. Дві дочки її вчительками, одна трактористкою, а син — лейтенантом в армії. Сама ж Федора Іванівна не тільки ланкова-п'ятисотенниця, а й член райви-

конкому. Вже після смерті свого чоловіка навчилася самотужки читати, закінчила потім лікнеп другого ступеня.

Ми обійшли всю ланку, вийшли на горбок. Перед нами розкинулося за великим ставком село-сад, барвисто одягнуте осінню в золото, багрянець, оранж. Он там, у центрі села, де колись стояла п'ятиглава церква, виріс тепер двоповерховий будинок повної середньої школи-десятирічки, ніби справжній палац. А збоку, на поміщицькій садибі, виблискують на сонці будівлі та клуб. Тут же внизу, за високою греблею, пишається масивна будівля гідростанції, за якою розбігся в долині великий, на сорока гектарах, колгоспний сад з різними сортами плодкових дерев.

Залишивши розмовляти, ми мовчки, мов зачаровані, дивилися на нове село.

Поруч з Федорою Іванівною стояла дівчина Варка з ніби вітром підхопленим догори носиком-кирпою та з трішки насмішкуватим обличчям. Раптом Варка, голосно розсміявшись, звернулася до своєї ланкової:

— А розкажіть-но їм, за що то вас колись куркулі «жидівською мамою» прозвали?..

Федора Іванівна трохи суворо глянула на дівчину, знизала плечима:

— Ет, скаже таке... І коли-то воно вже було. Було та загуло невістю — бодай не згадувать віки...

Я відчув тут якусь цікаву історію і почав умовляти Федору Іванівну згадати-таки. Хоч і не відразу, вона все ж здалася на моє прохання, розповіла.

Ще за часів громадянської війни якимось улітку довелось їй, уже й тоді досить літній жінці-вдові, піти на свою пісню, на суглинку та супісках нивку. При-

йшла — аж сумом пройняло всю: світиться нивка рідким колосом — подряпана ж була вона наспіх за третину куркульським плужком. Та що робити? Треба ж зібрати хоч на той окраєць...

— Стала, жну. Але ось глянула під горбок у долинку — сунеться помалу якийсь незвичний гурт людей. І чомусь не битим шляхом, а глухою межею. Люди, уздрівши мене, раптом спинилися, непорушно стали, немов скам'янілі на місці. Кинула серп, підійшла ближче, придивилася...

Ой, нене моя, що за диво?..

Попереду стоїть дуже старий, високий, худий, кістлявий чоловік. Позаду такий самий старий-престарий, виснажений весь злиднями та тяжкою працею. А в середині між ними двома — чотирнадцять малят. Стоять усі непорушно, витяглись в ряд — дивляться на мене, не кліпаючи оченятками: чи загублюто я їх, бідолашних, чи пожалію?..

Та, певно, переконались, що я їхньої бідняцької ниви стеблина, що не заподію їм нічого злого, — розповіли, чого це вони і куди саме мандрують з такою малечею.

Отож і довідалася я: налетіла на Радомишль скажена банда Соколовського, вчинила страшний єврейський погром, багатьох знищила, порубала. І довелося оце їм, двом старим, рятувати чотирнадцять малят — відвести їх до Малина.

Схопив мене за серце величезний жаль до цієї бідолашної малечі, а разом і люта ненависть до тих, хто чинив їм таке нелюдське, звіряче зло.

— Та куди ж то таким малесеньким, німічним доплентатись аж за двадцять п'ять верстов у той Малин? — скрикнула я й наказала їм усім: — Сядьте ж

ви тут, під цією копою, щоб не видно було вас часом з дороги, а я сама щось зараз зроблю на краще.

І, мабуть, довірилися мені — покірно посідали всі там, де наказано було. Я ж стрімголов помчала до села, забігла у двір до свого сусіда, багатія Клименка Пурфила.

— Дай,—кажу Пурфілові,— коні привезти збіжжя з нивки,— стократ відроблю тобі потім.

Та, звісно, не повірив на мене коней грошова душа Пурфило — почав вимагати заставу.

— Буде тобі й застава! — і я шаснула до себе.

Був у мене золотий хрест — подарунок ще моєї покійної баби. Ніколи не носила я його, берегла на останнє в скрині на самому споді. Витягла його, принесла Пурфілові — аж зашарівся весь він, угледівши золото. І таки дав тоді коні.

Запрягла я їх у велику гарбу, приїхала до моїх малят — сидять вони так само непорушно, чекають на мене. Ясно, що повірили-таки зовсім...

— Ну, й що ж далі казати? Привезла їх, звісно, до Малина, здала їх в ревком і повернулася додому. А довідавшись про це, куркулі й прозвали мене отою... їхньою мамою. Ото, здається мені, і все.

— Ні, не все,— сказала знову Варка.

— Ну, та що там?.. Дісталось-таки доволі мені шомполами, коли видали мене куркулі якійсь банді. Але витримала баба—дожила ось до якого добра!— показала п'ятисотенниця Федора Іванівна на свою ділянку.

ЛЮБКА ЯСЕН

Любку Ясен у Чорноярському партизанському загоні всі дуже любили за чутливу й життєрадісну вдачу. Навіть у найтяжчих випадках дівчина ніколи не втрачала бадьорої усмішки на трохи ніби припухлих рожевих устах, чим заспокійливо впливала й на інших людей.

Але не така-то й гарна була на вроду Любка. Занадто масивна якась — постаттю зовсім схожа на батька свого Остапа Ясена, який, працюючи замолоду кучером у барона фон Еске, міг одною рукою навмір ляскати батогом, а другою враз спинити на всьому скаку четвірку баронських виїзних коней, посадивши їх на задні ноги. Тільки в усмішці й устах Любчиних помічалось щось від її матері — красуні Гандзі, яку свого часу відбив Остап Ясен у самого пана барона.

Майже зовсім не пам'ятала батьків Любка Ясен. Залишившись чотирилітньою круглою сиріткою, Люб-

ка, можливо, й загинула б за отих тяжких перехідних часів, та пожаліла дівча нянька її Галина Горленко. Бувши тоді ще й сама неповнолітньою і теж круглою сиротою, вона поволі, хоч і з великими труднощами, довела і себе, і дівчинку до пуття. Допомогли їй у цьому і комсомол, і друзі покійного батька її Андрія Горленка, якого ще вісімнадцятого року повісили німці за те, що очолив бідноту села проти них і гетьмана. По закінченні агрономічного технікуму працювала вона спочатку районним агрономом, а потім обрали її в рідному селі головою колгоспу «Нове життя».

Пробула Галина Андріївна недовгий час і замужем, але й тоді не розлучилася з Любкою, яка стала їй за рідну дочку. Після семирічки вихованка її вступила в учительський інститут, який успішно закінчила майже перед самою війною.

Тепер Любка перегнала вже зростом навіть свою доволі високу «маму Галю», як звала вона завжди Галину Горленко; та й у плечах була ширша, а в грудях і зовсім повніша за неї. У поведінці ж, в розмовах стала по закінченні інституту надто статечна, в голосі, в рухах певна солідність з'явилася в дівчині — ніби аж деяка владність пробивалася часом.

— Немовби і справжня вже тобі вчителька,— злегка всміхалася Галина Горленко.— Ох, і запровадиш ти, голубко моя, як я ось бачу, занадто вже сувору дисципліну серед своїх бідних учнів,— завжди присаджувала вона, неначе мимохідь, зародки отої владності в Любки, яку дівчина, мабуть, дістала від своїх батьків.

— Ну, не можна ж у школі без хорошої дисципліни! То ж одна з найперших умов успішного навчан-

ня,— розвела була Любка руками. Все ж не витримала — молода була! — усміхнулася і раптом, зняковівши чомусь, пригорнулася до своєї теж ніби й зовсім молодій на вигляд — як справжня подруга — «мамусі», що була всього на дванадцять років старша за свою дев'ятнадцятилітню тоді названу дочку.

Хороші взаємини взагалі існували в Галини Горленко з Любкою, наче й зовсім товариські. Та завжди пильно придивлялася Галина Андріївна до дівчини ще з раннього дитинства її і поволі старанно виконувала її, як добрий садівник сортове деревце...

Але ось зненацька чорною бурею спалахнула війна. Гітлерівці шалено рвалися до Дніпра та з кожним днем усе ближче й ближче підходили до колгоспу «Нове життя». І вирішили в правлінні колгоспу — погнати в далекий тил породистих коней і корів, щоб не дісталися вони ворогові. Худобу вирядили під доглядом старих конюхів і пастухів та разом з ними виїхало чимало молодих дівчат-колгоспниць не тільки з тваринницької ферми.

Пропонувала Галина Андріївна і своїй Любці скористатися з нагоди і від'їхати далі від страшних подій. Та дівчина запитала:

— А ти як сама, мамо Галю?..

— Ну, зі мною... інша зовсім справа,— ухильно відповіла Горленко.— У мене ж є тут своя відповідальність, свої... завдання — і не тільки в самому колгоспі.

— Я знаю, які це в тебе... ще інші завдання. Що ж, де ти будеш — там і я хочу бути з тобою! — твердо сказала Любка.— Можливо, як ось прослухаю

курси санітарок при нашій лікарні, то і я теж... хоч трішки пригоджуся — чи на фронті, чи й десь інде разом з тобою.

— Ну, гаразд тоді, коли так. Можу тільки привітати тебе з таким рішенням, Любо! — і Галина Андріївна тепло обняла свою вихованку.

Незабаром у погожий і тихий, ранньої золотої осені день високо в небі переривчасто загурчав чудний на вигляд літак. Дуже схожий на невідому, з двома хвостами тварину, він швидко знизився, кілька разів покружляв над селом, розкидав віялом біленькі папірці і подався на захід.

А в папірцях українською мовою незвичним прописом та з кількома теж незвичними словами були відозви: «Най люди небоязно лишуть ся на місцях. Най хутко дозбирають конечно всіляку пашницю та бураки...»

Відозви ці зовсім протилежне викликали у людей — збудили в них ще гострішу ненависть до загарбників.

— Знаємо їхнє «небоязно»! Знаємо ще за гетьмана їхні шибениці й катування; пам'ятаємо добре, як повісили вони Андрія Горленка! Та замість хліба й цукру діждуть вони від нас і тепер, як і вісімнадцятого року, лише кулі собі в лоб! — чулися звідусіль збуджені голоси.

І вечорами все більшало людей на зборах у голови сільради Якова Петровича Кізки, якого називали в селі Яцьком-партизаном. То ж саме він, буди всього двадцятип'ятилітнім юнаком, очолив після смерті Андрія Горленка його великий партизанський загін і чимало лиха заподіяв свого часу німцям, петлюрівцям, денікінцям.

Та ось надбіг час, коли блискавично перекотилася селом передбачувана людьми, але така все ж ніби цілком несподівана й приголомшуюча, як і в перший день війни, новина:

— В районному центрі й на станції — уже німці!..

Того ж вечора в колгоспному садку, в оранжереї, відбулася нарада партизанського загону — про завдання і діяльність цього загону. І ще до світанку весь загін вийшов із села до визначеного на нараді місця.

Із загоном, крім Галини Горленко й Любки Ясен, пішло ще чимало жінок і дівчат: дві лікарки, бригадирки, ланкові й усі комсомолки — вчительки та колгоспниці, що разом з Любкою вчилися на курсах санітарок.

Діяльність Чорноярського загону Яцька-партизана поволі все ширше й відчутніше для гітлерівців розгорталася вздовж залізничної магістралі. Особливо активізувалась вона, коли налагодився зв'язок загону з Великою землею — з центром, звідки літаками почали доставляти не тільки бойові припаси, а й людей, ліки, газети та настанови. І керований ними загін несподіваними нападами не давав спокою німецькому тилові, пустив під укіс не один ворожий ешелон, висаджував у повітря містки й охоронні споруди — порушував роботу транспорту і відволікав цим усім з фронту силу людей для охорони магістралі...

Галина Горленко з самого початку заснування загону заявила про своє велике бажання працювати в розвідці. Але було щось, видно, дуже прямолінійне в її істоті, щось таке, що заважало їй удавати з себе когось іншого, протилежного собі, як цього переважно вимагали завдання розвідки. І вона вже в перший

своїй спробі працювати розвідницею мало була не провалила справу.

Перебуваючи в розвідці разом з Любкою в одному селі, Горленко випадково зустрілась з настановленим німцями старостою села, який почав дуже причепливо перевіряти добре заготовлені документи розвідниць.

У розмові з цим німецьким прихвоснем, що поводився надто нахабно, Галина Андріївна скипіла, не витримала й обізвала його зрадником...

Староста, побачивши, з ким має справу, хотів уже був здійснити галас, щоб привернути увагу німецького патруля. Але врятувала становище Любка Ясен. Не розгубившись, вона стрімголов накинулася на старосту ззаду та щосили, мов залізними кліщами, здавила його за горло своїми дуже міцними руками і стиха кинула Галині:

— Хустку мерщій!

Горленко враз опам'яталася — і вони вдвох з Любкою миттю заткнули рота зрадникові хусткою, скрутили йому назад руки, цупко зв'язали їх його ж поясом і, вкинувши старосту в бур'ян, поспішно вибралися городами із села в поле...

Повернувшись у загін, сама Горленко негайно ж розповіла про випадок командирові. Яцько-партизан, що дуже поважав і любив Галину не тільки як дочку свого напутника й друга Андрія Горленка, а й як гідного голову колгоспу, на цей раз надто суворо поставився до неї.

— Ти не мала права, Галино, так безрозсудно ризикувати життям і своїм власним, і Любчиним,— притиснув він голосом.— Нас і так не густо, а ти

могла б позбавити загін ще двох конче потрібних нам людей! Чуеш?..

— Чую... Що ж, покарай тоді мене якнайсуворіше, щоб... щоб і іншим у пам'ять зайшло,—схвильовано сказала жінка.

— Я покараю тебе найперше тим, що назавжди забороню тобі брати участь у розвідках,—заявив командир загону.— А по-друге, наказую тобі завідувати господарством нашого госпіталю, хоч ти чомусь уникала цього!

— Слухаю,—опустивши голову, підкорилася Горленко. І, сприйнявши нове призначення як «кару за велику провину свою», вона відкинула ранішу упередженість до роботи хазяйкою в госпіталі, і з усією щирістю своєї вдачі взялася виконувати покладене на неї завдання.

А названу дочку її Яцько-партизан перевів назавжди з госпіталю в розвідку. І скоро Любка Ясен здобула в загоні славу найкращої розвідниці.

Справді, в дівчини виявився якийсь особливий хист до такої надзвичайно важкої й небезпечної діяльності. Прислужилися їй у цьому і доволі пристойне знання німецької мови, яку старанно вивчала в школі та в інституті, і гра на самодіяльній сцені, де успішно виконувала ролі чомусь саме старих бабів, і гостра кмітливість та нерозгубленість у найнебезпечніших випадках, і, можливо, найбільше — її витривалість і мужність, що дістала вона в спадщину від свого батька Остапа Ясена.

Здебільшого ходила вона в розвідку сама, лише кожного разу змінюючи зовнішній вигляд. То уявляла з себе обмежену молоду жінку-фольксдойче з прізвисьмом Гофман що мала нібито батька німця, а

матір українку; то, навпаки, дуже спритно загримувувалася старезною горбатою й глухуватою бабою, з таким задушливим кашлем, охами й стогоном, що на неї ніхто не звертав уваги; то була літньою жінкою-молочницею, дуже обірваною й негарною, з подзьобаним віспою обличчям, синьо-сизим носом та з заплющеним ніби сліпим оком.

У першому випадку їй ставали в поміч не тільки знання німецької мови, а й ота чарівна усмішка, що враз розм'якшувала найтвердіші серця гітлерівців. До того ж, вона, швидко переходячи від усмішки до сліз, так зворушливо розповідала про те, як її безмір любого мужа — Карлушу Гофмана — забили партизани, та й вона сама ось тепер змушена тікати до Києва, щоб і їй також не стався капут. І так правдоподібно це все виходило в неї, що їй давали в німецьких комендатурах прохідні свідоцтва, а іноді й дарові квитки на поїзд. Одного ж разу її посмішка справила таке чарівне враження на якогось інтендантського обер-лейтенанта, що той запропонував їй навіть стати його дружиною і так був прилип до неї, що Любка ледве-ледве вхитрилася якось утекти від нього з поїзда за кілька станцій від Києва.

Взагалі в образі фольксдойче вона завжди потрапляла в руки дуже причепливих есесівців на київському вокзалі. Все ж кілька разів приходила в Київ пішки у вигляді жінки-молочниці і сама, і разом з іншою, досить здібною розвідницею Варкою Зайченко. Вони обидві так грали свої ролі, що не викликали підозрінь ні в німців, ні в поліцаїв і старост.

А одного разу розвідниці навіть самі захопили в полон дуже зухвалого і напів'яного поліцая. Зустрівши їх поблизу якогось села й навіть не перевіряючи

документів, зразу ж вихопив револьвера та, погрожуючи ним, запропонував іти для перевірки до старости в село.

— Будь ласка, будь ласка! — надто лагідно промовила Любка.— З нашою щонайбільшою охотою! Ми ж саме й простуємо до вашого старости. Звеліли вони самогону принести їм...

— Самогону? А хіба... хіба є у вас? — весь розквітши, запитав поліцай.

— А як же? Найпервіший первак! Ось понюхайте, пане добродію,— і вона хутко вийняла з кошика велику зелену пляшку, та коли поліцай нагнувся щоб понюхати рідину, з розмаху оглушила його пляшкою по голові. Миттю потім схопилася за револьвер і за допомогою Варки вирвала його в поліцай, відскочила кроків на п'ять і націлила в зрадника.

— Р-руки назад! З дороги на межу — вперед!.. Та ні, стій-бо, гаде, інакше застрелю, як пса! — наказала вона, коли поліцай, трохи очутившись від удару, кинувся був до неї.

Глянувши на дівчину і збагнувши з її суворого напруженого обличчя, що вона не завагається пустити йому кулю в груди, поліцай швидко заклав руки за спину, опустив голову і звернув з дороги на межу, що вела до синіючого вдаль лісу...

Та й у вигляді старої й хворої баби Любка успішно провадила розвідки. І тільки раз усього вона натрапила в селі на огрядного й банькатоного, з гулястим червоним носом німця, від якого врятувалася лише завдяки своїй винятковій винахідливості. Німець довго розглядав документа її та, очевидно, нічого не ро-

зуміючи в ньому, щось мурмотів собі під ніс, чмихав і, нарешті, все ж відпустив уже був, але коли дівчина, шкутильгаючи й охаючи, відійшла од нього кроків на двадцять, несподівано крикнув:

— Zurück! ¹

Любка розуміла, що коли вона піде назад, то цим виявить своє знання німецької мови, а тому продовжувала шкутильгати далі. Раптом почула позад себе револьверний постріл — і зразу ж упала в пісок та затріпала руками, удаючи, що до смерті налякана пострілом. Німець, засунувши револьвера в кобуру, поволі наблизився й так само поволі нагнувся, щоб узяти за руку лежачу та, напевно, відвести її в комендатуру. Тоді розвідниця миттю сипнула йому з обох жмень у вічі піском і, поки німець, охнувши й відсахнувшись од неї, протирав очі, схопилася на ноги і вскочила в найближче подвір'я. Вихором перебігла вона звідтіля садками й городами вниз до невеликої річки та, не роздумуючи, плигнула в неї, перебралася місцями майже по горло вбрід на другий берег. Тільки аж тут, в густому верболозі, на хвильку спинилася дівчина, зітхнула на всі груди, поспішно скинула з себе набряклу від води свитку й старі порвані чоботи та й знову швидко подалася верболозом понад річкою, щоб не тільки зігрітися, а й бути якнайдалі від небезпечного місця.

Та найбільшу користь Чорноярському загонові приносила Любка Ясен своєю розвідницькою діяльністю навколо залізничних мостів. Висадити в повітря навіть невеличкий однопрогонний місток — це

¹ Назад! (Нім.).

означало припинити на два-три дні рух на колії. А внаслідок цього не менше як сотня поїздів не доставляли своєчасно ворогові до двох тисяч тонн конче потрібних йому на фронті вантажів. Тому ж так оберігали гітлерівці мости, знімаючи на охорону їх з бойових армій чимало війська.

І не меншу увагу мостам приділяли партизани, але на великі здебільшого мостові охоронні загони могли нападати тільки зненацька. Для цього ж то й потрібно було добре розвідати наперед не тільки всі підходи до мосту, розташування жилих землянок та чисельність варти, а й те, чи має вона псів, особливо вівчарок. Тож яка б темна ніч не оповила землю, як би спритно не підкрадалися партизани до мостової охорони — вівчарки ще здаля відчули б наближення чужих і підняли б такий гамір, що враз збудили б усіх німців.

І саме в таких розвідках Любка Ясен виявила цілком свій розвідницький хист. Насамперед вона дізналася, чи є в охороні вівчарки, а для цього вживала зовсім простого способу: десь за чверть кілометра від мосту починав глухої ночі вити вовк. І які б треновані не були пси, вони не витримували цього виття — і самі починали голосно підвивати.

Вида не сама Любка, а юнак-комсомолец Сашко Терен, який мав неабиякі розвідницькі здібності і, до того ж, умів не тільки завивати вовком, а й верещати поросям, кричати пораненим зайцем, пугачем, вороною...

Якщо собаки не відгукувались, дівчині ставало ясно, що охорону цього моста провадить звичайна піхотна частина, а не есесівці, які завжди мали при

собі вівчарок. Тоді через день-два Любка одягалася дебелою молодницею-самогонщицею, що було легко зробити дівчині з її огрядною постаттю. Брала також з собою посвідчення, знайдене партизанами-чорноярцями в якоїсь затриманої ними справжньої самогонщиці. В посвідченні цьому, написаному українською й німецькою мовами, з двома печатками й підписами, значилося, що пред'явниця цього є дійсно дружина якогось старшого поліцейа. А існував тоді в тилу неписаний закон, за яким родинам поліцаїв і старост дозволялося торгувати самогоном.

Переодягшись, з отою посвідкою і кошиком, повним пляшок самогону, Ясен з'являлася недалеко від мосту, підносила вгору на довгій тичині пляшку і починала спокусливо розмахувати нею. Німці теж не витримували і махали руками, щоб дівчина наблизилась. Поволі підійшовши так, щоб її чутно було, Любка кричала:

— Пер-вак!

А слову цьому, одному з найперших, навчилися швидко майже всі охоронники. Почувши його, один по одному підходили до «самогонщиці» — і старший з них, ретельно переглянувши посвідку, майже завжди пропонував Любці самій спочатку попробувати самогону з якоїсь за його вибором пляшки. Дівчина швидко виймала з пляшки затичку з качана або й ганчірки та, ковтнувши самогону, робила зразу кисле обличчя, хитала головою й потім, сміючись, солодко вимовляла:

— Гит!

Почувши це, німці й самі починали усміхатись, радіючи, що самогон не отруений і, виторговуючи де-

шевшу ціну, розбирали всі пляшки. Потім декотрі навіть підносили руку під козирьок і кричали дівчині:
— Приносиць знов!..

Перечекавши кілька днів, Любка підходила з самогоном уже ближче до мосту. Її зустріли, як знайому, жвавами вигуками і вже без перевірки розбирали самогон. А на третій — найбільше четвертий — раз її запрошували вже навіть у вириті під горбами жилі землянки. Дехто пробував і залицятися до неї, але Любка, сміючись, давила руками своє горло, показуючи цим, що в неї ревнивий чоловік, який може задавить її...

Перебуваючи весь час у дуже напруженому стані, дівчина не пропускала нічого без уваги та, повернувшись у ліс, разом із Сашком підсумовувала дані своєї подорожі й накреслювала план усієї місцевості коло мосту, приміщень для охорони. А незабаром чорноярці робили глухої ночі напад зненацька на мостову охорону, розгромлювали її і висаджували в повітря міст.

Взагалі, повернувшись з усіх своїх подорожей, Любка Ясен робила в штабі загону докладні звіти про те, що відбувалося і на самій залізничній магістралі і поблизу від неї — про нові розташування патрулів і комендатур, нові поповнення в охоронних частинах, нові склади на станціях. Від Любчиних зірких очей не ховалося і певне поживавлення не тільки поїздів з боєприпасами та військами на фронт, а і великих ешелонів з пораненими з фронту. І внаслідок її звітів, Чорноярський партизанський загін несподівано для ворога пускав під укіс та в повітря поїзди й нові склади, розгромлював і брав у полон патрулі й цілі комендатури, розбирав у належних

місцях рейки та руйнував мости і припиняв рух поїздів.

А на фронті наближався повний розгром гітлерівської навали. Після перемоги на Волзі та на Курсько-Орловській дузі наші армії швидко підходили до Дніпра. І сповнені радістю чорноярські партизани ще напруженіше працювали, щоб з свого боку хоч трохи прискорити остаточну перемогу над жорстоким і зарозумілим ворогом. І ось саме в цей, такий окрилений надіями час сталася велика біда з Любкою Ясен.

Її не раз командир загону Яцько-партизан посилав для розвідок у своє село, де з великою вартою перебував у палаці колишнього поміщика барона Еске його поранений на фронті син — оберст¹ Леонід Еске. Дівчину в таких розвідках майже завжди супроводжував той же Сашко Терен. Спритний юнак знав і в своєму селі, і в районному місті всі потайні ходи й переходи, а також мав там численних друзів, які давали йому потрібні відомості про загарбників. Разом з ним Любка ще сорок першого року не дала гітлерівцям вивезти з свого села багатий урожай: напередодні вивозу підпалила з юнаком клуню, де стояли вже цілком наготовлені мішки з зерном. А через рік, саме на якесь німецьке свято, кинули вони дві гранати в дім, в якому спали п'яні після свята гітлерівці...

Посилаючи цього разу Любку з Сашком в розвідку, Яків Петрович мав на увазі дістати якнайповніші відомості про становище німців у селі, щоб

¹ Полковник (нім.).

захопити їх усіх у полон. Та за три дні повернувся з розвідки назад лише сам легко поранений Сашко Терен.

— А де ж... де Любка? — тихо запитала Галина Андріївна.

— Вона... її захопили... німці,— глухо відповів юнак.

І виявилось, що потрапили Любка й Сашко в за-саду. Сашко, відстрілюючись, утік, а Любку схопили...

Перебувши цілий день у глибокій ямі під греблею, хлопець, незважаючи на поранення в ногу, все ж уночі побував у селі. Там він довідався від своїх друзів, що Любку того ж дня відправили під конвоем до районного міста.

— Так... зрозуміло... кудись... у концтабір на мuki,— переривчасто промовила Горленко. Потім вже нібито досить спокійно сказала:— Що ж, я певна, Любка якось... вирветься від них! А... а великий загін гітлерівців у селі? — запитала вона Сашка.

— Ні, крім баронової варті, десятків зо два людей — не більше. І всі вони з вартою містяться лише в палаці та в навколишніх будівлях. Напевно, дуже бояться нападу. Але... але до того палацу так зручно підібратись із гуці парку! — вже виблискуючи очима, жваво промовив Сашко.

— Так, так!—ствердив командир загону.—З парку від ставка буде зовсім зручно підійти.

І скоро по тому в передсвіт пихатий спадкоємець остзейських баронів оберст фон Еске вийшов з палацу, шкандибаючи, в самій лише білизні серед не своєї, а партизанської вже варті.

Після раптового і короткого бою більшість німців здалися в полон. І ще до ранку безмежно радісна звістка облетіла всіх. З розкритими обіймами та вигуками вдячності зустрічали люди своїх визволителів-партизанів. Натерпілись же вони за два роки з лишком страшних утисків та знущань від гітлерівців. А чимало дівчат, жінок і молодих зовсім хлопців вивезли як невільників у Німеччину.

— І вашу Любку теж погнали кудись кати,— говорили Галині Горленко.

Та вона так само й тепер ніби доволі стримано сприймала цю новину, хоч з кожним днем усе сильніше непокоїлася за свою названу дочку. Навіть значно схудла на обличчі, коли Любка два тижні не поверталася назад. А в загоні майже всі втратили надію колись побачити її живу...

Та ось саме після Жовтневих свят блискавично розлетілася в таборі новина:

— Київ звільнено!

І кидались люди цілувати одне одного, обнімались, кричали «слава!» й «ура!» кидали шапками вгору, пританцьовували.

До того ж, ще в цей безмежно щасливий день уже зовсім несподівано з'явилася в загоні Любка.

Побачивши її, завжди така стримана Галина Андріївна різко скрикнула, припала до дівчини і дуже довго не в силах була втамувати своє хвилювання.

— Але я ж, мамо Галю, жива ось! Подивись-но, жива!.. Ох, вперше бачу в тебе сльози на очах! Та жива ж я, жива! — повторювала Любка, поки трохи й заспокоїлася Горленко.

Справді, тільки й того, що жива була дівчина — так схудла вся, аж почорніла.

Із переривчастої розповіді Любчиної довідалися про те, що пережила вона. І, коли б не знали добре, до чого дійшли гітлерівці у своїх знущаннях, то ні-защо б не повірили в те, що перенесла дівчина в їхніх лабетах.

Уже в районному місті її, відокремивши від інших дівчат і жінок, вкинули в яму, де влітку тримали лід та завжди стояла по коліна крижана вода. І не могла Любка цілісіньку, таку довгу для неї ніч, хоч на хвилику задрімати, щоб не звалитись у воду — не втопитися в ній. А після безсонної ночі повели на допит у місцеве гестапо...

— Ох, і не питайте краще про цей допит! Потім колись, може, розповім про нього, потім! — здригаючись уся, хитнула головою й заплющила на мить очі Любка, ніби відганяючи від себе ті жахи, що довелось зазнати їй.

Та й не все запам'ятала вона. Навіть згодом не могла пригадати точно, скільки діб провадили допит її аж чотири есесівці, особливо один з них, такий лагідний ніби і пристойний на вигляд і такий насправді лютий. Тільки цей кат і запам'ятався доволі їй; решта ж — і люди, і речі, і самі події — змішалися в один кошмарно-пекучий клубок: стрілянина над її головою, лайки й побої, припікання вогнем, обливання зовсім голої крижаною водою... Намагалися ж муками вирвать од неї про місцерозташування загону та надто ще — про людей, зв'язаних з ним.

А очутилася аж у поїзді, де мертво проспала, як сказали їй, понад цілу добу. Та кошмар продовжувався і в задушному товарному вагоні, в якому мог-

ли сидіти лише по черзі. Така сила була тут людей різних націй: українці, росіяни, євреї, молдавани, ба навіть дві вірменки й дуже ветхий старик айсор. Та цих трьох уперто визнавали гітлерівці за євреїв.

Поїзд ішов дуже помалу і часто спинявся в полі, напевно, через зруйновану путь. А двері все ж не відчинили навіть тоді, коли над дахом вагона загули літаки та рвонули близькі вибухи. І так нестерпно боляче було думати Любці, що ось-ось може загинути від своїх же бомб...

Тільки аж на п'яту добу добрався поїзд до Козятина. І отам Любку з вірменками, з айсором та ще з кількома жінками інших націй перегнали в супроводі есесівців на дев'яту колію в такий же переповнений жінками задушливий товарний вагон із зловісним написом на ньому «Освенцім».

А про це місце смерті й нечуваних мук знала вже Любка раніше. І швидко-швидко запрацював її мозок — тікати! — про що й до того весь час тільки й думала.

— Краще нехай застрелять мене, вільну втікачку, ніж закатують у неволі, як рабу! — шепотіли її уста...

Загнавши нову партію у вагон, есесівці й тут накинули зовні клямку на широких вагонних дверях. А Любка навмисне стала біля них і почала пильно вдивлятися через доволі широкі щілини. Ще на інших станціях помітила вона, що іноді маневровий паровоз, пробігаючи мимо, пускав велику пару. Але як же досягти того, щоб клямку було скинуто й стало можливим у слухний час розкрити двері та й проскочити через пару як?..

Та ось повз вагон проходить, як видко по погонах, військовий лікар, з доволі добродушним лицем. Дівчина крикнула в щілину:

— Herr, bitte, machen sie die Kllhke auf!..¹

Почувши німецьку мову, лікар, можливо, чисто машинально відкинув набік клямку й пішов далі. У Любки гарячково закалаталося серце — і вона, не розчиняючи дверей, стала очікувати на маневровий паровоз. Ось пробіг один, другий — і обидва не випустили пари. Пройшли, розмовляючи й сміючись, аж три есесівці і не помітили відкинutoї на причинених дверях клямки...

Та он чутно, як добігає ззаду паровоз, весело гукнув гудком і весь обдався парою.

Єдина мить — і Любка проскочила через пару, а потім, не поспішаючи, зайшла за два состави поїздів і натрапила на вартового-піхотинця. Ще не встиг він щось запитати її, як дівчина кинула йому заготовлене:

— Wo ist die Kommandantur?..¹

Піхотинець люб'язно розповів і навіть узяв під козирок, коли Любка, ласкаво всміхнувшись йому, відходила далі. Ще один поїзд, та за ним раптом — дуже високий паркан.

«Невже виходу звідси не буде, невже?» — майнула в дівчини тривожна думка, та ось у паркані дірка! Просковзнула в неї — і мало була не впала від хвилювання.

Вмить опанувала себе і швидко вибралася на якийсь закуток передмістя, а з нього вийшла в поле.

¹ Прошу, пане, відкиньте клямку! (Нім.)

¹ Де комендатура? (Нім.)

Ввечері була вже у невеличкому селі — і скрізь потім знаходила серед своїх людей укриття й їжу...

Другого дня після повернення розвідниці в табір командир загону Яцько-партизан віддав наказ, в якому назвав Любку патріоткою-героїнею.

Почувши про цей наказ ще раніше від Галини Андріївни, дівчина вмить заллялася рум'янцем, і, притулившись до названої матері, опустила вниз довгі пухнасті вії, і збентежено прошепотіла:

— Та що це він... що він справді вигдав — отой Яків Петрович? Та яка ж бо я, мамо Галю, героїня, яка?..

ГАННУСЯ

У вікно лісництва видко було: безмір довге шосе і зліва повз нього будівлі містечка, а там, вже на обрії в сизо-синій намітці, старий ліс. І так приємно було Ганнусі вільними од роботи хвилинами дивитись у вікно й думати, що за отим лісом Київ, де народилася вона, де безвізно прожила до своїх сімнадцяти літ. Це ж уперше довелося дівчині одлучитися з дому: біда змусила — велика біда.

На початку війни Ганнусин батько евакуювався з заводом у глибокий тил. Мати ж її через тяжку хворість змушена була залишитися вдома. З матір'ю, щоб доглядати її, залишилася теж і Ганнуся. Та й упевненість тоді жила, що німці нізащо не дійдуть до Києва. А час моторошно біг уперед — і німці вдерлися сюди, і наростали тут загроза голоду та страх, що ось-ось схоплять дівчину й зішлють на каторгу в свою Німеччину.

День за днем усе тоншою ставала тендітна Ганнуся, ніби аж світилася вся. Тож і вирішено було, щоб урятувати її від сухот та Німеччини, десь улаштувати на роботу поза Києвом. Там скоріше дістане якусь склянку молока, скоріше виживе, ніж у великому місті. Хвору матір забрала до себе її сестра — вчителька, що працювала тепер у букіністичній книгарні продавцем. Ганнуся ж опинилася за декілька десятків кілометрів од Києва в оцьому лісництві на посаді статистика-діловода.

Спершу ніби й не так-то погано жилося тут дівчині. Йй, що закінчила до війни дев'ять класів середньої школи, доволі легко вдалося зрозуміти нехитру суть цієї служби. І з житлом пощастило — знайшла кімнату в добрих людей. У них же й харчувалася за помірну платню. Навіть двічі змогла переслати з нагодою матері трохи масла та пшона. І почала було звикать до свого стану Ганнуся — трохи й розквітла, взялася рум'янцем на злегка поповнілих щоках.

Та ось раптом перевернулося все у лісництві. Став на чолі його, як і всюди, білобрисий німець-шеф. А з ним з'явилися ще кілька німців та перекладач Ярошевський. І немовби страшнішим і огиднішим за всіх їх здавався дівчині цей перекладач, що до всього прислухався, всюди нишпорив хуткими, як мишенята, зеленувато-жовтими очима.

Од хазяйки своєї дізналася Ганнуся, що походить Ярошевський з цього ж містечка. Був він сином управителя й економки-німкені в колишнього місцевого поміщика барона фон Еске.

«Ось воно що! — думала дівчина. — Заявився сюди навмисно, щоб повернути баронам маєток і самому

стать у них управителем. Та не діжде він цього — ні!..»

І обкипіло серце Ганнусі презирством до Ярошевського. Надто противно стало бачити його сутулу постать з вухатою, щільно прилизаною головою. Старалася завжди уникнути зустрічей з ним та й з усіма німцями теж. Спочатку начебто й зовсім не розуміла їхньої мови, хоч вчила німецьку в школі. Якось надто швидко й ніби нерозбірливо говорили вони. Поволі ж при звичаїлась і почала розуміти майже кожне слово. Все ж таїла це, жодним рухом не виявляла свого знання мови. Десь глибоко в собі почувала, що так краще буде, що це може колись знадобиться їй.

З появою шефа все приміщення лісництва поділилося надвоє. З одного боку коридора засіли німці, з другого — втіснилися і сам лісничий, і всі службовці, тепер переважно жінки та дівчата. Ганнусі ж дісталось місце біля вікна, з якого взимку завівало холодом, а влітку дуже пекло. Все ж ні з ким не помінялася б дівчина своїм місцем. Так же відрадно було дивитися їй із вікна на шосе, на дальньо-дальній ліс — і мріяти про матір, про те, що колись-то неодмінно виженуть німців із Києва, а Ганнуса тоді вільно повернеться додому. Ох, як же солодко було мріяти про це!..

Та не солодко стало їй жити тепер. Незабаром надійшла до містечка велика німецька частина, щоб приборкати партизанів, яких усе більше й більше ставало в навколишніх лісах. І вигнали Ганнусю з її кімнатки, оселили там німця-офіцера. Добре, що хазяйка пожаліла дівчину, дала їй можливість спати на одному ліжку з своєю дочкою. Та й подорожчало

враз життя — німці ж грабували все, що тільки впадало їм в очі.

Все ж пригнічували не стільки нестатки, як свідомість, що лютий ворог хижує навколо, тяжким чоботом давить на всіх і на все. Тож декого захопили вже німці в містечку за зв'язок нібито з партизанами. І передавалося пошепки, як катували захоплених, як потім повели їх, заюшених кров'ю, в колишній баронський палац, де замість клубу розташувалося нині гестапо. А звідти вже, з гестапо, не повертався додому ніхто.

Докотилося й до лісництва. Останніми днями якось надто підозріло поведився Ярошевський. Декілька разів бачили, як зникав він у дверях гестапо. Не раз теж їздив із шефом до штабу військової частини. Не раз і в лісництві у шефа відбувалися довгі наради з якимись німцями, що приїздили з гестапо і зі штабу. І наростала тривога поміж службовців. Ширились чутки серед них, що намовляє німців Ярошевський проти лісників, нібито вони тримають зв'язок з партизанами, оповіщають їх про німецькі військові частини, попереджують про все, що діється в місті.

Одного вечора залишилася Ганнуся черговою в лісництві. Вона швидко підготувала роботу на завтра і розгорнула томик віршів Лесі Українки, що з ним не розлучалася ніколи. Так подобались слабосилій дівчині виключно мужні думки в цих величних віршах. Вони збуджували в душі дівчини горду непокору до зухвалих загарбників, стверджували люту ненависть до них. А найбільше викликали в дівчині гостре співчуття до того воїна, який хоч уже й був

«розпростертий, до землі прибитий списом», а все ж говорив: «Убий, не здамся...»¹

— О, тільки так! — шепотіли бліді уста Ганнусі.— Тож дійсно, якщо не було б іншого виходу, стократ ліпше загинути, ніж здатись на поталу ворогові — стократ ліпше й гідніше оце!..

Раптом долинули до неї через не зовсім причинені двері з коридора слова Ярошевського, сказані німецькою мовою і, на перший погляд, ніби й зовсім незначні.

— Цілком певен,— говорив він,— що коли завтра добре взятись за Грабового...

Решту слів заглушив стукіт підкованих німецьких чобіт, що швидко затих десь на ганку. Очевидно, перекладач ішов разом із шефом з його кабінету додому і продовжував з ним розмову, гадаючи, що в лісництві нема вже нікого, хто б розумів німецьку мову. До того ж, і справді-таки, ніби нічого особливого не було в отих його словах. Все ж дівчину немовби щось струсонувало. Вона насторожилась уся, почала напружено вдумуватись у почуті нею слова.

«Чому ж це завтра? — не раз запитувала саму себе.— Очевидно, тому це, що завтра... завтра ж субота, коли лісники постійно з'являються з тижневими звітами за свої дільниці. Отож і Грабовий повинен завтра прибути в лісництво».

І Ганнуся пригадала досить не звичайну постать цього лісника. Високий і плечистий, з упевненими спокійними рухами, він вражав своїм повним гідності незалежним виглядом. Щось надто тверде й незламне почувалося в цій людині.

¹ Леся Українка, Мрії.

«Але що ж це може означати, що за Грабового хоче завтра взятися отой Ярошевський? — бігли далі сполохані думки дівчини. — Ясно! — блискавично перебігло в її голові. — Ясно, що його хочуть узяти на допит про партизанів! Хочуть, щоб він виказав їх, навів на них німців... Той запроданець, фольксдойче Ярошевський, певен, що лісник не витримає катувань — і зробить все, що вимагатимуть від нього німці... О ні — нізащо! Вона цілком переконана в тому, що Грабовий скоріше, стократ скоріше загине, ніж здасться отим катом. Не діждуть вони цього, не діждуть!..»

Думки заповнили дівчину. Невже ж то вона залишиться якимсь ніби стороннім свідком у такій небезпечній справі? Невже не знайде якогось виходу — не вживе чогось рішучого, щоб попередити Грабового?..

Але для цього ж конче потрібно залишити негайно чергування в лісництві і кудись бігти, когось сповістити, щоб дали знать лісникові не з'являтися завтра в лісництво. Але куди ж бігти, до кого?.. І хто ж то знає Грабового, хто знає дорогу на його віддалену лісову ділянку? Та й ніч уже надходить, в розпливчасту пільму окутує і шосе, і містечко, і ліс...

Ганнуса відчуває повну неможливість запобігти зараз же лихові. Цілу ніч потім тяжкі кошмари дають дівчину. Не раз прокидається з жахом вона на дерев'яному жорсткому тапчані, де завжди відпочивають чергові службовці. І ось ввижається дівчині, ніби перед нею її батько. Навіть немовби чує його настанову: «Якщо хочеш, доню, щоб тебе поважали люди, перш за все поважай сама себе...»

Але як же то вона зможе поважати себе, коли стане тепер осторонь, не попередить Грабового? Як вона посміє глянути потім у вічі свого батька, своєї хворої матері, коли поведеться так негідно?..

О ні, будь-що-будь, а вона попередить лісника!

Блідий ранок немічно заглядає у вікна. І що більше розвиднюється, то все ясніше вирізьблюється в голові Ганнусі як саме зможе попередити вона Грабового. Тільки б не пропустити його з вікна...

А час так поволі рухається, немов застиг зовсім. Та ось з'явилася ще заспана секретарка Валентина Семенівна, підійшла вслід за нею старший статистик Вірочка, поприходили один за одним й інші службовці. З'явився і сам лісничий. Ось і дзвінок уже на початок роботи...

І несподівано сьогодні значно раніше, як завжди, приїхали в лісництво разом в одному автомобілі шеф з Ярошевським. Спочатку чомусь зайшли до лісничого; щось, певно, важливе сказали йому і потім пішли в кабінет шефа.

«Чому ж це зайшли вони до лісничого? Чому? — заметушилися думки в Ганнусі.— Можливо, щоб він сповістив їх зараз же, як появиться в лісництві Грабовий? Так?..»

І калаталося серце дівчини, аж відчувала вона в грудях його стукіт. Та все міцнішала в ній рішучість будь-що-будь виконати свій намір попередити про небезпеку Грабового. Вся напружившись, вона стежила за собою, за кожним своїм рухом, намагаючись нічим не виявити свого хвилювання.

Та все ж не змогла не стріпнутися, коли вгледіла у вікно якогось першого лісника. Він ішов пішки, поволі наблизився до лісництва і зник у ньому. Незабаром під'їхали ще два на одному візку, за ними ще кілька лісників, а Грабового все не було й не було. Ганнуса вже з радістю вирішила була, що він і зовсім не з'явиться сьогодні в лісництво, що, можливо, сам він передбачив щось непевне для себе отут...

Раптом з-за повороту виїхав Грабовий верхи на гнідому коні, під'їхав до штахет, зіскочив з коня й прив'язав його до стовпа. Чомусь постояв трохи непорушно, дивлячись на вікна лісництва, неначе вдивлявся, що там за ними. Потім обтрусив з чемерки пилюгу, помалу пішов до ганку.

І дивно, начебто й зовсім спокійно Ганнуса стежила потайки за кожним рухом цієї людини. Також на вигляд зовсім спокійно різонула свою руку бритвочкою, якою підчищала помилку, вмить видавила кров із руки й мазнула нею біля носа.

— Знову кров пішла з носа,— нібито спокійно промовила.— Треба води з діжки дістати,— і вона хутко вискочила з приміщення в коридор, хутко порівнялася з діжкою, що стояла біля вхідних дверей.

— Назад! — виразно мовила лиш єдине слово Грабовому, який підходив уже на ганку до самих дверей.

Напевно, зовсім добре зрозумів Грабовий дівчину. Він зразу ж без слів повернув назад. Не поспішаючи, зійшов з ганку і, не підходячи до свого гнідого, повернув у сусідній завулок і зник. А Ганнуса вмить намочила хусточку водою, приклала до носа і також швидко повернулася на своє місце. Почала працю-

вати, весь час пильно прислухатись до того, що діється в коридорі. Спочатку там мертва тиша стояла, та ось грюкнули двері з кабінету шефа — громом віддалося в серці дівчини. Почувся грюкіт німецьких чобіт, спочатку одного когось, а незабаром уже декількох...

А кінь непорушно маячив біля штахет. І ось підбіг до нього Ярошевський, оглянувся навколо, розвів руками і знову забіг у лісництво. Почулися десь близько з коридора збентежені голоси шефа й лісничого. Одчинилися двері — і всі втрюх зайшли в приміщення, де сиділи Ганнуся, секретарка і дві дівчини — друкарка та статистик.

— Хто з вас виходив недавно з канцелярії? — запитав лісничий.

— Хто? — не витримавши, скрикнув Ярошевський — і він, і шеф уп'ялися очима в присутніх.

Службовці, переглянувшись, мовчали, та через мертво хвильку секретарка, знизавши плечима, спокійно відповіла:

— Здається... ніхто не виходив.

— Так. Начебто ніхто-таки не виходив звідціль, — ствердили і друкарка та статистик.

— Брехня! — верескнув перекладач. — Я сам чув, як хтось із цієї кімнати виходив у коридор. Словом, знайте, якщо ви не скажете хто, то всіх вас чотирьох негайно ж шеф відправить у гестапо!

— Це я виходила змочить хусточку водою, щоб спинити кров із носа, — сказала Ганнуся.

Цю ніч знову провела Ганнуся в лісництві. А на ранок, після страшного допиту, вся понівечена, з опухлим від побоїв скривавленим обличчям, ішла вона безмір довгим шосе між двох вартових-німців у

гестапо. Брели вартові мовчки, ледве пересуваючи свої важкі ноги. Один із них — старший віком, але без нашивок — тримав у руках автомат, а другий — молодший, з двома нашивками — був з револьвером. І несподівано автоматник запитав німецькою мовою Ганнусю, скільки їй літ.

— Не розумію, — глухо відповіла дівчина.

Трохи помовчавши, автоматник голосно, хоч, може, й до себе самого, сказав також німецькою мовою:

— У мене донька залишилась, певно, одних літ з оцією.

Молодший промовчав. І знову через деякий час старший віком немовби задумливо промовив:

— Що ж то вона, оця дівчина, наробила такого злого? Га?

І щось подібне до співчуття вчулося Ганнусі в цих його словах, але молодший байдужно протягнув:

— Та в гестапо розберуться, що там і як...

«У гестапо? — майнуло в голові у Ганнусі. — О ні, стократ ліпше загинути, ніж здатися ворогові!..»

І її думки швидко-швидко запрацювали. Ось недалечко починаються густі чагарі колись вирубані лісової ділянки. Метнутись, добігти до них — і врятована! Чагарником домчить до великого лісу, а туди німці жахаються навіть цілим загоном заглянути, щоб не потрапити в руки партизанів. Значить, добігти тільки — а добігти можна. Не доженуть же нізащо ці незграбні німці її легку, як та серна. З револьвера не так-то й просто попасти, а той старший з автоматом, можливо... Блискавично пронеслося в голові: «Та навіть хай краще уб'ють, а не здамся!..»

Виміряла одним своїм незапливлім оком, що їй найближче стало тепер до кущів — і рвонулася набік. Справді, як та легка серна, мчала вона вперед. Вчула тріск автоматної черги — мимо! Ще б хвилька одна — і кущі, і врятована...

Раптом, пронизана двома револьверними кулями, Ганнуся, як підстрелений птах, злетіла трішки вгору і зразу ж упала. Розіп'явши руки, мов крила, вона обняла ними землю — рідну землю свою.

НАТАЛЯ ПІДГІРНА

(№ 108)

Наталія Підгірна або Талочка, як її в родині і на курсах звали, перейшла залізничний міст і, зірко вдивляючись у Привокзальну площу, поволі зійшла вниз. Раптом у неї затремтіла права рука, в якій міцно тримала вона звичайного кошика: напроти, в двадцяти кроках від дівчини, стояв і ніби зовсім уважно розглядав афіші на стовпі отой чорнявий, що колись переслідував її...

«Невже впізнає мене в цій одежі?..» — тривожно подумала Талочка і швидко, не оглядаючись, пішла набік до зупинки трамваїв. Тільки вже зовсім близько від неї Підгірна глянула через плече назад себе і побачила, що чорнявий поспішає теж до зупинки.

«Ясно, він за мною — скоріше ж, скоріше!» — і Талочка вскочила в трамвай шостої марки, що саме, як і потрібно було дівчині, ходив на Шулявку до заводу Гретера й Криванека¹.

На щастя, трамвай зараз же рушив, а Талочка,

¹ Теперішній завод «Більшовик».

примостившись на лавці біля вікна, побачила, що перслідувач її не встиг вскочити у вагон і залишився на площі.

— Ха, ха, ха!..— тихо, крізь зуби, засміялася дівчина і, ще міцніше пригорнувши до себе кошика, прошепотіла: — Тільки не тепер, нізащо не тепер!..

Незважаючи на свою молодість, на свої дев'ятнадцять років, Талочка звикла вже, перебуваючи в підпільній соціал-демократичній групі, до думки не тільки про свій арешт, а й про заслання на далеку Північ чи й до самого Сибіру. Вона навіть сиділа вже місяць у «предварилівці», і хоч виправдав суд за недоведеністю участі в першотравневій демонстрації, та все ж, як видно, взяли її під таємний нагляд. Але бути заарештованою саме тепер, з оцим кошиком...

«О, нізащо! Це значило б не виконати доручене мені. Ні, тільки не тепер!..» — повторювала про себе дівчина, пильно вдивляючись у вікно на вулицю.

Але хто це на візнику наздоганяє трамвай? Невже чорнявий?..

«Так, він!» — пронизало Талочку, і вмить погасла радість у дівочих грудях.

«Що ж робити? Чекати, поки на зупинці ввійде і схопить мене з отим, що в кошику?.. Ні, ні, так не буде! Треба негайно ж позбутися кошика, підкинути його під лавку... Але ж... але чорнявий бачив мене саме з кошиком, тому неодмінно стане шукати його, обшукає весь вагон — і знайде-таки його! Треба... треба, значить, мати кошика в руках...»

А трамвай уже зупиняв хід перед Галицьким базаром¹. І, використовуючи метушню, яка здійнялась у

¹ Теперішня площа Перемоги.

вагоні, Підгірна нагнулася й непомітно під лавкою вихопила з кошика згорнуту в трубку пачку паперів і засунула її вглиб під сидіння. Потім випросталась і, держачи обома руками поперед себе кошика, пішла вслід за натовпом до виходу. Раптом побачила на стінці вагона № 108.

— Сто вісім, сто вісім,— повторювала дівчина, сама ще гаразд не усвідомлюючи, для чого це їй потрібно.

А при виході з трамвая її справді зустрів чорнявий, якого Талочка називала вже про себе таємним агентом.

— За мною,— сказав він владним голосом.

— Ку-уди це за мною? Ще що вигадайте! Одчепіться від мене! — стараючись найрізкіше вимовляти, сказала Підгірна і повернула до базару. Але агент міцно схопив її за лікоть і ще підкресленіше повторив:

— За мною, кажу!

— Та чого це я за вами піду, коли мені на базар ось треба поспішати? Га?.. Та мені хазяйка голову одірве, коли не принесу з базару всього й запізнюся з обідом! Пу-устіть мене! — і Талочка рвонулася вперед.

— Не шуміть! Не збирайте гав! Вам же гірше буде...

Справді, навколо них уже зібралось кілька людей. А якась стара пані, в капелюшку з поруділими стрічками, піднесла навіть руку над вухом, щоб чутніше було слухати.

— Ходімо! — владно прошепотів переслідувач Талочки і, стиснувши до болю лікоть її, повів до візника, зручно підсадив у прольотку, сам легко зіскочив туди,

звелів візникові: — на Бібіковський бульвар!¹ Швидше!

Візник боязко оглянувся, нагнувся, хльоснув коня батоном, завернув за ріг праворуч, і хоч їхати було вгору, доволі швидко покотив бульваром.

«Куди ж це мене?.. Певно, на Золотоворітську, в жандармське управління», — майнуло в голові у дівчини, а вголос вона почала знову гаряче репетувати:

— Та що ж це таке справді? Га?.. Та чого це ви причепилися до мене? Та що ж мені скаже хазяйка, коли я запізнюся з базару? Ой, боже ж мій, боже, за що це мені напасть отака!..

— Годі удавати з себе бозна-що, годі! Не замилите очей, шукайте дурніших... Стій! — несподівано крикнув агент візникові, коли вони від'їхали зовсім недалеко од базару.

Дівчина глянула на будинок з правого боку і замерла. Це ж була «предварилівка» — отой будинок попереднього ув'язнення, де недавно сиділа вона. Та її ж там упізнають наглядачі!..

Агент не дав їй отямитись і, зовсім притихлу, так само за лікоть повів до оббитих залізом воріт. Вартовий козирнув, як начальству, чорнявому і пропустив з Підгірною на знайоме їй подвір'я. Дівчина певна була, що її поведуть у самий будинок, але її повели до флігеля, в якому містилась контора.

«О, в конторі не викручусь я — там вже, напевно, впізнають мене», — з зовсім підупалим настроєм подумала Талочка і пригадала чубатого наглядача, що випускав її звідти на волю й глузливо побажав зустрітись з нею незабаром тут же...

¹ Теперішній бульвар Шевченка.

Раптом вихопилися в пам'яті слова керівника в її гуртку — Юрка Гавриша: «У найгірших обставинах, Талочко, треба брати нерви свої в залізні шори».

І дивно, згадавши цю настанову, дівчиною зразу ж опанував спокій.

Та агент, привівши її у флігель, пішов з нею не до контори, а в двері напроти, над якими висів напис «Оперативна».

У просторій кімнаті побачила Підгірна чотирьох чоловіків. Спереду за канцелярським, вкритим чорними плямами столом штампував папери солдат у погонах штабного писаря. Це, видно, був великий залицяльник до дівчат, про що свідчив чубик його і те, як підморгнув він жартівливо Талочці, немов хотів сказати: «Ага, попалася до нас, красунечко...»

Далі вглиб, біля вікна, за високою конторкою писав, стоячи, жандармський офіцер, в чині ротмістра, як навчилася розпізнавати дівчина по погонах. Він був не старий ще, років під сорок, але дуже огрядний, з бритим опуклим нездоровим обличчям, яке чомусь здалось Талочці досить добродушним.

Напроти ротмістра, під стіною, сидів за письмовим столиком і читав якусь справу другий жандармський офіцер — корнет з двома зірками на погонах. Молодий ще зовсім, він був вродливий, з щільно зачесаною по-англійськи русавою головою і випещеними вусами, круто піднесеними догори, як у німецького кайзера Вільгельма II.

Недалеко від корнета, біля шафи, стояв літній чоловік у цивільній одежі і уважно розглядав на світло фотографічні негативи.

Незважаючи на хвилювання, Талочка уважно до всього придивлялася.

Чорнявий тим часом підійшов до ротмістра і, виструнчившись перед ним, почав тихо доповідати, а потім обернувся до дівчини і голосно позвав її:

— Ідіть сюди, Підгірна!

Як не підготовлена була Підгірна до того, що її можуть назвати власним прізвиськом, але тепер ледве стрималася, щоб не здригнутись і не повернути голову до агента; все ж миттю «взяла себе в шори» і продовжувала ніби байдуже розглядати цивільного.

— Чи ви оглухли, Підгірна? Ідіть сюди, кажу! — підвищив голос чорнявий та навіть підбіг до дівчини й сіпнув її за рукав.

— О! Так ви це до мене? — з великим здивуванням у голосі промовила Талочка й знизала плечима.

— А то ж до кого? До вас, Підгірна!

— До ме-е-не? Та що це ви — смієтеся з мене, чи що? Яка це я Підгірна? Ніколи під горою не жила!..

— То не я, а ви... а ти здумала сміятися отут! Але ми... навчимо тебе, як глузувати з нас! — шалено крикнув агент, і його невиразне обличчя стало вмить дуже лютим.

— Спокій, Лорде, спо-окій! — скрипучим сухим голосом протягнув ротмістр. — Ну, підійдіть сюди, як вас там...

Талочка помалу, міцно держачи й тепер обома руками кошика та озираючись, ніби боячись, що в неї однімуть його, підійшла трохи і спинилася кроків за п'ять від ротмістра. Той поклав ручку на конторку і почав мовчки дивитись на загорілі, з короткими нігтями руки дівчини, потім з хвилину пронизував обличчя її сірими, немов скляними, в червоних повіках, немилотливими очима. І його обличчя не здавалося вже Талочці добродушним.

— Ми знаємо про вас усе,— тим же скрипучим, однотонним голосом нарешті сказав ротмістр.— Тому не пробуйте говорити нам неправду. Знайте — чисто-сердечне визнання своїх провин, за законом, зм'якшує покарання. Ну, так хто ж ви така?..

— Дівчина.

— Мені не цікаво, дівчина ви чи не дівчина вже,— з відтінком зневаги протягнув він і, глянувши на писаря, який хихикнув, сказав, також не підвищуючи голосу.— Після занять підеш, Мережаний, до Остапчука, щоб посадив він тебе на п'ять діб.

Писар схопився на ноги, стукнув каблуками й ніби зовсім весело промовив:

— Слухаю, вашш-скородіє! — сів і продовжував штемпелювати.

А ротмістр знову звернувся до Підгірної:

— Ім'я. По батькові. Прізвище.

— Галя...

— Повністю!

— Галя... Ганна Федорівна Сірокінь.

Ротмістр мовчки вдруге з хвилину пронизував Талочку очима, причому поволі плямкав опуклими жовтуватобезкровними губами, ніби пробував щось кисле, а потім промовив:

— І оце ви отаку правду нам кажете? Га?..

— Господи! Та що це за облуда така! Прізвища я свого не знаю, чи що?.. Ох, матінко божа, чи довго ще будуть отак мучити мене! Га-а?..— і дівчина почала зовсім природно плакати і втирати сльози фартухом.

Все ж тільки писар обернув голову на її жалібний плач, а корнет і цивільний продовжували байдуже робити те ж, що й раніше.

— Спокій, Сірокінь, чи як там вас насправді,

спокій. Гмм!..— поплямкав знову губами ротмістр і ніби несподівано вже запропонував дівчині: — Покажіть, що там у вас... в кошинку?

— А навіщо він вам здався? — схлипуючи, скрикнула Талочка і навіть пригорнула кошика міцно до грудей.

— Годі! Звеліли дати — так негайно сюди! — знову грубо втрутився чорнявий, в якого назва Лорд була, напевно, кличкою. Вихопивши з Талоччиних рук кошика, він обережно став розкривати його, ніби боячись, що всередині може бути щось небезпечне. Та, розкривши зовсім, розгублено знизав плечима. Все ж, глянувши на насупленого ротмістра, почав різко струшувати кошика, з якого випала тільки газета «Києвлянин».

Ротмістр зневажливо глянув на чорнявого, чмихнув і кисло процідив крізь зуби:

— Що ж ви, Лорде, скажете тепер? Га?..

Агент нічого не відповів, а схопив газету, розкрив її, подивився через неї на світло і почав також струшувати, ніби з неї могло щось випасти. Потім схвилювано попрохав ротмістра:

— Вікторе Павловичу, дуже... дуже прошу вас, хай Геннадій Кашперович все-таки огляне добре кошика й газету! Я ж певен...

— Звичайно, хай огляне! Геннадій Кашперович, зробіть пильний огляд цих речей,— звернувся ротмістр до цивільного.

Той неохоче одірвався від негативів, перевалюючись з боку на бік, підійшов і почав розглядати кошика з усіх боків, вистукувати його, навіть обнюхав звислим носом. Потім оглянув газету і з віддишкою, немов од астми, вимовив хриплуватим басом:

— Звичайний... кухонний кошик. Без усякого там... подвійного дна... Пахне овочами, рибою, м'ясом і типографською фарбою. Х-х!..

— Типографською?! — скрикнув Лорд.

— Типографською?! — зацікавлено спитав теж і ротмістр.

— Ну, ясно: лежала ж у ньому... свіжа сьогоднішня газета.

— А ви б усе-таки,— заблагав Лорд,— газету забрали в лабораторію, зробили б ретельне дослідження! Може б... викрили щось написане хімічним способом. Прошу вас, Геннадію Кашперовичу!

— Справді, варто-таки перевірити добре,— підтримав і ротмістр.

— Та навіщо ж, Вікторе Павловичу?.. Зовсім це даремно. Гляньте самі на газету: сьогоднішнє число, ще краска не обсохла. Коли ж би встигли... написати на ній таємним способом? Х-х!..

— Гм! — незадоволено гмикнув ротмістр і, глянувши на чоботи, в яких була Талочка, наказав: — Ану, скидайте свої чоботи!

— Отакої! Та нізащо в світі не скину — хоч убийте мене тут! — закричала Талочка одчайдушним голосом.

— Скинеш! — жваво скрикнув Лорд.

— Ски-и-нете! — вперше прикрикнув ротмістр, який, очевидно, все сильніше входив у свою роль слідчого.— Ски-инете, а не то ось прикличу Мережаного— так він з ногами одірве!

Боязко оглянувшись на писаря, який, усміхаючись, підвівся вже на ноги, Талочка замахала руками й хутко промовила:

— Я сама, сама!..— і, присівши на стілець, почала

також хутко скидати чоботи. Незабаром із них звільнилися обмотані старими, з грубого полотна онучами стрункі, але доволі огрядні внизу ноги.

Тепер навіть і корнет підійшов до дівчини. Всі, помітивши онучі, розгублено переглянулись: певно, сподівалися побачити навкруг ніг якісь таємні папери, або принаймні делікатні панчохи, а не оці старі, пожовтілі й прості обмотки. А в Талоччиній голові вмить перебігло: «Як добре передбачив усе Юрко Гавриш!..»

— Але хай... вона гозмотає все-таки обмотки,— раптом заговорив уперше корнет, не вимовляючи букви «р».

— Розмотай... розмотайте! — рішуче запропонував ротмістр.

Уже не заперечуючи, Талочка так само швидко зовсім розмотала загорілі, але тонкі скрізь ноги. І під обмотками нічого не було; все ж ротмістр звелів цивільному, що працював тут, видно, експертом-лаборантом, пильно розглянути й обмотки. Той зневажливо махнув рукою.

— Що тут розглядати, Вікторе Павловичу?.. Звичайні сільські онучі, хто б то став на них писати щось?.. Та й на полотні найскоріше позначилася б хімічна рідина. Х-х! — і експерт, так само перевалюючись з ноги на ногу, почвалав до шафи.

Але корнет кінчиками довгих випещених пальців узяв обмотки і разом з Лордом пильно розглянув їх, потім відкинув дівчині і сказав з тим же французьким прононсом:

— Ні, чоґт візьми, нічого навіть на світло не видно, Вікторе Павловичу! Зовсім-таки чисті... Мабуть, любиш ноги мити, дівчино? Хе, хе! — підморгнув він Талочці і теж пішов на своє місце.

Та ротмістра і ця невдача не спинила, а ще більше, певно, розпалила.

— Позвіть, Лорде, сюди Тамару Георгіївну,— роздратовано наказав він агентові. Той кинувся в двері, що виднілися в глибині оперативної.

А Талочка з жахом подумала: «Це для чого ще? Може... може, катування якесь готують мені?..» — і, сяк-так обмотавши ноги, вона стала швидко взувати чоботи.

До оперативної разом з Лордом зайшла висока й тонка, з ледве визначеними грудьми, жінка років тридцяти п'яти. Вся в чорному, що ніби ще стоншувало її стан, жінка мала дуже гарне обличчя, з гладко зачесаним чорним волоссям і такими ж блискучо-чорними, довгими й густими, мов опахало, віями, з-поза яких зосереджено гляділи зовсім зелені очі. Ввійшовши, вона спинилася на віддалі, мовчки чекаючи, чого від неї потрібно. І щось гордовито-зневажливе почувалося в усій витягнутій її постаті.

— Обшукать... цю особу... всю! — показуючи на Підгірну, промовив ротмістр і почав знову, стсячи, писати.

— Тільки ноги, Тамаго Георгіївно, не тгеба. Ми їх самі добге вже обслідували — хе, хе! — додав корнет.

— Кому ж, як не вам, Можаровський, цим займатися?— з неприхованою іронією сказала низьким контральто жінка і, звернувшись до Талочки тоном, що не припускав заперечень, промовила, показуючи на двері до другої кімнати:

— Заходь.

Талочка без єдиного слова рвонулась і швидко пішла поперед жінки, схвильовано подумавши: «З таки-

ми очима можуть, не моргнувши ними, розстрілювати...»

Кімната, в яку ввійшли вони, нагадувала зовсім довгий і вузький коридор з одним тільки вікном, що впиралося в брандмауер якоїсь будівлі і пропускало небагато світла. Була ця кімната за лабораторію, про що свідчили кілька скляних шаф, з яких виглядали колби, пробірки, навіть чомусь невелика лейденська банка. Стояв тут і фотографічний апарат на триніжнику. Очевидно, фотографували в цій кімнаті заарештованих.

— Роздягайся,— почула дівчина позад себе той же спокійно-урівноважений ніби, владний голос жінки.

І також без слів, покійно стала роздягати кофту Підгірна.

— Швидше.

Талочка скоренько скинувши кофту й спідницю, спинилася.

— Сорочку.

— Хіба ж і сорочку?..— благально сказала дівчина і щільно притиснула обома руками до тіла просту селянську сорочку — з грубого полотна, з довгими рукавами й червоненькою застібкою біля високого коміра.

— А чого ж тобі не зняти її? Може... боїшся, що знайду щось на тілі? Ні, знімай-но швидше, а то з тебе знімуть вартові не тільки її! — стиха промовила жінка, та в її голосі дівчина відчула справжню загрозу собі. Вмить пригадалася їй та курсистка, яку згвалтували в поліцейському участку...

Хоч пекучий сором залляв краскою, як здалося Талочці, її всю, вона все ж примусила себе і рвонула застібку та й скинула через голову сорочку. Незабаром відчула, як кістляві холодні пальці почали щіль-

но обмацувати коси, що ними по-селянському обвинула голову дівчина. Скоро холод від жіничиних пальців відчувся вже нижче, під пахвами рук...

«Шукай, шукай,— з ненавистю думала дівчина,— шукай! Зна-айдеш!..»

— Повернись до світла,— наказала Тамара Георгіївна з тою ж неперушною твердістю в голосі.

Талочка різко здригнулась, але все ж обернулася, замруживши очі, і раптом відчула нестерпне бажання з усієї сили вдарити по голові оцю зеленооку, оглушити її та самій видертись у вікно...

«А далі що? Потрапити в руки вартових?..» — миттю подумала дівчина і, ще міцніше, до болю заплющивши очі, завмерла...

Зеленоока закінчила обшук і немовби трохи м'якшим голосом сказала:

— Яке в тебе, дівчино, здорове смугляве тіло. От що значить працювати десь у селі — на сонці, на повітрі, а не отут в оцьому... проклятому склепі! Ну, зодягайся, я скоро повернусь.

«Ох, як стало в пригоді мені те, що я влітку працювала боса на городі і часто купалася в Дніпрі», — зодягаючись, думала Підгірна.

Раптом через слабко причинені двері почула вона з оперативної голос зеленоокої — і вся перетворилася в слух.

— Звичайно, як видно з усього, сільська дівчина, — доповідала, напевно, ротмістрові Тамара Георгіївна. — Все чисто на ній сільське, просте: не тільки кофта й спідниця, але й сорочка, кісники, навіть мідний хрест на грудях. Ретельний обшук і натяку ні на що не дав.

— А ви скрізь-таки в неї — хе, хе! — шукали? — почувся голос корнета. Він ще щось, певно, брутальне додав, бо жінка перебила його.

— Годі вам, Можаровський, пакості говорити! — бридливо сказала вона, хоч і сама брутально поведи-лася з Талочкою.

— Ох, чорт вас забери зовсім, Лорде! — не церемонячись уже перед своїми, підвищено заговорив ротмістр. — Знову на слизьке нас мало не завів! Добре, що це якась хамка, а що було б, коли б виявилось, що це дочка... банкіра або генерала? Га?..

— Ну, дочки банкірів не зодягаються так, — зауважив корнет.

— А, скажімо, на таємне любовне побачення! Га?.. — майже кричав уже ротмістр. — Знову б оті ліберальні газети, диявол би їх усіх забрав, підняли гвалт, як тоді, коли ви мало не заарештували були, замість Гавриша, поміщицького сінка Самойловича! І де ваш нюх, Лорде, де ваша професійна зіркість? Га?..

Лорд почав був виправдуватися, але його перебив різкий дзвінок телефону-вертушки. І незабаром почувся шум збуджених голосів. З уривків фраз Підгірна розібрала, що з залізничних майстерень якийсь Ватш, напевно, теж агент, доніс про вивішені відозви і прохав прислати йому на допомогу...

Увійшла Тамара Георгіївна з експертом, який запропонував зодягнутій уже Талочці стати перед фотографічним апаратом, тричі сфотографував її з різних боків і протягнув басом:

— Ну, можеш... іти собі, дівчино. Х-х!..

В оперативній були вже тільки ротмістр і писар. Очевидно, корнет з Лордом пішли на допомогу Ватшеві.

Ротмістр, побачивши Талочку, і не вважаючи, видно, потрібним говорити вже якійсь сільській дівчині «ви», буркнув:

— Іди до Мережаного. Хай перепустку напише тобі.

А писар, поволі виписуючи перепустку, тихим голо- сом говорив:

— Ви, баришньо, де живете? Хотів би бути вашим вірним кавалером — хе-хе!..

— Вам мало ще п'ять діб? — теж стиха відповіла Талочка.

— Нічого! — злісно прошепотів Мережаний.— Скоро відслужуся зовсім і вийду на волю, а отой... гад отут гадом і задубіє!

— Що ти там шепочеш, Мережаний? Залицяєш- ся? — проскрипів голос ротмістра.

— Ніяк ні, вашш-скородіє! Пояснюю, значить, ді- виці, що треба йти з перепусткою на підпис до вашш- скородія! — схопившись з місця, голосно відповів писар.

Подавши перепустку ротмістрові і взявши кошика й газету, дівчина радісно думала, що всьому вже кі- нець. Та черкнувши якийсь крючок на перепустці, ротмістр не дав їй зразу Підгірній, а, очевидно, жал- куючи випустити уже зовсім з своїх рук дівчину, кисло зморщився, поплямкав губами, гмикнув і за- питав:

— А... а для чого це тобі ота газета?..

— Як-то для чого?..— враз входячи знову в роль служниці, підвищеним голосом сказала Талочка.— Я-ак для чого? А завертати овочі і всяку всячину з базару чим я буду? Га?..

І нічого вже більше не говорячи, ротмістр ткнув

перепустку Талочці, дістав з конторки якусь справу і, так само не сідаючи, заглибився в неї.

А дівчина, ледве стримуючись, щоб не побігти, звичайною ходою вийшла з оперативної і тільки вже на подвір'ї прискорила ходу та й підбігла з перепусткою до вартового біля воріт. Глянувши на Талочку, вартовий несподівано сказав:

— Що ж це ти, дівчино, знову у нас побувала? Ти ж у нас не так уже й давно сиділа...

Минула якась незначна хвилька в розмові, але Підгірній здалася вона такою нестерпно довгою. Та ось вартовий заховав у кишеню перепустку, відімкнув хвіртку й випустив дівчину на вулицю.

Хвилюючись, Підгірна хутко пішла вниз, але, проїшовши кроків з тридцять, відчула, що ось-ось може впасти. У неї потемніло в очах і так затріпалося серце, що, здавалось, вирветься із грудей. І що далі відходила вона од «предварилівки», то все легше стало їй.

— На волі, на волі!..— шепотіла вона.

Але, згадавши про відозви, розклеєні в майстернях, знову схвилювалася.

«Що, як і Христя чомусь запізниться і не роздасть на перерві гретерівцям? — забігали в неї тривожні думки.— Котра ж година? Може, ще немає дванадцятої? Може, ще встигла б роздати я, коли б тільки були вони в мене? А що... а що, як мої лежать спокійно собі там, де я засунула їх?..»

І раптом перед нею так яскраво промайнув «№ 108» на стінці вагона. Треба ж зустріти тільки саме цей вагон і спробувати знайти свою пачку. Так хутчій же! І мислено повторюючи: «Сто вісім, сто вісім!» — дівчи-

на побігла на зупинку й дізналася від якогось пана, що ще пів на дванадцяті.

«Встигну! Скоріше б тільки зустріти вагон сто вісім», — нетерпляче думала Талочка.

Першим підійшов вагон шостої марки, але № 113-й. Дівчина ж вскочила у трамвай. Їй хотілося взагалі бути подалі від цих місць та й зручніше чекати номера сто восьмого на останній перед гретерівським заводом зупинці.

Зійшовши там і сівши в будці, Талочка побачила на годиннику, що висів на стовпі, сорок шість на дванадцяті.

«Чотирнадцять хвилин, встигну!» — жваво подумала й тепер дівчина, але підходили вагони шостої й сьомої марок, та вагона № 108 все не було. А стрілки на годиннику так швидко рухалися, що Талочка вже знову відчула, як заколотилося її серце. Залишалось всього чотири хвилини до перерви, та ось раптом показався отой № 108. Підбігши до трамвая, Талочка з нетерпінням перечекала, як дуже помалу ніби виїшли всі з вагона, і кинулася всередину його. Підбігла до лавки, де сиділа, засунула руку під сидіння...

«Є!» — пронизало її всю. Схопивши пачку, вона також хутко вискочила з вагона. А в цей час, немов із надр землі, густо рвонуло гудком гретерівського заводу, переможно прокотилося і віддалося луною десь аж за молодим парком Політехнічного інституту.

Перебігши рейки і на ходу розгортаючи папери, Талочка добігла до воріт заводу Гретера й Криванека саме тоді, як почали виходити звідтіля робітники. Не думаючи про шпигів і не криючись зовсім, Талочка почала роздавати робітникам відозви комітету РСДРП

з закликом узяти на завтра участь у загальному страйку.

Роздавши всі шістдесят, дівчина повернула назад і, зустрівши Христю, яка з-під фартуха виймала такі ж відозви й роздавала гретерівцям, привіталася з нею лише очима.

Незабаром Талочка вже йшла парком Політехнічного інституту. Був тихий ясний день початку осені. Молоді дерева, тільки де-не-де позолочені, стояли непорушно, як заворожені. Через густу тишу зрідка чуто було навіть, як шелестів, поволі спадаючи з дерев, золотий листок. Але дихало вже чимсь сумним, якоюсь ледве помітною печаллю...

Та в душі Талочки буяла весняна радість. І так ніби далеко вже відійшли кудись на час од неї: і ротмістр, і зеленоока жінка, і Лорд, і корнет та експерт з писарем — такими, хоч і кошмарними, але чужими ніби здавалися їй сьогоднішні страшні пригоди...

А на завтра стався в Києві загальний робітничий страйк, в якому найбільшу участь брали робітники гретерівці.

ПОСЛАНЕЦЬ ІЛЛІЧА

I

До Києва повільно наближався переповнений пасажирами петербурзький поїзд. Особливо багато народу набилося у вагоні третього класу. Люди, переважно бідняки в убогій одежі, тіснилися тут по четверо й більше на нижніх полицях, лежали скрізь на верхніх, сиділи на своїх речах у проході. Було чимало небагатих, скромно одягнутих студентів вищих петербурзьких шкіл, що їхали на різдвяні канікули. І лише кілька гвардійських солдатів, що відбули вже п'ять років військової служби й повертались додому, виділялися блискучими мундирами серед сірої, як говорили тоді, публіки.

Стомлені довгою, з трьома безсонними ночами, дорогою пасажири здебільшого дрімали в напівзабутті, розморені вкрай тяжким повітрям і духотою від парового опалення, дихання маси людей та махоркового диму.

В одному з відкритих купе, біля вікна, схилився на свій чемоданчик молодий чоловік років двадцяти

трьох. Він був у блаженській тужурці студента Петербурзького технологічного інституту, не втручався в розмови сусідів і стомлено мружив великі вдумливі і трохи ніби сумні чорні очі. Чорне густе волосся спадало в студента хвилястим пасмом на високий лоб і разом з темною борідкою відтіняло ніжну білизну його худорлявого, але дуже гарного обличчя з тонким і рівним носом та чітко окресленими устами. Всю дорогу молодий чоловік чомусь і на жодну хвилину не розлучався з своїм чемоданчиком, наче віз у ньому дуже коштовні речі.

Навпроти нього згорбилася старенька бабуся. Вона часто зажурено зітхала, а іноді схиляла голову на коліна і, мабуть, беззвучно плакала: її худенькі плечі помітно тремтіли.

Поруч з бабусею сидів широкоплечий літній чоловік, з рудуватими пишними вусами і старанно підрізаною клинчиком борідкою. Важко було вгадати його соціальний стан — так упевнено й солідно тримав він себе, незважаючи на свій досить непоказний одяг. Та в дорозі, коли перевіряли квитки, виявилось, що він працював слюсарем на залізниці і їхав по залізничному квитку на свята до сина, дорожнього майстра в Ніжині.

А на краю полиці розмістився з численними пакунками огрядний батюшка, що відрізнявся од іншої публіки своєю досить шикарною рясюю. Він так запально накидався на тих, хто просив його дати місце присісти, що всі враз відступали од нього з подивом і навіть з деяким острахом.

В тому, щоб одстояти купе від нових пасажирів, енергійно допомагав червонощокий кінногвардієць, який займав місце з своєю кованою, яскраво пофарбо-

ваною скринькою напроти батюшки. Внаслідок їхніх заперечень внизу цього купе їхало весь час тільки шість душ, а не вісім-десять, як скрізь у вагоні.

Навіть шостий пасажир почував себе тут, очевидно, не зовсім упевнено — весь зіщулившись, він ніяково примостився між кінногвардійцем і студентом. Це був пошкоджений віспою щуплий, немов виснажений хворістю або голодуванням, не старий ще селянин, у латаній свитці, з великою шкіряною торбою через плече. Ні свитки своєї, ні торбини він усю дорогу не скидав, майже нічого не їв і тільки морщився, як від гострого зубного болю. Його не раз запитував залізничник, що з ним таке, але селянин довго нічого не відповідав. Та нарешті, зовсім уже несподівано, стиха промовив, що він їздив у столицю «до самого царя».

Почувши це з уст обшарпаного пасажира, всі в купе переглянулись. Навіть бабуся підвела голову і з якоюсь ніби надією в заплаканих очах подивилася на селянина.

— До царя?! — майже разом скрикнули батюшка й кінногвардієць.

— Та невже? — здивувався і слюсар.— Так розкажи тоді, друже, до ладу, чого саме... в якій справі здумав ти їхати до царя?

І, плутаючись, передаючи багато зайвих подробиць, селянин розповів історію, таку характерну для тих чорних часів. Років з двадцять тому поміщик їхнього села, нащадок гетьмана Скоропадського, захотів округлити свої землі за рахунок селянських, а селян відсунути на болота і за допомогою мирового посередника почав тягати селян по судах. Спочатку справа все відкладалася, та поміщик, підкупивши

старшину, писаря і найбагатших глитаїв села, дістав підроблену ухвалу громадян на свою користь. І потім суди пішли вже за паном. Ото й стало селянам з діточками їхніми хоч у домовину лягай. Та щоб не загинути, ухвалили вони громадою звернутися до царя.

— Ну, і... що ж? — мов зітхнула, вимовила бабуся.

— Не... не допустили. Благав за громаду, в ногах валявся, але... в потилицю надавали, викинули за двері й мало-мало не заарештували ще,— почулося у відповідь.

— Чого й треба було чекати,— похмуро зауважив залізничник.

І раптом селянин ударив себе в запалі груди кулаком і з одчаєм у голосі скрикнув:

— Що ж я тепер нашим людям скажу, що? Пробі, що я скажу їм?!

— А те, що на царів та на богів надійтеся, а краще — самі про себе дбайте,— промовив слюсар.

В очах студента, який пильно прислухався до розповіді, блиснув рішучий вогник. Здавалося, хотів сказати він щось таке, що підтвердило б слова слюсаря, та все ж... стримав себе і почав дивитися у вікно.

— Учіть, учіть, щоб підняли ще в них, спаси господи, бунт проти поміщика,— процідив крізь зуби батушка.

— Та щоб добрих нагаїв покуштували й до Сибіру не одного з них погнали! Авжеж, так! — додав кінногвардієць і суворо глянув на залізничника.

Але той зневажливо махнув рукою і так само підкреслено сказав:

— Що там Сибір для тих людей, що їм і вдома без землі каторга. Та й в Сибіру люди живуть. Не такий-бо страшний чорт, як його... І, до того ж, нелегко си-

лу людей до Сибіру загнати. Ви ж, певно, чули, батюшко, про великий страйк робітників на фабриці Морозова проти штрафів? Чули?..

Батюшка й кінногвардієць розгублено переглянулись, не знаючи, видно, як повести себе, а слюсар сказав далі:

— За цей масовий виступ хоч декого з робітників спочатку й заарештували були, але суд усе ж виправдав їх, і кінець кінцем виграли вони всі чимало. Цар, як самі знаєте, змушений був видати закон проти несправедливих і надмірних штрафів.

— Не змушений, а сам милостиво соізволив,— протягнув панотець.

— Та казав циган, що сам признався, а не за горло його здавили.

— Ну, зна-ете, спаси господи, за такі слова і відповісти можна!

— Авжеж!..

— Відповісти! За віщо?.. Так, виходить, ви обидва проти царського закону суперечите! Га?—ще похмуріше глянув вусач на співбесідників, які остаточно розгубились і замовкли. Взагалі поведив він себе нешанобливо з батюшкою. Ще тільки той зайшов до купе і розташувався з своїми пакунками, слюсар, підморгнувши, запитав його: — З доносом їздили, отче, до столиці?..

— Не з доносом, а із скаргою,— статечно відповів батюшка. А коли згодом почав він висловлювати своє незадоволення з приводу важкого повітря й тісноти у вагоні, залізничник зовсім уже насмішкувато порадив йому не жалкувати грошей і купувати завжди квитки до першого класу, де немає тісноти. Це розгнівило панотця, і він одвернувся від залізничника.

Але слюсар, мабуть, не любив мовчати і звернувся з запитанням до студента, та, одержавши від нього стислі відповіді, почав розпитувати бабусю, чому вона така сумна. Бабуся, то зітхаючи, то плачучи, уривчасто розказала, що вона їздила в Петербург попрощатися з донькою-курсисткою, біле личко якої, напевно, востаннє бачила. Та-ак, не пригорне вже вона, мабуть, ніколи любу голівоньку своєї доньки, не гляне в її ласкаві ясні оченятка, не поцілує в рожеві вустонька, бо висилають нещасну дівчину до Сибіру, в якесь село Тайгу Томської губернії...

Почувши слово «Тайга», студент чомусь здригнувся і також хотів щось сказати, але й на цей раз стримався.

— Що посієте, те й пожнете,— повчально зауважив батюшка.

— Авжеж! —прогув кінногвардієць.

— Ет, отче, коли б ви самі пожали все те, що посіяли, то не донесли б додому — лопнули б,— його тоном сказав слюсар.

Це вкінці розгнівало панотця. Метнувши на вусача злісним поглядом, він одвернувся. А залізничник, мов не помічаючи нічого, став з підкресленою зацікавленістю розпитувати кінногвардійця, куди він їде і що має робити в майбутньому. Заохочений увагою, кінногвардієць докладно розповів, що їде на Катеринославщину, де в його батька двадцять сім десятин землі, але що сам він, звикши до столичного на всю губу життя, аж ніяк не згоден працювати на ній. Хай там бруднять свої руки молодші брати, а він ось, заслуживши на царській службі старшого унтер-офіцера, має повну надію влаштуватися станційним жандармом, як і його дядько, теж колишній гвардієць.

— В жандармах служити — лахва! Там теж, як і в них ось, у батюшок, і з живого, і мертвого користь иде...

— Невже і з мертвого? — усміхнувся залізничник.

— Авже-еж! От у дядька на станції хтось задавив старого буфетчика, коли той ніс виручку вночі додому, так дядько так залякали молоду вдову буфетчика та її заможних залицяльників, що незабаром будинок собі на всю губу збудували, трактир у ньому відкрили. Оце по-моєму!..

Може, ще довго розповідав би про дядькові прибутки майбутній жандарм, але хтось крикнув, що поїзд підходить до Ніжина. Слюсар, не поспішаючи, одягнув свій куций кожушок і, коли поїзд припинив хід, низько вклонився бабусі й селянинові та злегка студентові. Потім, обернувшись до кінногвардійця, голосно промовив:

— Ну, бачу, і пес же на всю губу з тебе, негіднику, вийде! — і, не поспішаючи, пішов з вагона.

Кінногвардієць з несподіванки сторопів і тільки переводив очі з одного сусіда на іншого. Все ж зірвався був на ноги і, крикнувши: «Я йому покажу пса!» — побіг з купе, але згадав, мабуть, могутню постать слюсара та свою скриньку — вмить повернувся.

II

А студентові-технологу пригадалося повне презирства й обурення Шевченкове:

Славних прадідів великих
Правнуки погані!

«Дійсно, яка погань, цей кінногвардієць з його прагненням стати катом свого народу! — швидко пере-

бігали в студента одна за одною схвильовані думки.— Та, можливо, не меншим за кінногвардійця негідником є і відгодований панотець з його елейним «спаси господи» і лукавою душею охоронника царського ладу. Отже, скільки вже в одному купе довелося побачити погані. А скільки її в ці жахливі чорні часи в усьому вагоні, в поїзді та надто ще в цілій царській Росії!..»

Правда, чимало вже є подібних до залізничника та бабусиної доньки-курсистки. Якими світлими зорями серед суворої темної ночі з'являються вони!

Під впливом думок технолог труснув своїм буйним волоссям, підвівся й притулив своє палаюче обличчя до запітнілого холодного вікна.

Не хотілося йому хоч чимсь виявити своє гаряче співчуття бідолашному селянинові з його невимовно болісними переживаннями, що не везе він із столиці нічого доброго своїм односельчанам та їхнім голодним дітям, що не зможе зарадити страшній селянській біді. Як хотілося теж підтримати слова слюсаря, що не треба ні на кого надіятися їм, а тільки на власні сили... Так, тільки на свої власні сили потрібно надіятися.

Та цього нізащо не міг сказати селянинові в присутності всіх у купе. Йому тоді враз так яскраво пригадалися вказівки того, хто послав його в цю подорож, про потребу в умовах конспірації нещадно придавлювати в собі всякі сторонні пориви й співчуття — потребу пам'ятати завжди, що від єдиного необережного слова можна провалитися не тільки самому та зв'язаним з собою людям, а головне — провалити доручену йому дуже важливу справу.

Тож, безумовно, справа — над усе! От тому саме

стримав він себе і з бабусею — не сказав їй жодного втішного слова. А як хотілося йому сказати найбільше про те, що він сам колись ще малим хлопчиком жив кілька років у тому сибірському селі Тайга, куди висилали бабусину доньку, що й там, у далекому глухому селі, живе чимало засланих туди чудових передових людей та що вони підтримають її дівчину, не дадуть загинути їй...

І впливло із сіряви, постало в пам'яті технолога його власне неймовірно тяжке дитинство.

Невелике село на Київщині. Вбога похилена хатинка. І ось там у ній, мов у тумані, пригадує він себе п'ятилітнім хлопчаком. Вже трохи краще пригадує свою бліду й худу, виснажену горем та нестатками, молоду матір, яка народила його через місяць після заслання батька в Сибір. Тому, певно, особливо врізалися в пам'ять йому такі страшні, такі облудні для малого хлопчика слова «мати-каторжанка», «син каторжанина». Не знав же тоді малий Петрусь, що він має повне право гордитися, бо він є син політкаторжанина Кузьми Запорожця, який 1872 року очолив заколот своїх односельців проти поміщиків — графів Браніцьких. От за що заслали батька Петруся до Сибіру на п'ять років каторжних робіт та потім ще на десять на поселення в село Тайгу, Томської губернії. І, відбувши каторгу та оселившись у Тайзі, батько зараз же виписав до себе дружину з ще не баченим синком своїм.

Дуже сумне, в жахливих нестатках ранне дитинство на селі; незабутні сльози матеріні; незабутня — надзвичайно тяжка й довга, з численними пересадками дорога залізницею до Томська та ще незрівнянно тяжча гужова дорога на п'ятсот верств від Томська

до села Тайга,— все це згадується студентові Петру Запорожцю.

В селі було трохи ліпше. Правда, і тут тяжко було прожити сім'ї на ті вісім карбованців, що відпускалися поселенцеві на утримання від казни. Але батько не відмовлявся од будь-якої чорної праці і дещо підробляв. І зникли сльози матері — вона повеселішала. Та й хлопець ожив: не було вже тих гірких злиднів, а головне — не переслідували його куркульські синки, не корив ніхто батьком-каторжником. До того ж, почав малий учитися.

В селі Тайга, як майже скрізь у сибірських селах, не було тоді школи. Але перебували тут поселені разом з іншими політичними засланнями кілька інтелігентів-учителів. Вони з приємністю стали навчати грамоти Петруся, який виявив великі здібності й охоту до навчання. Це дуже радувало Кузьму Запорожця, та хоч він і розумів велику вагу науки, все ж нестатки не давали йому ніякої можливості відправити сина кудись учитися далі. Хлопця ж опанувало таке нестримне бажання продовжити навчання, що він потайки від усіх сховався під пушнину, яку відправляли місцеві мисливці до Томська. Тільки в дорозі голодний і дуже змерзлий Петрусь був виявлений підводчиками, що пожаліли його й довели до Томська.

А тут хлопець пережив кілька страшних днів і таки мало не загинув з голоду, та, блукаючи по місту в розшуках роботи, потрапив до сторожа середньої реальної школи, який погодився його взяти собі в помічники топити численні шкільні грубки. Незабаром сторож полюбив спритного хлопця, що старанно допомагав йому в роботі. Топлячи грубки, Петрусь часто

слухав лекції в першому класі. Помітивши в ньому велику жадобу вчитися, сторож упросив директора, що був також з колишніх політзасланців, прийняти здібного малого до школи. І коли Кузьма Запорожець закінчив строк свого перебування в засланні, його Петрусь успішно перейшов уже до п'ятого класу і разом з батьком і матір'ю повернувся на Україну.

Але непривітно зустрів його життя в рідному краї. В київській реальній школі, куди подав він заяву, його, як сина простого селянина та ще й полікторжанина, довго не хотіли приймати, незважаючи на посвідку з Томська про відмінне його навчання. Тільки після настійних домагань хлопця все ж прийняли, але з суворим попередженням, що після першого ж «неблаговидного» вчинку вмиль поженуть із школи.

Надзвичайно тяжко довелося юнакові і з утриманням. Ціле літо до вступу в школу досить високий уже тоді і кремезний хлопець працював вантажником на пристані, та цього заробітку ненадовго вистачало. Отже, змушений був учитися й одночасно хапатись за всяку випадкову роботу. Лише на кінець року хтось з товаришів дістав йому урок з першокласником. І з того часу почав він жити з таких уроків.

Але до яких дітей батьки наймали тоді репетиторів!.. Перед студентом враз, мов живі, постали десятки його різноманітних учнів: одні неймовірно тупі й нерозвинені, інші вкрай розбещені багатими батьками, по-хуліганськи зухвало поводитися і з тими ж батьками, і з своїм учителем, треті — страшенні ледарі, готові піти на все, щоб тільки не вчитися. І скільки енергії, часу та, головне, нервів потребували вони! Технолог аж здригнувся від спогадів і знову

труснув своїм волоссям, немов відганяючи од себе якусь примапу...

Горе, сльози, кривда, що їх довелося бачити Петрові Запорожцеві вже з самого дитинства, а також оті численні роз'яснення про соціальну неправду, які почув він од свого батька та вчителів-політзасланців, рано збудили в хлопцеві ненависть до всякого гніту і разом з цим жадобу непримиренно боротися з ним. От чому вже в передостанньому, шостому класі реальної школи юнак охоче вступив до таємного учнівського гуртка. Поволі все ширше й ясніше розкривалися очі Петра Запорожця на взаємини людей.

Ще більше розвиднілося йому, коли по закінченні реальної школи він восени 1892 року вступив у Петербурзький технологічний інститут і незабаром став активним учасником марксистського гуртка, що склався переважно із студентів-технологів, на чолі з братами Леонідом і Германом Красіними, Степаном Радченком та Василем Старковим. У цьому гуртку Запорожець досить солідно ознайомився вже з першим томом «Капіталу» Маркса, з твором Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» та з деякими творами Плеханова.

В гуртку провадилися жваві дискусії, в яких переважно вияснялася суть процесів суспільного розвитку. Декому здавалися ці процеси чимсь чисто механічним, якимись мертвими «фазами розвитку», що, власне, цілком суперечило революційній діалектиці марксизму. Один із учасників гуртка — Герман Красін — навіть так захопився цією механістичною теорією, що на основі її написав свій реферат «Питання про ринки». На одних зборах гуртка в кінці 1893 року виступив новий учасник гуртка — Волжанин, — як спочатку нази-

вали його тут. Він піддав реферат Красіна такій нищівній і, головне, разюче переконливій критиці, що всім стала враз надзвичайно ясною вся абсурдність і хибність механістичної теорії «фаз розвитку»...

Ось і тепер у вагоні Запорожець так живо бачить перед собою кремезну постать Волжанина з його чолом філософа-мислителя, чує його упевнений, рішучий голос трибуна — голос, яким він, наче молотом, розбиває один за одним усі доводи референта.

Уже цей перший виступ нового учасника гуртка зробив величезне враження на Запорожця, як і на всіх присутніх. Тільки й розмов було серед них, що про надзвичайно ґрунтовне знання науки марксизму Волжанином, справжнє ім'я якого — Володимир Ілліч Ульянов — стало незабаром відомим основним членам гуртка.

І що далі, то все ясніше розуміли гуртківці, що ця людина поєднує в собі чудове знання марксизму з винятково могутньою здібністю творчо пристосовувати вчення Маркса до специфічних умов усього суспільного та економічного життя в багатонаціональній царській Росії. Дуже захоплювала й підносила гуртківців безмежно тверда переконаність Ілліча в конче потрібному об'єднанні марксистських гуртків та, головне, робітничих мас для боротьби за визволення трудящих і така ж палка переконаність його в неминучій перемозі цих мас. Теж добре помітили усі видатний організаторський талант його. І все це само собою — без ніяких зборів, ухвал, обрання — дуже скоро призвело до того, що Володимир Ульянов став визнаним головою, керівником та вчителем не тільки гуртка технологів, а й усіх справжніх петербурзьких марксистів.

«Ця людина ніби навмисне народилася на світ для того, щоб стати вождем людських мас! — невпинно біжать думки в Петра Запорожця.— І яке щастя коритися цьому вождеві, яка радість виконувати його високо цілеспрямовану непохитну волю, його мудрі вказівки та завдання!..»

Ось їде він, Запорожець, з Петербурга до Києва посланцем Ілліча, їде виконати його надзвичайно важливе завдання. Так, дійсно, що може бути важливішим і почеснішим, як оце доручення сприяти приєднанню київської марксистської групи до центральної петербурзької! А разом з цим — і об'єднанню українських робітничих мас з могутніми лавами своїх російських братів-робітників! «Тож тільки в непорушному міцному єднанні з усім російським пролетаріатом зможуть українські робітники добитися свого визволення, тільки так!» — яскраво спалахнули в голові Запорожця напутні настанови його вчителя.

А в купе тим часом почалась метушня, яка здійснюється перед близькою кінцевою зупинкою поїзда. Батьושка почав гарячково зв'язувати докупи численні свої пакунки. Кінногвардієць теж заклопотано перев'язав ременем ще раз свою скриньку і потім став натягувати на плечі шинелю. Навіть бабуся трохи заметушилася. Тільки селянин продовжував непорушно сидіти в своїй попередній, глибоко зажуреній позі.

Студент очутився від думок, швидко підвівся, одягнув стареньке цивільне пальто, глибоко натягнув на голову заячу шапку-вушанку і перетворився в звичайного пасажира. Постаттю був він навіть вищий і стрункіший за досить високого й ставного кінногвардійця та взагалі незрівнянно кращий від нього. Не-

дарма ж то йому, Запорожцеві, ще в київській охоронці дали кличку «Красунь».

Взявши міцно під руку чемоданчик і вклонившись бабусі й селянинові, технолог вийшов з купе. Поїзд підходив до вокзалу Київ-II.

Як тільки поїзд спинився, студент сплигнув із сходців і пішов містком через рейки на Васильківську вулицю. Він вирішив не їхати на головний вокзал, щоб не потрапити випадково на очі шпикам. Правда, був переддень різдва — так звана кутя, коли шпики, як і вся поліція та жандармерія, любили бучно погуляти в себе чи в гостях. Це в деякій мірі послужило тому, що він поїхав саме на це свято, коли могли скоріше та безпечніше зібратися для зустрічі й розмови з ним місцеві марксистки. До того ж, приїзд Запорожця до Києва на різдвяну перерву в навчанні не міг викликати особливої підозри ні в кого. Все це було наперед детально обмірковано і зважено ще в Петербурзі.

Навіть і погода немов навмисне сприяла конспірації. Саме сталася в Києві нерідка тут серед зими раптова зміна погоди з морозу на повну відлигу. В повітрі осідала якась невиразна сірява: чи то спадав на будинки, дерева, вулиці сизий туман, чи то сочився зверху дрібний дощ, перемішаний з мокрим, танучим снігом. І все навкруги заволікалося густою імлюю, майже суціль потонуло в ній.

Численні прохожі поспішали з піднятими від сльоти комірами до центру міста, очевидно, щоб закупити все потрібне на святки. Запорожець теж підняв комір і ще більше заховав своє обличчя. Він навіть не сів на Васильківській вулиці в трамвай, щоб не нарватися випадково на якогось шпику, який міг їхати там також по закупки. Та й вирішив з обережності лише

затемна прийти на Печерськ, де мав явку в далекої родички свого товариша по реальній школі — Безуглого. Звернувши праворуч, він поволі пішов туди пішки довгим і глухим шляхом.

Дійсно, прийшов він на Печерськ тільки тоді, коли тут майже все потопало в темряві. Дуже рідкі гасові ліхтарі ледве освітлювали вулиці й малесенькі одноповерхові будинки, але Запорожець ішов упевнено. Він не раз відвідував тут, коли вчився в реальній школі, збори гуртка, які влаштовував Безуглий у будиночку своєї родички-акушерки. Вона була вдовою офіцера саперного батальйону, і, хоч сама не брала участі в революційному русі, співчувала йому, й охоче віддавала своє приміщення під збори гуртка. Її причетність до офіцерства служила в деякій мірі безпекою від зайвих підозр. Через акушерку Запорожець і переписувався з Безуглим, який, люблячи гуманітарні науки, не пішов до вищої технічної школи, а вступив на юридичний факультет Київського університету.

Наблизившись до потрібного будинку, технолог так само з обережності перейшов через третій двір городами в садибу акушерки і, підійшовши до сінешніх дверей, умовно постукав двічі підряд і потім ще тричі роздільно. Його, як видно, вже ждали, бо через хвилинку двері відчинились, і хтось міцно взяв його за руку і втягнув у темні сіни.

Від несподіванки і напружених нервів, Запорожець здригнувся, в голові його блискавично майнуло, що він натрапив на засаду. Та, почувши голос Безуглого, вмить заспокоївся.

— Я чекаю тебе, Петре, вже понад годину. Очевидно, поїзд, як завжди в нас, запізнився,— сказав

товариш, вводячи прибулого до низенької, але просторої кімнати, де відбувалися колись збори гуртка.— Ну, дай же обняти тебе, друже! — і він стиснув Запорожця в своїх обіймах, і поцілував.

Це був невисокий, міцний молодий чоловік, з пишним рудим, аж ніби червоним волоссям і прекрасними синіми очима, які робили його кирпате, вкрите ластовинням обличчя напрочуд привабливим. Помітивши обережний погляд прибулого на вікна, глухо закриті внутрішніми віконницями, він усміхнувся і сказав:

— Не турбуйся, голубе! Всі охоронники, явні і таємні, уже з сьогоднішнього вечора три дні пиячити-муть до нестями,— і їм не до нашого брата тепер. До того ж, у всьому будиночку, крім нас та старої й глухої служниці, немає нікого. Родичка на весь вечір пішла в гості... Ну, кажи швидше, чи хочеш ти поїсти зараз, чи, може, з далекої дороги спершу заснеш трохи?..

І тільки аж тепер відчув ураз Запорожець страшенну втому, якої до цього не помічав зовсім.

— Так, я бачу, друже, що тобі, справді, поки що найдорожчий сон. Тому лягай сюди,— показав Безуглий на канапу, на якій передбачливо покладені були подушка й ковдра.— Все ж дай мені спершу що-небудь із того, що ти, напевне, привіз нам. Я почитаю, поки ти відпочинеш.

— Гарзд,— погодився прибулий і, хоч який був стомлений, усе ж підійшов спочатку до дверей і зачинив їх на ключ, а потім обережно відімкнув свій чемоданчик і, викинувши з нього білизну та кілька старих технічних підручників, підняв перше дно, за яким лежало з десяток новеньких книжок та брошур і на-

друкований на мімеографі зошит.— Познайомся, Грицю, спочатку з зошитом,— і, протягаючи його товаришеві, додав: — Це работа того, про кого я стисло писав тобі уже не раз.

— Волжанина?

— Так.

— Дуже... дуже цікава назва: «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів»,— розглядаючи зошит, сказав Безуглий.— Взагалі ти хоч і стисло, але так захоплено писав про цього автора, що я з величезною увагою прочитаю його твір. А ти сам, будь ласка, лягай і відпочивай.

III

Раптово прокинувшись через години дві, технолог зразу ж засунув руку під канапу і, довідавшись, що чемоданчик на місці, сів. Солодко потягнувшись, він глянув на товариша, який, зігнувшись над зошитом, зосереджено читав, і запитав його:

— Ну, як?

— Ох, відірватися не можу! — захоплено скрикнув той.— Я тепер розумію тебе і твої листи,— це щось надзвичайне, рідкісно талановите! Яка ясність думки, яка ерудиція, а, головне,— яке безмірно яскраве викриття справжнього обличчя різних «друзів народу» в лапках з їхнім патріархом Михайловським! Ні, я просто не можу в себе прийти від подиву й захоплення! — скочив Безуглий на ноги і схвильовано заходив по кімнаті.— Ну й чудовий подарунок з Петербурга ти нам, друже, привіз!.. Але, що ж це я? — раптом

спинився він, і скуйовдивши своє червоне волосся, промовив:

— Ти ж голодний, а я ось годую тебе своїми враженнями. Ходімо до їдальні. Напевно, давно вже закипів самовар.

А в їдальні юрист за вечерею та чаєм продовжував ділитися своїми враженнями від прочитаного. Потім розповів про місцеві діла.

— Так, поволі налагоджуються вони теж і в нас. Особливо багато в нашій справі зробив... Ти ж про нього, Петре, здається, чув — конотопець родом...

— Ювеналій Дмитрович Мельник?

— Так. Він на Дорогожицькій вулиці, на якій ти колись жив, улаштував недалеко від Лук'янівського базару механічну майстерню. Під виглядом цієї майстерні Митрич створив школу пропаганди марксизму серед своїх учнів-робітників.

— І це вже непогано. Але знаєш, Григорію, Волжанин, твором якого ти так сьогодні захопився, поставив уже в нас, перед петербурзькими марксистами, значно вище завдання. Він учить, що першорядним і найважливішим завданням нашої роботи є тепер рішучий перехід від пропаганди в робітничих гуртках до масової агітації серед широких робітничих мас.

— Це... це не так легко.

— Знаю. Але це — конче потрібно! Тільки зрушивши маси з місця, піднявши їхню свідомість, можна повести їх на бій з царатом та буржуазією.

— Ясно... І дещо в цьому напрямку вже і в нас робиться. Принаймні є такі робітники з тієї ж лук'янівської школи-майстерні, яким вдалося вступити на місцеві заводи Гретера й Криванека, Зелінгера тощо, а також у залізничні майстерні і там потихеньку роз-

гортають агітаційну роботу... Ти декого з цих робітників побачиш завтра.

— Це, безумовно, добре. Марксисти, звичайно, можуть досягти хороших наслідків серед своїх же робітників. Та все-таки варто б вам використовувати в цьому й інтелігентів.

— Але... але трудно ж інтелігентові пробратися в саму гущу робітників на завод.

— Ваш Мельник теж колись, як і ми з тобою, Грицю, вчився в реальній школі, але став же для такої мети робітником. Я не кажу, що всі це зможуть зробити. Є ще й інші різні методи агітації серед робітників. От, наприклад, в Петербурзі в так званих «воскресних школах» досить значних успіхів досягають серед слухачів-робітників наші ентузіастки-вчительки.

— Але їх... не так-то зразу й підібрати можна,— трохи з сумнівом зауважив Безуглий.— Ну, чому ж ти ще не візьмеш шинки?..

— Годі, годі вже: наївся вдосталь... А як у вас з теж дуже важливим тут у Києві питанням — з національним? Краще стало?..

— Гм. Не сказав би. Надто ж різноманітні національно наші київські робітничі лави. Кого тільки в нас немає. Крім робітників росіян та українців, двох основних і великих груп, є ще певні групи — білоруські, польські, єврейські, молдаванські, татарські, литовські, є теж робітники чехи, словаки, німці, вірмени, грузини; є навіть бельгійці й французи, переважно в трамвайних майстернях, та турки й перси — по хлібопекарнях; є зрідка й англійці. Словом, як бачиш, цілий робітничий інтернаціонал! — усміхнувся Безуглий.

— От і варто збити його в міцну й єдину робітничу сім'ю,— серйозно сказав Запорожець.— Ти скажеш, Григорію, не легко це?..

— Що ж робити — скажу! — вже без усмішки відповів той і, схопившись з стільця, скуйовдив знову своє волосся і заходив по їдальні. Очевидно, робив це він завжди, коли трохи хвилювався.

Запорожець продовжував говорити:

— Завдання перед нами велике — створити єдину російську... марксистську партію, або, скажімо, Союз боротьби за визволення робітничого класу, як передбачається в нас у Петербурзі її назвати. Отака партія тільки й спроможна буде підняти братні російський і український пролетаріат та пролетаріат інших народів Росії на спільну боротьбу за своє визволення.

— Партія?..— здивовано запитав Безуглий.— Так ти, Петре, значить, приїхав саме з такою метою до нас? Цікаво, дуже цікаво!..

— Та я поки що посланий сюди тільки для того, щоб, як пощастить це мені, зв'язати вашу київську групу з нашою петербурзькою та об'єднати спільні програму й тактику. І це вже було б певним етапом на шляху до створення такої справжньої партії.

— Ясно!..

— Разом з цим я маю ознайомити вас, як саме передбачаємо ми в найближчому майбутньому організувати поки що наш окремий Петербурзький союз боротьби за визволення робітничого класу. Дуже бажано, щоб і ви в Києві організували такий союз. Це надзвичайно хороше було б. А коли б і в інших найбільших промислових центрах організувалися подібні союзи, то тоді вже й не так важко стало б заснувати єдину російську марксистську партію.

— Так, цілком ясно, що це стало б основою для такого заснування! — захоплено сказав юрист. — Ох, як би мені хотілося поговорити на цю тему ще довше з тобою! Але... але знаєш, друже мій, вже досить пізній час, а мені ж потрібно побувати в Митрича та ще в декого, щоб повідомити їх про твій приїзд та домовитися про зустріч завтра з тобою. Лягай тоді в тій же кімнаті і спочивай. Я тільки заберу привезені тобою книжки й занесу їх у наше таємне сховище. Ну, й спасибі тобі величезне за літературу, особливо — за твір Волжанина! Ти ж знаєш, як важко щось нове й цінне дістати тут у нас. От уже в цьому навіть велика допомога ваша! Та я певен, що багато ще в чому ви можете допомогти нам: найбільше, звичайно, в організації союзу, про який ти говорив тільки що.

IV

Зустріч відбувалася в тій же кімнаті. Першим, ще тільки стемніло, прибув той же Безуглий і сповістив, що Митрич — Ювеналій Мельник — не прийде.

— Він серйозно захворів. Замість нього буде один досить впливовий член нашої групи та ще троє: я і два робітники — оті учні Мельника, про яких я тобі говорив учора.

— Ну що ж, і цілком вистачить,— сказав посланець. — Справа ж не в кількості, а в тому, щоб домовитися про все.

За годину надійшли всі троє, вони не називали своїх прізвищ, а тільки міцно тиснули руки прибулому. З них один лише студент, крім звичайного привітання, зробив щось подібне на невеличку промову. В

ній він спочатку висловив від київської групи велике задоволення зустрітися з представником провідних, як він висловився, петербурзьких марксистів; від цієї зустрічі чекають тут, у Києві, плідних наслідків. Потім уже менш офіційно став висловлювати своє захоплення від переданого йому юристом зошита з твором Ілліча.

— Ви знаєте, я сьогодні цілий день читав разом з Митричем цей твір,— говорив студент.— Ми просто-таки вражені, як ніколи, такою надзвичайно чіткою й сміливою книгою. Робота ця може, безперечно, стати всім нам справжнім дороговказом. О, з таким мудрим керівником ваша група дійсно має всі дані стати не тільки передовою, а й повести за собою всі інші подібні групи! Ми тому сподіваємося від зустрічі з вами — з посланцем такої людини — великої братньої допомоги! — зовсім уже тепло закінчив він.

Запорожець подякував за привітання і після того, як всі учасники зустрічі зійшлися й сіли, почав поволі розповідати, з якою саме метою приїхав він до Києва. Спочатку його ніби сковували пильні погляди присутніх, але незабаром опанував себе й зовсім упевнено виклав усе, що йому доручено було сказати перед від'їздом з Петербурга.

Найбільше говорив він, як і вчора Безуглому, про першочергове завдання всіх марксистів Росії, якої б нації вони не були, об'єднатися в міцну єдину партію. Тільки вона зможе повести за собою весь багатонаціональний пролетаріат і добитися остаточної перемоги. Інакше національно розпорошені робітничі лави, одірвані від численних і передових робітників-росіян, будуть самі завжди поневоленими рабами чужого й свого капіталу. Отже, завдання місцевих марк-

систів-українців, коли вони є справжніми марксистами й патріотами свого рідного краю, своєї України, полягає в нещадній і постійній боротьбі не тільки з «громадами», а й з усіма явними й прихованими націоналістами. Друге завдання їхнє — це завжди роз'яснювати всім робітникам-українцям, що, тільки об'єднавшись із своїми братами, російськими робітниками, вони зможуть досягти і свого визволення, і визволення своєї батьківщини!..

Коли він закінчив розповідь, всі учасники зустрічі поставили йому багато запитань. Студент медик цікавився, чи вироблено вже якусь більш-менш сталу програму для передбачуваної партії. Робітникам же дуже хотілося знати загальне становище петербурзьких робітників і зокрема почути про їхню участь у гуртках та про методи агітації серед широкої робітничої маси. А Безуглий просив розповісти якнайдокладніше про Союз боротьби за визволення робітничого класу, що його мали заснувати в Петербурзі в недалекому майбутньому. Це питання, очевидно, дуже цікавило і всіх присутніх, а тому Петро Запорожець насамперед детально розповів про передбачувані основу й завдання такого союзу, наскільки вони вже обмірковувалися на зборах петербурзької групи. Чимало спинився він і на становищі петербурзьких робітників, на їхній участі в гуртках, а також і на методах агітації серед самої гущі робітництва. Особливо підкреслював він невпинне зростання класової свідомості серед численних петербурзьких робітників. А на запитання студента медика відповів, що, звичайно, чимало вже робиться для того, щоб підготувати певну сталу програму майбутньої всеросійської марксистської партії, але тільки з'їзд повноважних представ-

ників усіх окремих марксистських груп матиме право остаточно виробити й затвердити таку програму.

Зустріч затягнулася майже до півночі. Видко було, що всі місцеві учасники її залишилися дуже задоволені. Досить довго й тепло прощалися вони з прибулим із Петербурга і просили передати сердечну подяку тому, хто послав його сюди.

Залишившись останнім та поговоривши ще з товаришем, Безуглий щиро обняв його на прощання і чомусь навіть із сльозами в голосі сказав:

— Коли ж то ми зустрінемося з тобою, Петре? Чи й зустрінемося взагалі?..

Немов передчував він, що не побачить уже ніколи Запорожця¹.

А наступного ранку технолог з порожнім уже чемоданчиком спустився з Печерська на Хрещатик третім номером трамвая, зайшов до центральної поштово-телеграфної контори і дав на умовну адресу телеграму всього з двох теж умовних слів: «Дядько видужав» і підписався «Гуцул», саме тою кличкою, яку дружньо дав йому Володимир Ілліч.

Вийшовши з конторки, Петро Запорожець озирнувся, і яким непоказним здався йому тепер, після петербурзьких велетнів будинків, Хрещатик з його досить одноманітними й сірими будинками, що були найвище — триповерховими. Технолог постояв з хвилинку, вирішуючи, чи зайти йому відвідати своїх братів, що вчилися за його допомогою теж у реальній школі. Дуже хотілося побачити їх, особливо молодшого з

¹ П. К. Запорожець був заарештований в один день з В. І. Леніним, 9 грудня 1896 року, і помер хворий у лікарні.— Є. К.

них, Миколу, але все ж вирішив не спокушатися цим. Сівши в другий номер трамвая, він поїхав на вокзал. Тут було тепер, на святки, мало пасажирів, і Запорожець легко дістав квиток.

Незабаром посланець Ілліча їхав уже з Києва вільним від пасажирів петербурзьким поїздом.

Є. М. КРОТЕВИЧ

(Біографічна довідка)

Один із найстаріших українських радянських письменників Євген Максимович Кротевич народився 11 (23) січня 1884 року на Київщині в селі Журавці, Звенигородського повіту, в учительській родині.

З 1903 по 1907 рік був народним учителем.

В 1911 році закінчив Київський університет.

Літературну роботу почав у 1906 році (віршоване лібретто опери «Полонянка»). До Жовтня написав ряд оповідань, новел, а також п'єсу «Сентиментальний чорт».

Після Жовтневої революції (1919—1922) завідував у Богуславі відділом народівити, потім відділом ліквідації релігійних установ.

У 1922 році переїхав до Києва, працював завідуючим літературною частиною в театрах імені Заньковецької та імені Івана Франка, викладав українську літературу в інститутах і технікумах.

Написав п'єси «Син сови», «Минуле», «Секретар прем'єр-міністра», «Будинок Карла Маркса», «Королева троянд», «На роздоріжжі», «Сад цвіте». Остання з них премійована у 1937 році.

Крім оповідань, новел і п'єс, Є. Кротевич написав романи «Звільнення жінки» (1930), «Сини землі» (1948), «Понад Славутичем-Дніпром» (1955).

У роки Вітчизняної війни працював у алма-атинській газеті. На початку 1944 року повернувся до Києва і активно співробітничав у газетах «Радянська Україна», «Правда України».

Член Спілки письменників України з 1935 року.

СПИСОК ФОТОГРАФІЙ

Михайло Петрович Старицький.	40—41
Микола Віталійович Лисенко.	48—49
Леся Українка.	64—65
Лист редактора журналу «Світова зір- ниця» Волошинівського до Є. М. Кро- тевича.	71
Іван Семенович Нечуй-Левицький.	72—73
Михайло Михайлович Коцюбинський.	80—81
Лист В. Г. Короленка до Є. М. Кротевича.	98—99
Брати Тобілевичі — Микола Карпович, Іван Карпович та Панас Карпович.	112—113
Марко Лукич Кропивницький.	128—129
Марія Костянтинівна Заньковецька.	136—137
Степан Васильович Васильченко.	152—153
Кирило Григорович Стеценко.	160—161
Олександр Пилипович Мишуга.	168—169

З М І С Т

СПОГАДИ

Шевченківщина	5
Київські зустрічі	34
Михайло Петрович Старицький	38
Микола Віталійович Лисенко	47
Леся Українка	56
Іван Семенович Нечуй-Левицький	67
Михайло Михайлович Коцюбинський	77
Іван Якович Франко	84
Панас Мирний (П. Я. Рудченко)	89
Володимир Галактіонович Короленко	95
Карпенко-Карий (Іван Карпович Тобілевич)	108
Микола Карпович Садовський (Тобілевич)	116
Панас Карпович Саксаганський (Тобілевич)	123
Марко Лукич Кропивницький	126
Марія Костянтинівна Заньковецька (Адасовська)	135
Ганна Петрівна Затиркевич-Карпинська	140
Любов Олександрівна Яновська	144
Степан Васильович Васильченко (Панасенко)	151
Кирило Григорович Стеценко	158
Олександр Пилипович Мишуга	164
Микола Корнилійович Пимоненко	170
Олександр Олександрович Мурашко	177
Київський український клуб	182

НОВЕЛИ

Вовочка Кострова	193
Олександра Гордіївна Лимаренко	209
Оленка і Юрко Циган	216
Ольга Калина	230
Донка Горичева	238
Федора Іванівна Грицай	251
Любка Ясен	256
Ганнуся	276
Наталя Підгірна (№ 108)	287
Посланець Ілліча	305
Є. М. Кротевич (<i>Біографічна довідка</i>)	331
Список фотографій	333

ЕВГЕНИЙ МАКСИМОВИЧ КРОТЕВИЧ

Київські зустрічі

(На українському мові)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Р. К. Пономаренко*
Художник *Д. Д. Грибов*
Художній редактор *Б. Л. Тулін*
Технічний редактор *О. П. Яхніс*
Коректор *Н. М. Петрушевська*

*

БФ 06291. Здано на виробництво 4/VII 1964 р.

Підписано до друку 8/IV 1965 р.

Формат паперу 70×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 10,5.

Умовн. друк. арк. 14,7+11 вкл. Обліково-видавн. арк. 12,727.

Ціна 50 коп. Замовл. 122. Тираж 13 000.

Б. З. № 20 — 1964 р.

Надруковано з матриць
Харківської книжкової фабрики ім. Фрунзе
на Київській книжковій фабриці «Жовтень»
Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі,
Київ, Артема, 23 а.

50 коп.

К

